

LOOMING

VEEBRUAR 1967

EESTI NSV KIRJANIKE LIIDU HÄALEKANDJA

2

E. Taniilo

Istuv akt (Graniit) 1966

LOOMING

KIRJANDUSLIK
JA ÜHISKONDLIK
POLIITILINE
AJAKIRI

Eesti NSV Kirjanike Liidu häälkandja

2 VEEBRUAR 1967

Bussis

«Oota mind!»

Kes mind hüüda võis ses keelte paablis
 hüppel bussi Adleri alleelt?
 Musta-mere-tõmmud näod mu ümber võõrad
 nagu palmidki ses päikselõõsas teel.
 Üle jutumelu uhkav «Oota...»
 kostis just siinsamas, bussis. Sügav bassihääl
 nagu tõusulaine voogas üle sõnarihva.
 Ei, ei hüüta mind. Kuid kuulatama jään:

«... oota siis, kui kaugelt teelt
 kirju post ei too...»

Häältesuma ümberringi mõõnab.
 See on Simonovi «Oota mind!»,
 mille liigutavalt lihtne palve,
 sügav veene
 painab pingul pillikeelteks meeled,
 naeru kustutab ja süütab uudishimu:
 kes küll keset rõõmsat puhkehetke
 nõnda haaravalt ja paatoseta jagab
 sellist värssi... sõjasuve-leiba?
 Jagab teades, mis on selle hind. —

«Kui mind elavaks ei loe
 enam ükski hing...»

Kuigi vahel näis, et mingi painav kõla
 löikuks hooti hääle võlujõudu,
 olgu! Laulu-sõdalase rühti tunnend;
 vorm tal pole aastatega pleekind,
 palve karm ja õrn...
 Kes küll on ta esitaja, näis?
 Siis mu piidlemistest üle mitme öla
 hääl sai lõpuks kuju, viimaks näo —
 viiekümnene... juus käharduv täis halli,
 tühjalt rippuv parem särgikäis...

«Oota mind, küll tulen veel
 surma kiuste sealt...»

Tulijal on tühi särgikäis.
 Aga valusam on vaadata ta silmi —
 neis on miski raske, miski piinav,
 kui need ekslevad me nägudel.
 Ja ta pole purjus... Mitte viinast. —

Taga mõistmisuksi valusana peksleb
selles pilgus, selles hääles mõranenud kell. —
... Ehk ta kodu, saatust oli jagand
sellega, kes tema palvele jäi tummaks?
Lahutas neid tookord surm ja lein?

Või ta tuli — surma kiuste sealt —
tagasi just nagu selles salmis,
aga nähtu ränkus rusus riivi
mõtteselge taeva, mere, mäed ja palmid...
Viiekümnene. Juus käharduv täis halli
ja ta sõna hinda hästi teab.
Katsumuste aja sõna hinda kallist. —

Sõna hind?
Mitte selles kursis — et sa, taskust otsides metalli,
surud ainsasse ta pihku meeleheaks!
Seda ta ei oodanud. Ei vaadanudki neile,
kelle käsi kukru poole käis.
Lõpetanud, päikselöösas linna
bussiukselt astus püstitäi.

Viimane õhtu ja esimene hommik¹

olnud sinna kellelgi asja. Viis kilomeetrit oli maanteeni ja seitse lähima küläni ning mitte keegi peale Ülo õe ja tütarlapse ei teadnud, et seal inimesi elab. Ja üksnes seepärast võisidki nad seal elada.

Nende koduks oli vaevu märgatav kõrgendik keset silmale piiritut metsa. Et onn oli poolest saadik kruusases mullas ja ümberringi kasvas rohkesti noori kuuski, oleks ta jäänud märkamatuks isegi sellele, kes tast üksnes paarikümne sammu kauguselt oleks möödunud. Ka ülalt polnud ta nähtav, sest lamedale katusele oli istutatud põõsaid ja mättaid.

Praegu pole punkrist enam midagi järel — ka vaevalt märgatavat süvendit katab kuusetihnik —, kuid veel viiekümne neljandal aastal elasid selles kaks inimest.

Ühel kevadisel õhtul, kui kuuskede varjud olid üle onni heitnud, istus umbes kolmekümneaastane mees selle lähedal kännul, hoidis raamatut käes ja näis, nagu loeks ta. Pärast talvel põetud grippi oli ta unustajaks ja hajameelseks muutunud ning hommikul polnud ta oma püstolit leidnud. Ta ei suutnud meenutada, kus relv võis olla. Mõne päeva eest oli see tal käes olnud, aga just mitme päeva eest, ei tulnud mitte kuidagi meelde. Kaaslase käest pärimine oleks veel üks liigne kord vihjanud mälunõrkusele ja praegu ta kaalus, kas küsida või mitte, ja kui ta küsiks, millised tagajärjed võiksid sel olla. Nõnda ta siis istus ja silmitses hajameelselt ühte ning sama lehekülge, kuni selg kangustus. «Algas töö, algas eluaegne töö,» luges ta, «algas töö, millest pidi jätkuma isegi tulevale põlvele», kuid mõtted uitasid samal ajal üpris kaugel põlvedel lehavast raamatust.

Kui päike oli juba nii madalal, et läbi kuusevõrude langevad punakad valguseviirud peaaegu horisontaalseks olid kaldunud, tuli ka teine mees onnist välja. Raamatulugejast võis ta üle kümne aasta vanem olla. Ta oli keskmist kasvu ja ta näovärv oli kergelt lillakas. Paksud vormitud huuled jätsid mulje, nagu oleks mees äsja rusikahoobi vastu suud saanud. Ta kõhis, sülitas, võttis siis taskust kulunud sigaretipaki ja tegi

¹ Eesti NSV Kirjanike Liidu ja «Loomingu» 1966. a. novellivõistlusel III auhinna saanud töö.

suitsu. Aeglaste, lohisevate sammudega astus ta lugeja juurde. Noorem ei teinud temast väljagi. Ta teeskles, nagu loeks edasi, kuigi juba tund aega polnud ta ühegi lehekülje võrra edasi liikunud.

«Homme siis läheme,» ütles suitsetaja. Ta ilmselt ootas, et teine midagi vastab. Kuid too ei tõstnud isegi pilku.

«Nagu ma eile rääkisin,» lisas vanem.

Murdnud järje hoidmiseks enne lehe kahekorra, pani noorem raamatu oma räbaldunud mantli tasku. Siis tõusis püsti, ringutas ja tegi puude vahel mõne sammu edasi-tagasi. Ligi peajagu oli ta vanemast mehest pikem, kuid tunduvalt kõhnem. Ta ahtake nägu polnud lillakas nagu ta kaaslasel, vaid lihtsalt kahvatu.

«Noh?» küsis vanem mees. «Sulle see ikka ei istu või? Mis?»

Teine jäi seisma.

«Ei, miks? ... Tore asi!» hüüatas ta, jätkates jälle kõndimist. «Täitsa tore asi!» Ta sõnad kõlasid väljakutsuvalt ja praalivalt. Ent samas muutis ta ootamatult tooni ning küsis õige vaikselt ja mõtlikult: «Kas sa mäletad oma kõnet? ... Kas sa veel mäletad ... mis sa neljakümne kolmanda aasta suvel rääkisid?»

Ta kõneles hooti, kolm-neli sõna või terve lause tuli tema suust parinal, siis järgnes sellele hetkeline vaikus.

«Kust, kurat, mina võin seda teada?»

Vanema mehe jutt oli rahulik ja voolav, toon ükskõikne, kuid ta jälgis tähelepanelikult noorema ilmet.

«Omakaitselaste õppusel.»

«Ei tea ...»

Noorem jäi vanema ette seisma. Ta vaatas teisele otse näkku, pisut ülalt alla, kuna ta oli pikem.

««Mehed! Isamaa kutsub meid!» hüüdsid sa. «Meie vabadus on ohus!»»

«See oli ju kõik õige,» vastas vanem bandiit. «Meie vabadus oligi ohus. Või ei old?»

«Sa ütlesid veel: «Meie rahva elu ja tulevik on ohus — punased murravad sisse ... nagaan käes ja nuga hammaste vahel. Nad tulevad, ja muid mõtteid neil peas ei ole kui et tappa ja röövida.»»

«Jah, nii ma võisin rääkida küll,» arvas vanem mees. «Jah, nii ma võisin tõesti rääkida ... omakaitselaste õppusel. Mis muud ma seal pidingi rääkima?»

«Aga nüüd läheme meie,» jätkas noorem, «eidekese lihaastja järele. Meie läheme! Ja see asi peaks mulle meeldima, arvad sa ... Ütle mulle,» läks noorem korruga üle kõrgemale, peaaegu vinguvale toonile, «ütle mulle, kas on võimalik veel rohkem peesse kukkuda? Mis sa arvad, Albert, kamraad?»

Vanem mees ei vastanud. Ta ainult vaatas oma kaaslast. Lõpuks kehtas õlgu.

«Muidugi, niisugune elu mõjub närvidele... See mõjub närvidele kuradima kõvasti. Ma tunnen seda isegi vahel... Alatoitlus ja vitamiinide puudus... Siin ei aita muud kui visata veidi kärakat... Ma ütlen seda kui vanem kamraad. Tule, teeme paar pitsi!» Ta pani käe noorema õlale.

«Ma ei taha,» ütles noorem. «Ma ei taha seda kuradi samakat.» Ta astus pool sammu tagasi, nii et teise käsi ta õlalt maha vajus. «Mind ajab ta iiveldama. Ja üldse olen ma joomisest juba siitsaadik... Siitsaadik, said sa aru?»

«Või kurat teab,» ütles nüüd vanem pahuralt, «võib-olla oled sa lihtsalt tola... Aga oled sa mis sa oled, homme õhtul läheme, ja asi nudi.»

Ta rögistas ja kõhis veel, sülitas ning kobis siis tagasi onni. Sees oli juba videvik ja väljast tulles lõi siin ninna lehk, mille tekitasid konservikarbis seisvad sigaretikonid, kuude kaupa pesemata pesu ja rõskus, mis imbus onni seintest, mida mitmes kohas põranda lähedal katsid valkjad hallitusviirud.

Onn oli piklik. Uks tuli sisse otsast ja selle juures oli pisut vaba ruumi. Paari vaksa laiuse akna all seisis roigastest jalgadel lauake, millele parajasti olid ära mahutatud nõgine kastrul ja kaks taldrikut. Kummagi pikema seina ääres oli koiku räpaste tekkide ja patjadega. Sisse minnes paremat kätt seisva aseme kohal seinal rippus sini-mustvalge lipp. Selle all magas Albert, vanem mees. Varasematel aastatel, kui onnis veel noorem üksinda elas, oli ta trikoloori aeg-ajalt pesnud. Nüüd aga polnud ta seda juba ammu teinud ja lipp oli suitsunud ning määrdunud.

Albert istus oma koikule ja, toetades pead kätele, mugis huultega sigaretti ühest suunurgast teise. Siis küünitas käe aseme alla, tiris sealt välja määrdunud võikasti, milles olid mõned pooleliitrised samagonnipudelid. Ta võttis neist ühe, heitis pilgu laua poole, aga et ainus silmahakkav peeker oli hapupiimane, siis jõi ta otse pudelisuust. Juba aastaid jõi ta iga päev, kord rohkem, kord vähem; neid päevi, kus ta üldse viina suu sisse ei võtnud, oli harva ja peamiselt siis, kui tal ei olnud, mida juua.

Noorem mees aga kõndis sel ajal veel ikka onni lähedal edasi-tagasi, pöördudes iga kord ringi seal, kus rada tegi käänaku ja kadus tiheda alusmetsa varju. Erkrohelised rohulibled kulututtides, ehataeva lõõskavad värvid, hallikoorelise paju urvad, rasked kollasest tolmust — kõike seda ta nägi ega näinud ka. Lõpuks pöördus ta jalgteelt kõrvale, puges läbi kuusetihniku, tõstis ära väikese kännu, mis oli vaid maskeeriring, ja kükitanud maha, hakkas kännu küljest pudenenud prügist puhastama maasse kaevatud piimanõu kaant. Siin oli tema varakamber.

«Punaarmee ohvitser tunnistas ausalt üles: kõrgema ülemjuhatause käsk on tappa iga ettejuhtuv eestlane!»... See oli ajaleht. See oli aja-

leht «Eesti Sõna» aastast 1944. Nüüd oli sel kopitushais juures, kuid omal ajal oli ka tema lõhnanud trükivärvist ja toonud teateid kõige uue-
matest sündmustest. Tal oli neid lehti terve peotäis. Kui ta räpases
onnis lebedes tundis end mõnikord lämbuvat, tuli ta neid lugema.

«Ainult Saksamaa pealetung päästis eesti rahva täielikust hävitami-
sest!» See number pärines 1942. aastast ja ta nurkadel olid mitmes
kohas hallitusplekid.

«Meie rahva elu on kaalukausil... Kas elu Uues Euroopas või surm
Siberis!» Selles loos oli keegi mitmes kohas pliatsiga ridadele jooni alla
vedanud. Küllap see oli olnud ta ise või ta isa.

«Meil ei ole kahte teed...»

Jah, isegi selles ühes peotäies oli neid palju, lausa uskumatult palju
oli neid pealkirju, alapealkirju ning artikleid ühe aasta jooksul soorita-
tud hirmutegudest ja veel kümme korda õudsematest kavatsustest, mis
ootasid realiseerimist. Kui rinne taganeb... Ta ei olnud kahelnud nende
teadete tõepärasuses. Ei, seda ta ei olnud teinud... Maakohtade ja ini-
meste nimed, kuupäevad, kellaajad — kõik need olid olnud nii veenvad
oma täpsuses, et neid oli olnud võimatu uskumata jätta. Ja ei tema ise,
ei tema vanemad ega mitte keegi tuttavaist talupidajaist nende Kõrve-
küläs ei leidnud neis kirjutustes kunagi seesugust, mida nad oleksid
valeks pidanud. Järelikult pidi see olema tõde. Teisiti polnud nende
pere osanud mõelda. Ülo isa oli olnud mees, kes polnud iial valetanud.
Naabrid olid olnud enam-vähem samasugused. Nalja ju heideti, jootu-
del ja talgutel lõõbiti ning suurstati, küllap siis tuli kerget valetamistki
ette, nii naljaga pooleks ja naljaviluks, kuid ajalehed, raadio ning
ametlikud koosolekud — need ei olnud ärplemise ega lõõpimise kohad.
Vähemalt nende pere arvates mitte. Alles aastaid hiljem oli
Ülo tulnud järeldusele, et nende küläs oli juba siis, kui trükiti need
lehed, ka peremeeste hulgas olnud teisitimõtlejaid, vähemalt paar
tükki kindlasti — nende pojad olid end mobilisatsiooni eest varjanud...
Tookord aga olid nad oma mõtteid hoidnud üksnes enestele.

Ülo mäletas masendust vanemate nägudel, kui nad lugesid ajalehte-
dest Nõukogude vägede lähenemisest. Ta mäletas kõnesid koosolekuil
ja aktustel, milles talle tuttavad inimesed, kes tookord olid temale suur-
teks eeskujudeks — ühega neist jagas ta praegu oma onni —, kinni-
tasid jumala nimel, et Punaarmee tagasijõudmisel küüditatakse Siberi
taigasse surema viimne kui eestlane. Siberi taigasse nagu hobusevar-
gad ja mõrtsukad tsariajal! Surema. Surema sunnitöolistena. Kaltsu-
des... Surema nälga. Täitanult... Surema haigustesse. Irvitamiste
saatel... Surema alandustesse. Süütult... See oli tõesti olnud asi, mille
vastu võideldes tasus anda oma elu. See oli nende pere arvates olnud
õieti ainukene asi. Ja kui mobilisatsioonikutset poleks tulnud, oleks
ta võib-olla läinud vabatahtlikult. Väga võimalik, et ta oleks läinud
ka vabatahtlikult.

Algul oli ta isa nägu olnud üksnes range, kui ta seisis raudteejaama ees, saates teda, oma ainukest poega, rahva tulevikku kaitsma. Kuid lahkumisel oli ta nutnud, tema taat. Pealisriideta lambanahkne kasukas, juba siit ja sealt paigatud, kulunud metsjänese kõrvik ja üksikud suunurkadesse valguvad pisarad — see oligi kõik, mis tal tollest korrast oli isast meeles.

Ja nüüd oli Ülo siin igihaljaste kuuskede all kümme aastat sääskedega sõdinud, kuna rahvas ilma tema abita oli ometigi elama jäänud. Nüüd teadis ta juba ammugi kaljukindlalt, et asi ei seisa mitte rongides, mida rahva äravedamiseks ei pidanud jätkuma, nagu kõneldi neljakümne neljandal ja neljakümne viiendal aastal. Ei, asi seisis siiski milleski muus. Seisis hoopis, hoopis milleski muus.

See oli esimene kord, et ta niiskunud ajalehti ei pannud korralikult kokku, vaid kägardas nad üheks kamakaks ja toppis selle oma tagavarasokkide ja -särkide vahele.

Ta läks onni juurde tagasi, kuid ikka veel mitte sisse. Ta aimas end sees veelgi räbalamini tundvat... Kui metsa all oli juba videvik, otsis ta üles suure kase ühe künka nõlval, kummardus loperguse tsink-ämbri kohale ja jõi mahla, mis oli nii külm, et tundus põletavat keelt ja huuli. Võis arvata, et selles ujuvad jäätükid. Kuid jääd seal polnud. Ta nägi vaid üksnes enda nägu, mis oli kõhn, otse haiguslikult kahvatu ja habemeokkais, mida ta ligi kuu aega polnud vaevaks võtnud maha ajada. Kahel pool ta näopilti virvendas ämbris taevast, mis roostetanud põhja taustal näis mustjaslillana.

Kui ta lõpuks mööda lühikese, kuid järsu trepi astmeid alla onni laskus, oli sees juba kottpime. Käsikaudu kattis ta akna musta riidelapiga, süütas väikese petrooleumilambi ning sättis selle naela otsa seinale. Kummisääririkud jalas, soni poolviltu peas, lamas Albert röötsakil koikul, peaaegu tühi pooleliitrine pudel seisis ta ees põrandal.

«Grenader... Tule siia! Võta!...»

Kamraad oli juba pehme.

«Ma ei taha,» vastas Ülo ükskõikselt.

«Ei tule. Ei taha. Ei võta... Mees ei olegi või?»

Noorem ei vastanud. Ta teadis, et teine oli praegu kõige halvemas seisundis; veel pisut aega ja ta hakkab ropendama, kuid muutub lõbusamaks. Siis peab ta veel mõned tublid klahvid tegema, enne kui täitsa ära vajub ja magama jääb.

«Kuule, Üülo, võib-olla sa oledki äkki hoopis naine?... Ma pole seda õieti järele vaadanudki...»

Selle mehe kõnesid oli ta omal ajal hardalt kuulanud.

«Üks õige mees viskab kärke ja katsub naisi ja... aga mitte nii nagu sina!... Käid neli korda aastas oma Linda pool ja oled sellega rahul... Muudkui mõtled. Niikuinii sa midagi välja ei mõtle. Lihtsalt

möku oled ja muud mitte midagi. Isegi sööki ei oska endale muret-
seda.»

«Sinu toidul pole ma veel olnud. Ennem vastupidi...» Ülo teadis, et joobnuga on kõige targem rääkida vaikides, kuid ei suutnud oma suud talitseda. «Ja ülepea — niisugust sööki ma ei taha.»

«Niisugust ei taha, teistsugust ei taha... Mis see eit selle lihaga teeb? Mida?... Ah?... Midagi... Ainult inimestele kurja. Teeb liha rahaks. Raha saadab pojapojale. Linna. Ja see lakub seal maha.»

«Poiss käib linnas koolis.»

«Kellele seda kuradi kooliskäimist tarvis on? Mulle? Või sulle?... Punaseid spetse Vorbivad valmis, kuradid... Nii et kui me selle astjätäie eidelt ära konfiskeerime, on... ära hoitud selle kasutamine eesti rahva huvide vastu. Las riik ise varustab oma spetsialiste rahakestega! Milleks meie seda peame tegema? Oskad sa seda öelda, ah?»

«Nii et sa oled otsustanud siis ikka kindlasti selle Matsika eide asja ette võtta?»

«Kindlasti, täitsa kindlasti,» vastas teine.

«Aga kui see ei lähe meil õnneks?» küsis noorem, seistes keset tuba ja jälgides teraselt oma kaaslast.

Albert naeratas põlastavalt:

«Miks ta's õnneks ei peaks minema? Automaadid meil on? On... Ja sul ei maksa karta — mul on niisuguste asjadega kogemusi. Enne siiatulekut... konfiskeerisin Viltsis terve kaupluse... Seda ma pole sulle vist veel rääkinudki, ega?»

«Kus see oli?»

«Virumaal... Mis sa vaatad nii totra näoga?... Hähh! Kust need rahad siis sinu arvates tulema pidid, mis ma sinu õe kaudu olen välja andnud?»

«Kui sind kuulata, jääb mulje, et oled lihtsalt röövel...»

«Kas sina ei ole või?»

Niisuguse avameelsuseni polnud nad varem veel kunagi jõudnud. Ülo istus taburetile lauakese kõrval.

«Äkki pole sa veel elus kedagi tapnudki, ah?» Albert pööras oma näo tervenisti Ülo poole. Ta õhetas üleni, hõredad pesemata juuste salgud olid vajunud mitmes kohas laubale. Suur paksuhuuline suu seisis lahti ja keeleots oli kelmikalt väljas. Ta ootas. «Tapnud polegi veel, ah? Poisu?»

«See oli lahingus,» vastas Ülo pärast pausi. «Seal läksime mees mehe vastu ja ellujäämine oli õnneasi. Sellepärast minu südametunnistus ei vaeva.»

Ta võttis vöö küljes rippuvast tupest soome pussi ja hakkas küünealuseid puhastama.

«Ahah!» lällutas Albert ja naeris lõkerdades. «Ahah! Näed isegi, et kõik oleneb sellest, mis südametunnistus teeb! Kas vaevab või mitte.

Minul on palju parem südametunnistus kui sinul: mind ei vaeva ta kunagi... Näiteks kui ma teaksin, et sina oled mind reetnud, siis kohe... Ja süda mul üldsegi ei vaevaks. Nii. Ja kui sina nüüd homse plaaniga nõus ei ole, mis ma pean siis sinust arvama, ah?»

«Aga kui sina oled m i n d reetnud, mis siis mina pean tegema?»

«Mina sind? Niukest asja ei juhtu! Mitte ialgi... Ei... See ei saa üldse kõne alla tulla. Ei oma kaaslast... ega oma rahvast. Ehkki selle hulgas on suuri sigu. Aga rahvast tervikuna on vaja... On vaja kaitsta. Tema peab jääma. Ilma temata...? Mis mõtet siis üldse oleks? Ja sead me puhastame rahva hulgast ükskord välja. Kui aeg tuleb... Selekteerime, nagu öeldakse... Otsi omale üks kruus! Aga mind juhiavad kõrgemad huvid! Aated! Lööme kokku! Otsi omale kruus!»

Noorem mees istus ja kuulas, silmitsedes tulukest.

«Ja sa oled selles päris kindel, et sa mitte kedagi oma kaaslastest pole petnud ega reetnud?» küsis ta vaikselt, aeglaselt, mõtlikult.

«Hull oled või? Ah? Enne... kas või suren... kui et seda teeksin.»

Vastu tahtmist otsis Ülo aknakese kõrvalt riulilt kruusi, mis oli puhas, küünitatult siis käe pudeli järele ja valas endale sealt paraja suutaie. Albert jõi otse pudelist.

«Saa nüüd ometi aru — seda liha on meil ju hädasti vaja!» jätkas ta. «Või on meil läbi. Saiajahu on läbi. Silgud on otsas... Konserve jätkub vaid paariks päevaks. Sa ise ju ütlesid eile... Ja radiotele tuleb varsti uued patareid muretseda. Sina ju seda kuulad — nii et juba sinu pärast tuleb meil seda teha...»

«Õde tuleb paari nädala pärast haiglast välja, siis pole meil jälle millestki puudust.»

«Noh, nii kaua vanad patareid vastu ei pane...»

«See polegi oluline... Väga hästi võib ka ilma raadiota... Võib väga hästi. Minupärast võib see «Hääl» juba ammu kuradile käia. Seal soiuvad ju samad mehed, kes saksa ajal lehtedes kirjutasid.»

Seepeale jäid nad tükiks ajaks vait. Albert suitsetas ja jõi vahetevahel mõne lonksu.

«Ega midagi,» ütles noorem ja ajas end koikult püsti. «On aeg magama jääda.» Oli märgata, et samagonni mõjul oli ta toon leplikumaks muutunud.

«Kas me magada pole küllalt saanud? Ah? On nii või? Tule istu parem siia!»

«Kuhu?»

Albert patsutas enda kõrvale voodil.

«Tule, tule! Tahan sulle veel midagi öelda.»

Ülo silmitses vanemat meest kerge umbusuga. Siiski astus ta need kaks sammu, mis nende koikusid eraldasid, ja toetus teise aseme äärel. Vanem mees pani käe ta põlvele.

«Vaata, Ülo... Kas sul vahel ka igav ei ole hakanud?»

Noorem vaatas vanemat arusaamatul pilgul ja kehtas õlgu.

«Ma mõtlen seda, et... naised meil ju siin ei ole ja... Noored mehed oleme me mõlemad veel ja... Suhteliselt noored mehed.»

«No-noh?!»

«Kuule, kas sa seda ei ole ka vahel mõelnud, et... Mina olen küll mõeld vahel...»

Alberti pilk eksles mööda ruumi ringi. Siis vaatas ta Ülole jälle otsa.

«... Et võiksime vahel ühes koikus ehk magada.»

Ülo lükkas teise käe ära ja tõusis püsti. Ka Albert ajas end nüüd istuli, lastes jalad üle koiku serva põrandale. Ta pilk oli luurav ja ühtlasi häbitu.

«Sa oled lihtsalt purjus,» ütles Ülo. «Maga ennast välja. Ja homme räägime edasi. Nii magamisest kui ka... Ja ka muudest asjadest.»

Ülo keeraski relvavennale selja, astus oma aseme ette ja kummardus selle üle, et sitslappidest kokkuõmmeldud pealisriidega vatitekki kõrvale tõmmata. Nad polnud sel päeval onni kütnud ja seepärast kavatsetes ta rõivastes magama heita.

«Muudest asjadest?» venitas Albert oma koiku serval istudes arusaamatult. «Mis kuradi muudest asjadest?»

«Neid on üsna mitmesuguseid...»

Sel hetkel haaras Albert tal äkki kätest ja väänas need politseivõttega selja taha. See tuli ootamatult, pealegi ei mõistnud ta kohe, kas see on joobru nali või on teisel tõsi taga. Nad rähklesid üsna mitu minutit. Vahepeal suutis noorem teise enda alla voodile tõugata, kuid teine hoidis endiselt ta käsi. Ülo kuulis, kuidas teine hingeldama hakkas, ja ta mõtles veidi aega üsna vaikselt olla, et siis end järsku lahti rabada. Kuid korraga lõi Albert talle millegagi kuklasse. See võis olla rusikas. Lõi üks kord, teine kord ja veel ja veel. Ainult kolme esimest hoopit Ülo tundis.

Kui teadvus tagasi tuli, tajus ta, et lamab selili ja lõdiseb. Ta tundis oma alakeha olevat nagu jäisesse vette kastetud. Võttis hulk aega, võib-olla pool tundi, võib-olla tund, enne kui tal oli jälle küllalt jõudu ja mõistust, et oma käsi välja sirutada ning kobada, kus ta on. See oli põrand, kus ta lamas. See oli ta oma kätega neljale tahatud põlgile löödud kaseritvadest põrand, millel ta nüüd oli selili, ristluud otse kuivanud mudast korbatanud ritvadel, sest tal olid püksid jalast ära.

Lamp suitses. Leek paistis pruunja hõõguva söena läbi tahmast mustendava klaasi. Onnis oli videvik, milles esemete kontuure võis rohkem aimata kui näha.

Ülo tõstis pead, liigutas jalgu ja käsi. Ta oli terve, kõik liikmed kuulasid sõna. Siis keeraski ta end külili ja ajas ülakeha pikkamisi üles. Pea käis ringi, kuklas oli valu. Ta sulges silmad ja lasi end ettevaatlikult põrandale tagasi.

Ta ei soovinud mitte midagi. Mitte midagi peale selle, et tal oleksid püksid jalas ja ta ristluud ei külmetaks.

Väljas oli tõusnud tuul. Ta kuulis selgesti, kuidas onni ümber kasvavad kuused hooti kohisesid.

Võis minna veel tund või pool, kui ta end koiku najal püsti suutis ajada ja püksid jalga tõmmata. Pea valutas endiselt. Ta libistas käega üle kukla — see oli terve. Igatahes ei tundnud ta paatunud verd.

Albert magas rõivastes, aga saapad olid tal nüüd jalast ära. Ka mütsi polnud tal enam peas. Ta magas, suu poolavali, ja norskas. Lipp oli rüseluse ajal nähtavasti seinalt maha vajunud — ainult üks nael hoidis veel ühte nurka — ja nüüd lamas teine otse trikoloogil, mille valge käkerdatud serv põrandale ulatus. Tahmast oli see mustakirju.

Lambist ei saanudki Ülo asja. Seepärast otsis ta oma aseme alt kastist suure valge küünla, süütas selle ja kustutas lambi. Mõttetul pilgul vahtis ta paar minutit värelevat leeki, võttis siis kastist veel ühe küünla — see oli viimane — ja süütas ka selle.

Kohal, kust lipp oli maha langenud, lipendas valge paberileht. See oli otsapidi palgipraosse torgatud ja seepärast ei olnud ta maha kukkunud, kui lipp eest ära langes. Too valge paberileht häiris teda. Midagi muud ei olnud siin onnis enam kaua olnud nii valge. Kõik oli ammugi hall või must või vähemalt võidunud. Tas tekkis uudishimu. Seepärast võttis ta lehekese seinalt ja hakkas seda küünalde valgel vahtima. See oli mingisugune skits, tindipliatsiga visandatud valgele vihikulehele. Seal olid karjamaad ja heinamaad, põllud, teed ja jõgi. Võttis hulk aega, enne kui ta sellest midagi hakkas taipama. Lõpuks oli see talle siiski selge, mida kaart endast kujutas. Lõpuks oli see talle täiesti selge.

Ta tundis uuesti roidumushoogu enda üle tulevat, ta vajus kõssi oma istmel, kuid minna oma koikule, mille vastas kahe sammu kaugusel magas teine, — seda ta ei tahtnud. Ta tahtis kõike muud kui et minna ja heita magama teise mehe lähedusse. Ta istus parema meelega väikesel lauaotstest kokkulöödud taburetil ukse juures ja silmitses ainiti seina vahelt leitud kaarti. Mõtteid ta peas ei olnud. Ta tõstis pilgu ja vahtis nüril ilmel ruumi, kus ta kümme aastat oli elutsenud. Siis nägi ta, kuidas teine magades vett lasi. Ta märkas seda loigust, mis lipunurgale tekkis.

Endiselt ei liikunud peas ühtegi mõtet, kuid ta tundis korraga, et ta tahaks seda meest peksta, väänata ta käsi, nii et teine valu pärast karjuks, vähkreks ja teda paluks. Ta ajas end jalule, seisis mõne hetke, tõmbudes pingule nagu sõjapäevil rünnakukäsku oodates.

Ta kummardus üle oma koiku ja sirutas käe aluskoti alla. Seal püstolit ei olnud. Talle meenus, et seda polnud seal juba hommikul. Relva polnud ka ta voodi kohale seinale kinnitatud riivil. Siis põlvitas ta oma koiku ette põrandale ja tiris sealt ükshaaval välja kogu

koli, kuid ka automaati polnud aseme all. Nüüd hakkas ta juba taipama, kus need võisid olla.

Heitnud pilgu magaja poole, puges ta peadpidi teise koiku alla ja leidis oma mõlemad relvad kastide tagant vanadest säarikutest. Seal oli ka Alberti püstolkuulipilduja. Suurematelt relvadelt võttis ta kassetid ja lasi need mustaveeämbrisse. Oma «Walteril» tõmbas ta kuuli rauda ja pani parempoolsesse tasku. Nüüd jäi teisele veel puss, mida ta tavaliselt püksirihma küljes kandis, ja püstol, mis tal hari-likult põuetaskus oli. Ülo leidis need mõlemad padja alt. Neid ära võtta polnud raske, sest Alberti pea lebas otse koiku serval.

Albertil oli süütu ilme. Nii võis kunagi magada talunik, kes päev läbi oli kärbistesse ristikut hangunud ja nüüd järgmiseks päevaks end välja puhkas.

Ülo vaatas ringi, silmitses küünlatulukeši laual, kompas püstoleid oma taskutes, silmitses magajat ja siis tuli tal üks mõte. Ta pani Alberti püstoli endisele kohale padja alla, jättes üksnes teise mehe pussi enda tasku.

Nüüd oli ta valmis. Ta ei teadnud, mida küsida. Sest küsida oli nii palju, et sellest polnud võimalik mingit loetelu kokku seada. See oleks võtnud aega, tema aga ei läbenud enam viivitada.

Ta raputas Albertit õlast. Tal oli vastik tunda oma käe all teise sooja ja lõtva keha, kuid ta sai endast jagu. Magaja ei liigahtanudki. Ülo raputas uuesti ja kõigest jõust. Albert avas silmad, kuid ainult üheks hetkeks.

«Oled sa kaine?» küsis Ülo. Vaiksest, peaaegu leebest toonist, millega ta neid sõnu ütles, võis tagasihoitud raevu üksnes aimata. «Oled sa nüüd kaine, sõber?» Kuid magaja polnud võimeline veel midagi taipama. Ülo tõstis Alberti voodis istuli, toetades ta seljaga vastu seina. Siis valas ta magajale paar kruusitäit vett aeglaselt pähe. Too liigutas küll pead, kuid magas edasi. Vesi valgus mööda rasuseid juukseid, tilkus üle näo ja jooksis siis lõua otsast röpase särgi rinnaesisele ning pintsakule. Ta rebis lahti teise mehe kaeluse ja valas ka selle vahelt vett sisse.

Lõpuks avas Albert juhmi näoga silmad ja esimene asi, mis ta tegi, oli see, et hakkas mööda püksitaskuid suitsu otsima. Ülo istus ukse kõrvale ja jälgis, kuidas teine sigareti oma paksude huulte vahele seadis, siis, üks silm veel unest kinni, tuld tõmbas. Silmaalused olid tal tugevasti pondunud.

«Ma tahaksin sinuga rääkida,» ütles Ülo.

«Lase tulla!» mõmises Albert.

«Rohkem ma sinuga enam koos ei ela.»

Selle väljaütlemine nõudis talt niisugust pingutust, et hingamine mõneks hetkeks katkes.

«Sa oled loll,» pomises teine ükskõikselt.

«See on iseasi. Ja ei puutu siia... Ütle mulle, kes lasi neljakümne kaheksandal aastal Tiigi peremehe ja Neti maha?»

«Eks enkavedee-mehed last...»

«Kas ikka tõesti?»

«Kust mina seda tean...»

«Tiigi oli sinu naaber.»

«Mina elasin sel ajal hoopis Virumaal.»

«Aga kaks päeva enne nende surma olla sind Vahemetsa küünide juures nähtud.»

«Kes mind nägi?... Keegi ei võinud mind näha... Ma olin ju Alutagusel.»

«Kes panid su teise naabri maja mineval aastal põlema?»

«Põle õrna aimu...»

Albert vaatas nooremalt pilukil silmadega ja ta nägu oli sealjuures totralt muigel.

Nüüd korraga ei suutnud noorem enam oma häält talitseda ja järgmised sõnad ta peaaegu karjus:

«Aga kes joonistas selle skitsi siin?»

Ülo võttis lauakeselt sellesama valge paberilehe, mis ta lipu alt palgipraost oli leidnud, tõusis püsti ja lasi paberi liuelda Alberti kõrvale asemele. Viimane heitis sellele silmanurgast vaid põgusa pilgu ja jäi siis vahtima oma katkistes sokkides jalgu.

«Ära jama, tead,» ütles ta äkki teeseldud lõbususega, endal ebalev naeratus näol. «Me oleme sinuga siin tamkatki mänginud. Päevade kaupa... Mis sa igavusega ikka teed! Noh, ja ükskord ma siis ajaviiteks selle sirgeldasin... Igasugused lollused ju välgatavad vahel pähe, kui pole midagi teha... Tead ju seda omast käestki... Või ei tea?»

«Aga mispärast sellel kaardil sinu talu piirid üle mõlema naabri maade ulatuvad? Kuidas sa need endale pidid saama?»

«Aga kes, kurat, lubas sul seda kaarti ilma minu loata vahtida? Ah!» karjus Albert, kaotades ootamatult enesevalitsemise.

«Ja kes lubas sul sügisel kolhoosi karjalauda põlema panna? Ah!» osatas Ülo.

«Sa oled puhta nikastanud,» ütles Albert jälle rahuliku häälega, «sest kolhooside kahjustamine on meie püha kohus.»

«Püha!» karjus Ülo. «Püha!» Ta pea oli viha tõttu ootamatult mõtetest tühi. Seepärast karjus ta veel kord: «Püha!» Ja alles siis tulid ta mõtted tagasi. Ta surus käed tasku ja, sundides end rahulikuks, sõnas vaikselt, kuid seejuures rõhutatult:

«Möödu-nud keva-del, kui sina siia minu onni e-lama tulid, andsime pühaliku van-de, et me mit-te midagi et-te ei võta ilma teineteisega kokku lep-pimata...»

Albert vahtis oma nooremalt kaaslast üleoleva ilmega:

«Siis ma ei teadnud veel, et sa niisugune möku oled. Ja pealegi ei puutu see kõik üldsegi sinusse.»

«Kuna saatus on meid juhuslikult kokku viinud ja me tahes-tahtmata teineteise tegude eest vastutame, siis...»

«Mitte juhuslikult,» katkestas teda Albert, «vaid seepärast viis saatus meid kokku, et meil on ühised aated.»

«Jah, meil on ühine lipp.»

«Ühine lipp jah.»

«Mille sina täis lasid.»

Albert silmitses märga lipuserva.

«Noh, niisugune asi võib juhtuda igauhega...»

«Iga seaga... Iga sitase seaga!» karjus noorem uuesti enesevalitsemist kaotades. «Seda sa tahtsid vist öelda?»

«Ära nori tüli, kurat!... Ära nori...»

Ruumis jäi vaikseks. Kumbki ei öelnud midagi. Ülo tõusis ja kergitas akna ees olevat lappi. Päike oli tõusmas. Roosatavad valgusevihud tungisid sisse, omandades tahmases õhus lillaka varjundi.

«Ma ei oleks uskunud, et see väike nali sind nii vihale võib ajada,» sõnas nüüd Albert nagu lepitust otsides. «Noh, läksin veidi arust ära... Noh... pole naist hulgal ajal saanud... Kevadine aeg ka... Ja Lääne-Euroopas...»

«Ma tean, tean,» katkestas Ülo oma kaaslast teeseldud sõbralikkuse ja aeglusega — tal oli hea meel, et oli saanud enesevalitsemise jälle tagasi, «Lääne-Euroopas on niisugune asi täiesti tavaline. Seda oled sa mulle mitmel korral rääkinud. Ma tean seda.»

Ta avas haagi ja lükkas ukse lahti.

«Aga Ida-Euroopas saadetakse niisuguse asja eest sunnitööle.»

«Kuhu nüüd?!» hüüatas Albert püsti tõustes.

Ülo seisis avatud ukse, vasak käsi traadist punutud käepidemel, parem käsi taskus.

«Ütle mulle, kes sa õieti oled, mees? Ma muidugi tean seda ise ka, aga sinu enda arvates... Kes sa oled?»

«Sama kes sinagi, lollpea!»

«Ja kes m i n a olen?»

«Vabadusvõitleja. Üks viimane vabadusvõitleja... Ainult kui sa mõtled jalga lasta, siis... On parem, kui sa seda ei mõtle!»

«Kaabakas... Kaabakas oled sina! Aga selles on sul õigus, et mina olen lollpea...»

«Ei, sina ei ole lollpea,» mõmises nüüd Albert. «Sa ei ole loll. Sa oled lihtsalt õnnetu inimene nagu minagi.» Albert seisis nüüd keset onni ja Ülo nägi, kuidas ta parem käsi hakkas põuetasku poole liikuma. «Me mõlemad,» rääkis ta seejuures, «me mõlemad kannatame... alatoitluse all ja... alatoitluse all ja vitamiinide puuduse all ja...» Et ta käsi põuetaskust midagi ei leidnud, hakkas see nüüd vöö poole nihkuma. «Sa ei

ole loll,» rääkis ta samal ajal. «Sa ju ei ole loll? Sa ei taha ju, et sind saadetakse Siberisse? Taigasse? Surema? Või tahad sa seda tõesti?»

«Siberisse?» küsis Ülo, seistes endisel kohal. «Siberisse ma muidugi ei tahaks — seal võib-olla tuleks samasuguses onnis elada kui siin. Aga... sa näid midagi unustavat...»

Alberti käsi ei leidnud vöö küljest pussi. Ilma et pea oleks liikunud, heitsid ta silmad välkkiire pilgu voodipadja poole.

«Mida?» küsis ta samal ajal. «Mida ma sinu arvates olen unustanud?»

«Mul ei ole veresüüd.»

«Ei ole veresüüd?»

«Ei ole. Ja Matsika eit minu hinge peale ka ei tule... Ja sõida nüüd põrgusse!»

Ülo löi ukse kinni ja oli paari sammuga astmetest ülal. Puude vahel oli helge hommikuvalgus. Kohal, kus päike pidi varsti tõusma, punerdasid kaks pikka ja kitsast pilvetriipu. Muidu oli taevas aga üleni selge ja mahedalt sinine. Õhk lõhnas kõdunevate lehtede ja niiske sambla, kleepuvate kasepungade ja tärkava rohu järgi, kuid Ülo meelest oli see õhk puhas ja värske.

Ülo hakkas astuma. «Haiglasse...» mõtles ta. «Kõigepealt haiglasse õe juurde,» mõtles ta. Ja oma ettekujutuses nägi ta end astuvat piki laia kruusatatud maanteed, mida mööda ta jalg juba ammu polnud liikunud. Ehk olgu siis üksnes pilkases pimeduses.

Nüüd tõmmati uks lahti. Enne kui ta jõudis ümber pöörduda, kõlas kõlksatus. Niisugust heli võis teha püstoli löökraud, kui relva tühjal plöksutatakse.

Ülo pöördus ümber. Seal ta siis seisis katkistes sokkides — tema au ja patriotismi ristiisa, tema vanakotkas, tema omakaitse kompaniüleml, leegioniastumise õhutaja, tema aatekaaslane — ja vandus roppude sõnadega.

«Mis sinuga juhtus? Kas kirbud tulid kallale?»

«Sina siga! Si-na si-ga...» pomises Albert ja hakkas talle lähenema nagu kass. Ta ei pööranud Ülolt pilku ja vahtis teda üksisilmi nagu hüpnotiseerides.

«Sina, siga, võtsid kasseti välja? Tahad tappa kaitsetut inimest, ah? Lurjus niisugune!» Ta lähenes hiilivate sammudega. «Alatu oled! Petis!»

«Seisa paigal! Seisa ilusasti paigal, vend!»

Albert seisatas. Nende vahet võis olla kümme pikka sammu.

«Mine ja võta oma kassett!»

«Ja sa ei lase?»

«Ei.»

«Ja minema ka ei jookse?»

«Aga mis see sinu asi on?»

«No tead, me peame seda asja veel arutama,» anus Albert. «Et kuidas»

moodi ja mis... Ja kõigepealt anna mulle andeks, tead!» ütles ta vasa-
kut kätt välja sirutades ja uuesti aeglaselt Ülo poole astuma hakates.
«Närvid on läbi... Egas ma muidu...»

«Seisa paigal!» hoiatas Ülo, ise pisut taganedes.

Albert kiirendas sammu:

«Niiviisi petta pole ikka ilus! Me peame seda asja ju arutama...
Nagu kaks kamraadi... Meil tuleb veel nõu pidada... Meil... vanadel
vabadusvõitlejatel...»

Viimased meetrid tahtis ta läbida paari hüppega, kuid Ülo oli kiirem.
Albert kukkus kummuli ettepoole, ta pea ulatus peaaegu Üloni, kui ta
seal lamas, üks käsi kõhu all, teine sirutatud kõrvale.

Ülo seisis ja ootas, vaadates üksisilmi lamaja poole ja selle välja-
sirutatud käele. Äkki ta märkas, et Alberti käsi oli väga, väga kahvatu.
Alles nüüd lasi ta oma käe püstoliga langeda ja kükitas lamaja juurde.

Pulssi ei olnud. Ta haaras teise hõredaist juustest ja kergitas tema
pead. Kõik, mis oli teise elus olnud, jäi olnuks. Ta murdis noortelt
kuuskedelt mõned oksad ja kattis nendega lamaja. Siis läks ta onni
uksele ja vaatas sinna hajameelselt sisse. Küünlad põlesid endiselt. Tal
tekkis tahtmine tuua need välja ja viia lamaja peatsisse, kuid ei teinud
seda siiski. Ta teadis, et tal tuleb siia tagasi tulla ja kõige kohta seletust
anda, ja kui talt siis küsitaks, miks tõi ta välja need küünlad, ei cskaks
ta oma tegu kuidagi seletada. Seepärast puhus ta küünlad ära.

Ta vaatas veel lippu ja mõtles, et selle võiks sealt ehk ära võtta ja
ära peita. Või põletada. Talle ei meeldinud see, et lipp, mille nimel ta
kogu oma teadliku elu oli elanud — ükskõik siis kui valesti või
lollisti —, võõraste kätte satub. Ka kartis ta, et teda selle lipu pärast
võidakse pilgata. Ta astus ligemale ja tõmbas trikoloori viimase naela
küljest lahti, ning alles siis, kui ta käsi midagi märga ja külma puudu-
tas, tuli talle meelde, et see oli teise mehe uriiniga koos. Ta viskas lipu
tagasi Alberti koikule. Ka meenus talle, et pleekimata laik seinapalkidel
igale sisseastujale silma hakkab ja lõpuks tal tuleb ikkagi
kõnelda, mis seal rippus.

Jah, tal tuleb rääkida nii mitmestki asjast, seda teadis ta juba ette,
kuid ta otsustas kõnelda kõigest nii, nagu oli tegelikult olnud. Sest selles
kõiges ei näinud ta midagi häbiväärset. Ta oli läinud vaid kaitsma oma
kodumaad, oma rahvast ja selle tulevikku... Sedasama maad, seda-
sama kruusast maad, millesse ta hiljem selle onni oli kaevanud. Ja
rahvast, sedasama rahvast... Ja alles nüüd oli ta märganud, et teda oli
petetud. Alles nüüd, täna hommikul. Alles eile, üleile. Alles aasta
või paari eest oli ta seda üldse märkama hakanud.

Ta tõusis ja lülitas sisse raadio. «Kell üheksateist null-null,» luges
diktor, «kuulete Mihhail Fukelmanni autorikontserti. Kell üheksateist
kolmkümmend — saade päevateemadel. Kell kaksikümmend aga kuulete
«Kapsapead», kuuldemängu Oskar Lutsu näidendist...»

Maailm ta ümber liikus ja elas, kuna tema end kümme aastat pooleldi maa alla oli matnud.

Ta sulges väljastpoolt tabalukuga ukse. Selie võtme paneb ta seal lauale . . .

Ja ta hakkas minema. Kui ta möödus Albertist, ei heitnud ta lamajale ühtegi pilku.

Ta läks üksinda läbi tiheda igavesti rohelise metsa. Päike paistis. Ühe künka nõlvast üles minnes märkas ta sinililli. Ükski õis polnud veel lahti, kuid kahvatusinised pungad olid juba sirgunud üle lehtede.

Kuuskedel olid tillukesed punased käbid. Kõikjal oli veel näha kulu, tärkavad taimed aga lõhnasid läbi kuivanud rohu.

Jõudnud välja väikesele lagendikule keset metsa, sattus ta eredasse päikesevalgusesse. Silmitsedes kuuskede latvu soojas õhetavas valguses, mõistis ta, et tuleb palav päev. Siis korraga tundis pisaraid silmis ja kurgus. Ta ei teadnud isegi, mispärast nii teeb, kuid võttis peast oma musta nokkmütsi, vaatas tagasi selles suunas, kust ta oli tulnud, vangutas pead ja pisarad jooksid.

Siis sammus ta edasi, müts käes, ning vaatles lumesulamisveest metsa alla jäänud lombikesi, kus peegeldus taevas.

Tuisus

(Talvemuistend)

Nädalapäevad ju tuiskas —
see oli marune tuisk,
tuul aina huilgas ja huiskas
kõikide maakaarte suist.

Ununend tares vaevles
kirjamees koduse maa,
üksindus südames kaevles —
kiusajast lahti ei saand.

Pikad on üksindushetked,
Ent kuni helkleb veel silm,
hargnevad mõtete retked —
avatuks jääb maailm.

Nädalapäevad vaid tuiskas —
see oli marune tuisk,
tuul aina huilgas ja huiskas
kõikide maakaarte suist.

Aeg polnud sugugi surra,
maid oli matkata veel,
abitus muljub ja murrab,
kangemas käsi ning keel.

Valvama võidukat tõde
kirjamehed on säet,
häbi on olla siis nõder,
kuigi ta tuisku on jäet!

Tuisk aina huilgas ja ulgus,
maailm täis tormlevat lund,
haigel silm raskena sulgus
nägema trööstivat und:

Otsekui teda seal kanti
hange all kaskede rea,
külmale mullale anti
valulev süda ja pea.

Tuiskude möllavad tiirud
katsid kõik jäljed ja teed.
Kevad kui järgnes siis kiirul,
kohasid üle tast veed.

Rohi noor mullale tärkas,
haljuses lainetas maa,
vaevu et keegi veel märkas
puhkajat vaikivana!

Möödusid aastad, kui tulid
nooruse tööroõmsad read,
hinges ta laulude tuli,
rütmide rühikas sead.

Lauliku sõnade saatel
vastne siin rajati nurm,
laiusid avarusvaated —
surma sai ennakas surm!

Nokturn

Rünpilvede taha päike läks looja
ning ootamatult päev õhtuks sai.
Ja saabuski öö. Ei õhku sest sooja —
udu mõrkjana ümbrust kahutab vaid!
Kus on su kotkatiivad,
su tuliuhke lend,
mis ööstki läbi viivad,
kõikteadlev inimvend!

Juba kraapavad tähti alla öövarjud,
ehmub, tuhmub neid, pudeneb killule kild...
Ning tõugatud pilvemägede harjust
murdub päikesest hõõguv Linnutee-sild.
Ees jalge järsku hakkub
tee käidav, kutsuvam,
öö puistab tumma kahklust,
et loiduks rutlev samm.

Ei elavaist hooli, säästagi haudu
ööst vallandet, volisaand varjude tants —
varjud paneksid päikesetõusudki raudu,
et päriselt neile jääks pimeduskants.
Kui sulgeda ehk silmad,
vaid näha õites und,
et muutuvad taas ilmad
ja päev on kirkastund!

Kuid heitlused endas kuhu siis viid sa?
Ei kuhugi! Kuhugi! Võitma need pead.
Veel sõpru, maid piinleb all rõhujapüitsa —
öö segi võib kiskuda kaitsjate read.

Kus on su kotkatiivad,
su tuliuhke lend,
mis ööstki läbi viivad,
kõikteadlev inimvend!

Öö ikka on öö. Aga ööski on koidud
veel hõogvel ja otsimas hommikut.
Ära hajuvil seisa, otsimast hoidu,
et ei mööduks sust päeva helenev rutt.

Ka sinus valgus kätkeb —
su mõtte lõkkeleek,
see läidab, näitab kätte
taas sihi selgeks teeks.

Tuldlev südamesoojus endast kõik anna
kaasa päevale, et taas kulgedes see
julged lootused, rõõmud neilegi kannaks,
kes päiksemaid näind ega käind pole veel!

Las kõrgemale viivad
su mõttelõõsk ja -leek
su vaimu puhtad tiivad
laikaugeks päevateeks!

Tee

Kuni püsib me kosmos, on komme
ikka luua ja toota
ja loota,
et eilsest täna saaks parem
ning saabuks nii varem
eesootav

veelgi hubasem homme!
Teekaaslane, sõber!

Eilse vaevust
ära siis kohku või raevu
ära üleolevaltki keksi,
töö-, võitlusrinnetel ringi eksi.

Unista!

Tunnista:
päev ees on
nii kõrge ja pikk —
tulevik.

Pearaamat

ulle sõitis külla Kaštšenko. Ei sõitnud, vaid lendas lennukiga «Kiiev — Tallinn». Elas ta Poltaavas. Seal oli tal üsna linna servas valge majake ja mõned mesipuud. Õieti pidi ta minema Moskva, tee peal aga sattus Tallinna.

Pole minu süü, et see eriti loogiliselt ei kõla. Just niimoodi Kaštšenko oma siiasõitu mulle seletas.

Ma tast suurt ei hoolinud. Ta ei sallinud mind ka. Me isegi ei kirjutanud teineteisele. Ühesõnaga, ma ei saanud millestki aru.

Kaštšenko tõi külakosti — aromaatsset ja läbipaistvat kärjemett. Lapsepõlvest saadik polnud ma niisugust saanud. Me jõime konjakit ja suupisteks võtsime mett. Mina nipsisin seda mõningase ettevaatusega. Rindel märkis Kaštšenko paksu raamatupidamisraamatusse võlgasid üles: sellelt ja sellelt saada suhkrut — 6 tükki; tubakat — 1 pakk; viina — 300 grammi; väikesi pagunikupukesi — 8 tükki... Mul oli tunne, et ka praegu on mingisugusesse raamatusse sisse kantud: pärnaõiemett — 1 kg.

Sõjast on kakskümmend aastat möödas, aga Kaštšenko oli ikka endiselt hea rühiga ja pikkade vuntsidega. Ainult et siis oli ta sõjamehe moonakotil priske ja punetav, nüüd aga, rahuaja leival, kõhnaks jäänud ning näost kollaseks muutunud, ja mustad vurrud olid halliks läinud. Ka tema kühmuline pragunenud kepp pärines veel noist aegadest. Ainult et siis kopsis ta sellega eesliini külmunud pinnast, nüüd aga lino-leumiga kaetud põrandat.

Kaštšenko rüüpas sõõmu, tõusis toolilt, tegi kabinetis tiiru, silmitses raamatuid ning eesti kunstnike akvarelle ja lausus jälle: «Jõukalt elame!»

Rindel olin ma diviisilehe toimetaja, Kaštšenko aga selle vastutav sekretär.

Kaštšenko meelest olin ma paberimäärija. Sest tema oli olnud jalaväes staršinaaks, toimetusse aga sattus pärast kolme raskesti haavata saamist, mis tegid ta riviteenistuse jaoks kõlbmatuks.

Ta armastas eesliinil sõdimas käia ja tõi sealt kaasa kõrgstiilis kirjutatud sõnumeid: «Surma trotsides sooritas vene (ukraina, valgevene, kasahhi jne.) rahva kartmatu poeg heroilise kangelasteo, mis pan-

nakse kirja kuldsete tähtedega...» Ta ei uskunud, et kangelaslikkusest võib kirjutada lihtsate sõnadega. Minu toimetajapoolsed parandused pahandasid teda. Veel rohkem vihastas teda see, et eesliinile minna lubati tal harva. Toimetuse sekretär oli kohustatud vastu võtma ning üles märkima Nõukogude Informatsioonibüroo teated ja kõrgema ülemjuhataja päevakäsud.

Õösiti istus Kaštšenko raadioaparaadi juures, kummargil «grossbuhhi», punaste ja siniste joontega lineeritud tugevast valgest paberist kopsaka raamatu kohal. Selle raamatu kinkisid talle meie trofeemehed. Trofeekomandol leidus kõike, mida iganes soovid — hädavajalikku ja tarbetut.

Teated ja päevakäsud kirjutas Kaštšenko sinna peene ja selge käekirjaga. Sellesamas pearaamatus olid talle tema sõnumite parandamata mustandid, päevapildid, võlglaste — toimetuse kaastöölise — nimekiri eesotsas minuga. (Kaštšenko polnud meist küll rikkam, oli aga hoopis kokkuhoidlikum.) Pearaamatus pidas Kaštšenko diviisi päevikut — kandis sisse igapäevased kokkuvõtted kangelastegudest; seal olid ka võitlejate konarlikud luuletused, mis lehte polnud pääsenud, ja kinripüütud saksa kirjade tõlked... Ühesõnaga, kõike ei jõua loetledagi.

Pearaamatust ei lahkunud Kaštšenko kunagi. Pidas seda enese ees laual, pani padja alla, kui oli võimalus end korralikult välja magada, tassis kaenla all eesliinile kaasa.

Talle ei meeldinud, et tema raamatusse oma nina topiti. Muidugi võis tema käest pärida teateid mistahes küsimuse kohta, mis puudutas meie kuivalt läbiminekut Mozõri soodest. Kuid isegi teateid andis ta vastumeelselt — lehitses oma raamatut säärase näoga, nagu kardaks kurja pilku.

Kaštšenko märkis teated ja päevakäsud pearaamatusse, seejärel aga kirjutas need ladumise jaoks ümber ajalehepaberile. Mõnikord jäi ta raadioaparaadi juures magama, pea raamatule vajunud.

Varem me ei äratanud teda. Võtsime lehe laualt ja viisime trükikotta. Kuid ta ei hinnanud meie delikaatsust, nägi selles isegi tema suveräänseist õigustest üleastumist. Ükskord mängis ta meile vingerpussi. Tuli hävitada viissada meie ajalehe «Vahipostil» valmistrikitud eksemplari. Raadio teadaannet ära ootamata oli Kaštšenko sel ööl ise septsenud päevakäsu Luninetsi linna vallutamise kohta, loetledes kindralite ja polkovnikute nimed, kes tema arusaamise järgi võisid selles operatsioonis silma paista. Pearaamatusse ta päevakäsku muidugi üles ei märkinud. Aga laual, raadioaparaadi kõrval oli paberileht...

Mina märatsesin, Kaštšenko aga itsitas vuntsidesse:

«Ei maksa, toimetaja, uisapäisa tormata. Mida tahan, seda ka kirjutun. Ladumiseks aga viin ise, mis vaja.»

Veidrustega harjub ära. Aegamööda muutuvad need isegi kuidagi sümpaatseks. Meie ajaleht ei hilinenud kunagi teadete või päevakäsku-

dega ja kõigist sündmustest olime me paremini informeeritud kui poliit- või isegi eriosakond.

Aga võlgasid me Kaštšenkole tagasi ei andnud. Muide, saab kõik juba korraga pärast sõda — on paugupealt rikas.

Kuid Kaštšenkol oli üks iseloomujoon, millega küll kuidagi leppida ei saanud.

«Mina,» tunnistas ta, «kihutasin esimese naise minema — jooksis aina mööda tantsupidusid. Teine saatis mulle Taškendist rindele kirja: «Armusin ühte avara hingega näitlejasse. Sina aga unusta mind ära.» Tema, tähendab, avara hingega tagalas nagu mõni Hamlet — ha-ha-ha — mina aga, tähendab, kitsa hingega kuulide all...» lisas Kaštšenko.

Ta oli tagala kõlvatuslugude spetsialist, kuigi ta sõja vältel tagalat kordagi isegi nuusutada ei saanud.

Minu naine oli ka evakuatsioonis. Ma tahtsin temasse uskuda.

«Kuule, toimetaja,» kõneles Kaštšenko mõnikord. «Nägin täna veidrat und, nagu käiks sinu oma, tähendab, armukesega — küll intendandiga, küll...»

Aga imelik lugu — umbusaldus naiste vastu ainult kõvendas tema valvsust rindemeeste moraalse palge suhtes.

«Kuule, toimetaja, miks sa oled hakanud nii tihti medsanpatis käima? Kui võtan õige kätte ja kirjutan su naisele.»

Temast võib uskuda, et kirjutabki, mõtlesin vahetevahel.

«Rindemees teeb püha tööd, ta peab ka ise pühak olema,» kinnitas Kaštšenko kõigutamatu.

Pidi palju kannatust olema, et temaga juttu ajada.

Ükskord mu kannatus katkes, ja see pidi äärepealt traagiliselt lõpema. Meie juurde toimetusse astus sisse luureroodu komandör. Ma sain talt andmeid juhtkirja jaoks, tema aga kinkis mulle trofeepüstoli — väikese, käepärase, mäletatavasti belgia oma.

Roodukomandör lahkus. Ma asusin juhtkirja kallale.

Juhtus see Valgevenes. Toimetus asus korralikus, kenasti valgeks lubjatud seintega tares. Mina istusin akna all laua taga. Kaštšenko, jalad lahti võetud, pikutas laial puuvoodil ja liigutas päkkasid. Mina kirjutasin juhtkirja. Tema piinas mind, võib-olla tighedamalt kui harilikult.

«Kuule, toimetaja, ma tean, miks te Paška Vassiljeviga Dobrovkas ööbisite... Ah?»

Mitte midagi ei võinud ta teada. Kuid seekord ei olnud mu südame- tunnistus kristallpuhas.

«Jää vai!»

«Aga võib-olla on sul kuldaväärt naine. Võib-olla hoiab ta ikooni asemel sinu pilti.»

Mu mõtted läksid sassi. Panin sullepea kõrvale ja silitasin peopesaga trofeepüstoli käepidet. Suunasin püstolisuudme alla, põrandale ja vaju-

tasin päästikule — lasku ei järgnenud; tähendab, püstol polnud laetud.

«Kuule, toimetaja! Aga milleks ta peaks kuldaväärt olema . . . Tähendab, kirjutan talle nõnda . . .»

Pöördusin ümber, suunasin püstolisuudme Kaštšenkole.

«Jää vait, või ma lasen su maha!»

«Ja kuigi sa lased,» ütles Kaštšenko, «ikkagi on õigus minul.»

Ma vajutasin päästikule, ja järsku kõlas pauk.

Pillasin püstoli käest maha. Tuhmilt pörkas ta vastu muldpõrandat. Kaštšenko oli kahvatuks muutunud, kuid lamas nagu ennegi, pea küünarnukist kõverdatud käsivarre najal. Ta kõõritas üksisilmi seina poole. Valgesse seina tema pea kohal oli väike auk tekkinud, kriidisse selle ümber praod siginenud.

Mul jäi hing kinni. Istusin, suu totralt lahti.

«Höhöh,» hakkas Kaštšenko korraga naerma, «oleksid võinud, toimetaja, karistuspataljoni sattuda.»

Ma sundisin end naeratama ja pomisesin labasuse selle kohta, et mõnikord tuleb luuavarrest ka pauk . . .

. . . 1945. aasta mais Kaštšenko demobiliseeriti. Ta ei tahtnud miski hinna eest diviisist lahkuda, protesteeris, kirjutas raporteid . . . Kuid kõik teadsid, et tal oli raske käia: röske ilmaga valutas hullusti jalga, mida kaks mürsukildu olid vigastanud. Ja ka vanus — üle neljakümne, auastmelt aga ainult leitnant.

Kaštšenko sõitis Poltaavasse ja viis oma pearaamatu kaasa. Siis äkki taibati — selles pearaamatus oli meie diviisi täielik ja omal kombel ainulaadne ajalugu.

Poliitosakonna ülem ise kirjutas Kaštšenkole kirja ja palus, et ta pearaamatu tagasi saadaks. Kuid Kaštšenko oli ilmselt kõvasti solvunud ega vastanudki talle.

Aastad läksid. Sõda nihkus mälestustesse. Mina asusin elama Tallinna. Kirjavahetusest Kaštšenkoga ei saanud asja. Õieti öeldes minu süü tõttu. Mul polnud talle millestki kirjutada.

Nüüd aga istusime Kaštšenkoga koos ja jõime tühjaks pudeli oivalist armeenia konjakit, võttes suupisteks mett. Naine oli teatrisse läinud. Me olime kahekesi, akna taga aga udutses valge öö ja selles paistsid kergetena nagu miraaž Tallinna vanad tornid. Kuid Kaštšenkole ei läinud korda ei vanad tornid ega valge öö.

Ta oli kõhn ja kollane. Tema ilmatu suurde vanamoelisse pintsakusse oleks võinud mahtuda kaks Kaštšenkot. Jah, unustasin mainida, et Kaštšenko tooli kõrval seisis kohver. Ta ei tahtnud seda esikusse jätta ja nüüdki heitis ta sellele aeg-ajalt pilgu — harilikule uuele pruunile keskmise suurusega kohvrile. Veidrik!

Me meenutasime Vertjatši talu, Lõkovo küla, Dobrovka alevit, kus kunagi lahingud käisid. Minu mälus oli minevik nagu uttu kadunud.

Aga Kaštšenko polnud midagi unustanud — nagu käisest puistas ta perekonna- ja eesnimesid. Ta nimetas mitte ainult kuupäevad, vaid isegi kellaajad, kunas see ja see luuraja kangelaslikult hukkus, see ja see sapöör parteisse astus, sellele ja sellele suurtükiväelasele aga Lenini orden kätte anti.

Mis seal pattu salata — üleliia suur täpsus ja sellised üksikasjad tekitasid umbusaldust. Mis tal õige peas on — mäluseadeldis nagu küberneetilistes masinates või? Aga võib-olla luiskab? Ma ei varjanud oma kahtlusi.

Kaštšenko muheles vurrudesse. Ta kummardus kohvri juurde, kaht lukku klõpsutades avas selle ja tõmbas pesu alt välja oma pearaamatu — vana paksu «grossbuhhi» murdunud nurkadega ja ärahõõrdunud pappümbrises.

«On alles?! Seesama?!»

Ilma et ta oleks vastanud, hakkas Kaštšenko pearaamatut lehitsema. Ta lehitseis seda, nagu kõneldes: võid kahtlemise jätta, kõik on kirja pandud. Ta lehitseis seda, vaadates vahetevahel innukalt minu poole, ja varjas pearaamatu õlaga.

Ma arvasin: «nüüd nõuab vanu võlgu — temast võib seda oodata», ja suutsin vaevu naeru tagasi hoida.

«Mitmesugused paberimäärijad kirjutavad sõjast võõraste materjalide põhjal,» ütles Kaštšenko. «Mis neil sellest? Üles kiita või maha laita — ükskamakõik,» Kaštšenko ohkas sügavalt, «aga mina tahtsin kirjutada raamatu meie moodi... Missugused pühad inimesed sõdisid.» Ta ohkas veel sügavamalt. «Kakskümmend aastat proovisin... Üksnes paberit rikkusin oma viis kilo... Talenti ei ole.» Ta laiutas käsi, seejärel asetaskäed pearaamatule, otsekui valmistudes seda minu eest kaitsma. «Ebaõiglane!»

Ma olin vait. Mida sa siin ütledki?

«Kuule, toimetaja!»

«Kuulen,» vastasin ma.

«Säärane lugu, et ma olen pops,» ütles Kaštšenko, «säärane lugu, et ma lendan Moskvasse konsultatsioonile ja operatsioonile. Säärane lugu, et haigus on mul... hullem kui miin või mürsk — vähk.»

«Jäta, vana,» vaidlesin ma vastu ebakindlalt, aga seetõttu kohatu reipusega. «Juhtub, et pärast operatsiooni veel kaua elatakse... Kuni äragi tüütab.»

«Juhtub, et elatakse, aga juhtub ka, et ainult kästakse kaua elada... Hõhõh...» Kaštšenko naeris ainult häälega ja ta pilk oli sünge.

Järsku ta tõusis üles, ajas end sirgu nagu käsklusel «Valvel!» ja ulatas pidulikult kahel käel mulle pearaamatu, nagu ulatatakse soola-leiba.

Ma ei mõistnud teda kohe ega sõandanud raamatut vastu võtta.

«Sina, toimetaja, ju ei ole paberimäärija,» ütles Kaštšenko. «Mäletad, kuidas sa tahtsid mind maha lasta... Õigesti tahtsid...»

Tookord ei tahtnud ma sugugi mitte Kaštšenkot maha lasta. Lask oli ootamatu ja juhuslik. Ja ma ei olnud pühak. Kuid ma ei hakanud vaidlema, võtsin pearaamatu samuti kahel käel vastu ja vist isegi kunmardasin.

Sealpool

Nõidumine võtab pikapeale omaks teadusliku terminoloogia. Valudest vabastamist nimetatakse anestesiseerimiseks, surnuist elluäratamist — reanimeerimiseks.

Minu meelest jääb ime imeks, kuidas teda ka ei nimetataks, surm aga jääb surmaks, isegi kui tema ette asetada epiteet «kliiniline».

On see siis nii tähtis, kas inimsüda ei lõõnud kolm minutit, või kolm tundi, või kolm aastat. On see siis nii oluline, kas hingetut keha piserdati elueliksiiriga, või tehti südame massaaži, kunstlikku hingamist ja süstiti midagi vastikut.

Kordan: ime jääb imeks, ehkki imed tänapäeval enam sugugi nii harukordsed ei ole. Kõneldakse, et Londonis on isegi teisest ilmast tagasitulnute klubi. Meil Tallinnas sellist klubi esialgu ei ole. Aga reanimeerimisega tegelevaid anesthesiolooge on. Ja inimesi, kes on viibinud sealpool head ja kurja, on samuti.

Maret Tõnnisson on kolmeaastase staažiga arst-anesthesioloog. Harilikult valmistab ta haigeid operatsiooniks ette, annab narkoosi, intubeerib, jälgib haige seisukorda, sel ajal kui kirurgi skalpell löikab, raiub, kõrvaldab...

Reanimeerimisega tuleb tal õnneks harva tegelda. Kuid ikkagi tuleb. Tema poolt elluäratatud raamatupidaja Saale Saarik kirjutab Viljandist iga päev — missugune on temperatuur, mida sõi, millest tekkisid kõrvetised, mida unes nägi. Teine elluäratatu, üliõpilane Galka Dubovskaja, vaikib maha temperatuuri ja unenäod, see-eest aga saadab ta täpselt kõigiks pühadeks õnnitluse: «Edu töös ja isiklikus elus!»

Kolmas elluäratatu — pikk, tumedajuukseline, punapõseline, habemega Villem Tõnnisson — istub praegu väikese, heledajuukselise, veel nüüdki koolitüdrukuga sarnaneva Maret kõrval kohtusaalis.

Mareti ja Villemi lahutuse asi tuleb pärast lõunavaheaega esimesena arutusele. Vaheaeg pole veel lõppenud.

Kohtusaal on hämar ja sünge, tuhmilt läigivad puupingid, mida sajad ja tuhanded istmikud on lihvinud. Kõrgel poodiumil on suur kohtulaud. Laua taga kolm kõrge, nikerdatud seljatoega tooli. Sellel, mis keskel, on seljatugi kõige kõrgem. Akende taga tibutab peent sügisvihma.

Vihmatriipudes hall laik — Kingissepa-nimelise teatri müür. Teatris mängitakse täna «Antoniust ja Kleopatrat». Aga see tuli niisama, juhuslikult meelde. Vaikus. Aknaruudud põrisevad, kui Pärnu maanteel tramm mööda sõidab.

Maret pole oma nägu. Sõbrad haiglast ei tunneks teda ehk äragi. Maret — rahutu hing, Maret — linalakk põrguline, plikake-kamandaja, istub kombekalt, käed põlvedel, nägu range nagu ikoonidel.

«Ja ikkagi ei saa ma aru, miks me peaksime lahku minema,» lausub Villem. Maret vaikib. «Lahku minnakse, kui tekib uus, võitmatu tunne, või kui inimesed alla käivad, teineteist petavad, teineteist piinavad.» Villem kõneleb õpetlikult. Pole midagi parata, tal on säärane komme. Ta õpetab Polütehnilises matemaatikas. «Lõppude lõpuks peab igal lahtusel tõsine põhjus olema. Eriti kui laps on.»

Maret vaikib. Muidugi, neil on laps — Salme saab varsti kahe aasta-seks. Kuid Salme jääb ju tema juurde, Villem aga võib ka külla tulla, kunas soovib. Kuid milleks talle tütar, kes töötamist segab. Ei, Villemile pole tüdarta sugugi vaja, samuti nagu talle pole vaja naistki. Tal on vaja oma doktoritööd kirjutada. Kunagi pandi talle suuri lootusi.

Villem kõneleb edasi, kuid Maret ei kuula teda. Talle tundub, et kõrval sumiseb suur sügisene kärbes. Ta tõstab käe, vehib sellega. Ei, muidugi, see pole kärbes. Pigemini sarnaneb see raseerimisaparaadi — vana, õlitamata raseerimisaparaadi suminaga.

... Kolm aastat tagasi lõpetas Maret Tartu ülikooli arstiteaduskonna ja määrati Tallinna. Ta hakkas haiglas töötama ja ööbis haiglas, osakonnajuhataja kabinetis. Kaua aega ei leidnud Maret tuba. Hiljem sai ta soovituskirja ühele mutile, kelle insenerist poeg koos naisega kaheks aastaks kas Gineasse või Gaanasse oli sõitnud.

Kas vanal naisel on mõnus kolmes toas üksinda elada? Maret meeldis Kaalepi-mutile. See isegi kostitas Maretit tee ja maasikakeedisega.

«Tõesti ei tea, mis teha,» ütles mutike ja ohkas. «Mul juba on üks üüriline... Noor... Huvitav...»

Ikkagi oli see Maretile mugavam kui elu ilma oma toanurgata.

«Ta on praegu vannis,» ütles mutike. «Pärast ma teen teid tuttavaks.»

Aga pärast läks kõik nagu seiklusromaanis. Nad kuulsid lühikest karjatust ja mõlemad kargasid üles. Kuulsid veel tumedat mütsu ja metalli kõlminat. Tormasid vannitoa ukse juurde.

«Mis teiega juhtus, Villem?» karjatas mutt.

Vannitoas oli vaikus, sealt kostis ainult kergest kõlksumist ja imeplikku suminat. Maret tõmbas ukselinki. Kõvemini... Kõigest jõust... Riiv andis järele.

Kahhelkividest põrandal lamas alasti, habemega mees. Maret laskus tema ette põlvili. Mehe nägu oli kollakas-kahvatu. Pulssi polnud tunda. Süda ei löönud.

«Helistage kiirabisse!» hüüdis Maret mutile.

Mutike komberdas telefoni juurde.

Maret tõstis ja langetas mehe elutuid käsivarsi... Seejärel kobasid ta pihud, ta tugevad sõrmed mööda mehe rindkeret... Mitte midagi... Ei... Midagi värahtas sõrmede all... Veel kord värahtas... Hakkas tuksuma, ebahühtlaselt, nõrgalt, korrapäratult, kuid hakkas tuksuma...

Ta masseeris südant, kõrvus aga püsis sumin, see kostis kraanikausist. Vastik sumin.

Alles siis, kui kiirabi kohale jõudis, heitis Maret pilgu kraanikaussi — seal sumises ja kõlksus raseerimisaparaat.

Veel hiljem sai Maret teada, et see oligi õnnetuse põhjuseks. Villem ajas kraanikausi kohal habet. Käed olid niisked. Ja kusagil lõi vist isolatsioon läbi? Äkiline elektrilöök. Hea veel, et raseerimisaparaat prantsatas kraanikaussi, Villem aga kukkus põrandale.

Reanimeerimine sooritati haiglas. Villemist sai Mareti esimene patsient. Kahe nädala pärast oli ta juba terve.

Nad elasid nüüd ühes korteris mutikese juures. Villem tema poja kabinetis, Maret söögitoas. Mõnikord käisid nad koos kinos.

Mõnikord sõid koos õhtust. Villem jutustas talle oma kursusetööst, mis oli teinud ta matemaatikute ringkondades hoobilt tuntuks. Kolmandal kursusel viidi ta Tartust üle Moskva Riiklikku Ülikooli. Sellepärast nad polnudki kokku juhtunud. Kandidaaditöös arendas ta edasi kursusetöös tehtud avastust. Nüüd on käsil doktoritöö. Siin on vaja juba midagi uut, silmapaistvat.

Villem oli soliidne, kindlameelne inimene. Kindlameelsust ja soliid-sust oli isegi tema kõnnakus. Ta kandis laitmatult ömmeldud tumedaid ülikondi hallide kaelasidemetega. Temast hõngas mitte vulgaarse «Kolmekordse» odekoloni, mitte pealetükkiva «Šipri», vaid poola «Figaro» lõhna. Ta suitsetas ainult pärast sööki, jõi ainult klaasi konjakit pealelõunase kohvi juurde. Peaasi aga — ta teadis alati, mida peab tegema tema ise, mida peab tegema Maret ja mida kõik ülejäänud inimesed.

Reanimeerimine ei avaldanud talle mingit mõju, kui mitte arvestada seda, et nüüd ta raseeris ennast mitte elektri-, vaid žiletthabemenoga.

Mis ka ei kõneldaks, aga soliidsus ja kindlameelsus paeluvad igat naist. Maret polnud erand. Ta isegi pelgas pisut, et ta pea mõne kerge-meelse poisinolgi suudlustest liiga pööritama hakkab (tal hakkas suudlustest alati pea pööritama), ja siis lendab kogu elu uperkuuti (mitmete tema internaadisõbrataride elu oli uperkuuti lennanud).

Näib, et esimesena ütles Kaalepi-mutt Mareti ja Villemi kohta: «Suurepärase paar.» Maret punastas, Villem aga noogutas rahulolevalt pead. Seejärel ütles ta ise Maretile, et ka tema meelest nad sobivad teineteisele.

Maret mõtles: «Noh, kes siis võiks mulle armsam olla kui inimene, kelle ma ise elule tagasi andsin.» Tõsi küll, tal oli natuke kõhe ja natuke

kahju, et ta ei saa enam tantsupidudele joosta ja noormeestega trepi-kojas suudelda. Ja veel oli tal natuke igav. Kuid Villem kaisutas teda tugevasti ning surus enda vastu, ja järsku mõtles ta, et nad saavad lapse. Kõige rohkem terves maailmas tahtis ta aga last.

Siis oli kevad. Kevadel oli Maret alati erutatud, kui ta üksinda jäi. Võõrad värsid meenusid niiviisi, nagu oleks ta need ise kirjutanud; võõrad surmad, nagu oleks ta ise suremas olnud. Valged ööd tõid kaasa unetuse. Aga kui Maret Villemiga koos oli, jäid sinnapoole värsid, ja surm, ja unetus...

Pulmadega tuli väike viivitus. Villem pidi kordusõppustele kutsutama. Kuid reanimeerimistöend aitas teda arvelt üldse maha kanda.

Kui algaks sõda, läheks Maret kui anesthesioloog otsekohe rindele, Villem aga jääks tagalasse. Kuid see on niisama — juhuslik mõte... Lihtsalt Maret nägi televiisoris filmi sõjast.

Nad abiellusid suvel. Kohe hakkasid nad kooperatiivkorterit ehitamiseks ja mööbli ostmiseks raha koguma. Auto jaoks aga — see on juba järgmine etapp.

Villem armastas unistada, hoiukassaraamat näpuvahel. Ta isegi hoidis seda paksu kausta all, millele oli kirjutatud «Märkmeid doktoritöö jaoks».

Kaalepi-mutt oli Villemiga ühel nõul. Ta ütles, et rahakogumisega ei pea kiirustama ega kõigest loobuma, sest ta poeg oli Gaanas teinud lepingu mitte kaheks, vaid viieks aastaks. Ja mis siis ikka, maksku nad nüüd korteri eest kõigest nelikümmend rubla (varem aga oli kumbki maksnud kaksikümmend viis rubla).

Muidugi olid neil ka omad hädad. Maret näiteks tundis meelehärmi selle üle, et tal polnud tahtmist töölt koju minna. Kirurgid olid rõõmsad, kui tema narkoosi andis. Ja haiged armastasid teda. Ja kuigi ta oli peaaegu vana (kaksikümmend kuus aastat — see pole nali!), valiti ta komsomolibüroo sekretäriks. Ta tundis kahju, et haiglas oli tal lõbusam kui kodus. Kuid Villemile ta sellest ei rääkinud. Ta nimetas end tobu-keseks.

Ka Villemil olid mured. Tal ei õnnestunud midagi silmapaistvat välja mõelda. Kuid põhjalikumal kaalumisel jõudis ta otsusele, et see polegi kohustuslik. Avastus, mille ta üliõpilasaastail oli teinud, polnud kandidaaditöös veel küllalt soliidse väljaarenduseni jõudnud. Selle filosoofilist mõtestamist võib süvendada ning avardada ja oma valemite selgitada, asetades ta ühte ritta sellega, mis teised matemaatikud olid teinud. Siin avanes avar areen kodu- ja välismaiste väljaannete materjalide kasutamiseks. Mis siis, see tee doktorikraadini pole halvem kui teised. Tõtt öelda, Villemit ennastki hämmastas see ideesähvatus, mis talle tudengipingis oli pähe tulnud, nii et ta küllalt kergesti leppis asjaoluga, et see enam ei kordunud.

Neile sündis tütar. Kui tütrele hakkasid hambad tulema, ei lasknud ta

vanemaid öösiti magada. Villem organiseeris endale kolmekuulise teadusliku komandeeringu Moskva Riiklikku Ülikooli. Maretu elu ei muutunud sellest raskemaks. Vastupidi, polnud vaja mehe eest hoolitseda. Kaalepi-mutt aga oli juba ammu unistanud vanaemaks saamisest. Ehkki ta võttis Maretilt ja Villemilt nelikümmend rubla kuus, suhtus ta neisse nagu oma lastesse.

Kõik kulges õnnelikult: doktoritööd kirjutati, kooperatiivkorterit ehitati, komisjonikauplustest otsiti vanaaegset mööblit (praegu on moes vanaaegse ja moodsa ühendamine), autojärjekord liikus pikkamisi, kuid kindlalt edasi. Neil polnud perekonnatülisid. Villem talitas alati õigesti, ja see oli nii ilmne, et ainult arutu võis siin kahtlema lüüa. Nad käisid harva teatris ja restorani ei läinud kunagi. Etendusi näidatakse televiisoris, kodune toit aga on kasulikum.

Mõnikord oleks Maret tahtnud, et Villem järsku sülitaks dissertatsioonile ja sõlmiks lepingu kuhugi Arktikasse või Aafrikasse, või kas või tuleks koju purujoobnuna, või — kole mõelda, millest võib unistada — et ta kausta alt leiaks mitte hoiukassaraamatu, vaid võõra naise foto...

Need olid rumalad ja teostumatud soovid. Kuid sellest, et ükski tema rumalatest soovidest ei täitunud, hakkas Maret ilmalatav. Sellest aga, et tal ilmalatav oli, hakkas ta pikapeale vihkama halle kaelasidemeid, ja tumedaid ülikondi, ja «Figaro» lõhna.

Kord peale operatsiooni läks Maret koos noore kirurgiga «Tallinna» kohvikusse. Operatsioon oli küllaltki keeruline ja läks õnnelikult. Noorele kirurgile oli see suureks sündmuseks, mida ta otsustas tähistada pudeli šampanjaga.

Kirurg oli üsna poisike (kui Maret lõpetas, läks ta neljandale kursusele), tedretäheline, heledakulmuline ja naeruhimuline. Nad mõlemad lõkerdasid naerda, isegi teadmata miks. Meenutasid igasuguseid Tartu professorite veidrusi ja tudengivempe.

Kohvikusse tuli Villem meeste seltskonnas. Ta nägi Maretit ja noogutas talle jahedalt pead. Maret tahtis Villemit oma lauda kutsuda, kuid mees suundus eemal asuva laua juurde ja istus seljaga tema poole. Seal vestles ta oma kolleegidega, eakate inimestega, ega pööranud kordagi pead. Maret aga muutus loiuks. Ta ainult teeskles, et tal on lõbus, ja läks varsti koju.

Õhtul oli neil kodus tõsine jutuaajamine. Villem ütles, et muidugi ta pole armukade, kuid meestega kohvikus käia Maret il sobi — see võib naist kompromiteerida, ja järelkult ka abikaasat.

Maret oleks tahtnud, et Villem armukadetseks, karjuks või teda isegi lööks. Kuid ka see rumal soov ei võinud teostuda. Ja ta hakkas nutma.

«Pole ju midagi, mille pärast nutta,» ütles Villem. Ta kustutas laetule, süütas öölambi ja hakkas lahti riietuma. Korralikult riputas ta ülikonna kappi ja tõmbas triibulise pidžaama selga. Seejärel heitis ta pikali ja kutsus Maretit enda juurde.

«Ei tule,» ütles Maret.

Juba ammu ei oleks ta tahtnud Villemiga ühte voodisse heita. Kuid ta veenis ennast, et perekonnaelus on rumal kapriisitseda. Ja kuigi täna tundus voodisseminek talle nagu hukkamiseleminek, oleks ta siiski läinud, kui Villem oleks teda veel kord kutsunud või vähemalt natuke oodanud, kuni ta nutmast lakkab.

Kuid Villem pöördus näoga seina poole ja hakkas norskama. Ta norskas vaikselt, õigemini isegi ei norsanud, vaid nohises delikaatselt. Millegipärast tundus see eriti vastumeelsena.

Maret läks kööki. Köögilaua ääres istudes mõtles ta aina sellest, kui rumal ta on, ja sellest, et sajad naised oleksid õnnelikud, omades Villemi-taolist meest, ja sellest, et teda peetakse ebanormaalseks või hakatakse arvama midagi räpast... Kuid ükskõik, niiviisi Maret edasi elada enam ei võinud. Köögis aga sumises uue korteri jaoks ostetud külmutuskapp, ja tema sumin meenutas raseerimisaparaadi suminat... tookord, vannitoas...

«Kohus tuleb!»

Maret hüppas püsti, tõusis ka Villem.

«Noh, hea küll, oletame, et sa ei taha seda mulle selgitada,» sosistas Villem, «kuid mida me kohtule ütleme?»

Maret kehtas õlgu. Villem kehtas õlgu. Ülikond tema seljas oli must ja kaelaside must nagu matustel, Maretil aga kergemeelne roosa jakike.

Kohtunik, noor naine keha ligi liiubvas sinises sviitris, sarnanes rohkem sporditreeneri kui kohtunikuga. Selgus, et ühte rahvakaasistujat Maret teadis. See oli kinonäitleja. Maret mäletas teda filmist, kus ta mängis naljakat ja heasüdamlikku loomaaia direktorit. Maret naeratas talle kogemata, kuid kinonäitleja silmitses teda hämmastunult ja nukralt. Teise rahvakaasistuja nägu oli kinnine ning vastutav, nagu oleks talle ülesandeks tehtud tähtsaid diplomaatilisi läbirääkimisi pidada.

Kohtunikule vastates vaatas Maret kinonäitleja otsa.

«Te kirjutasite avalduses standardse fraasi: «Iseloomud ei sobinud,» ütles kohtunik. «Jutustage, mis selle taga peitub.»

«Arvatavasti ma ei suuda seda teha,» ütles Maret, «kuid te uskuge mind.»

«Kohus ei tungi intiimsuhete valdkonda,» ütles kohtunik leebelt ja kaastundlikult, «kuid meil peab siiski mingi ettekujutus olema.»

Maret vaikis. Ta ei võinud ju kohtule öelda, et tal oli Villemiga lihtsalt lämmatav.

Siis hakkas kohtunik Villemit küsitlema. Villem selgitas, et ta ei taha naist vägisi kinni pidada, kuid ise ta ei mõista lahutuse põhjusi.

«Ennekuulmatu!» ütles vastutava näoga rahvakaasistuja.

Kohtunik pöördus uuesti Maret'i poole.

«Võib-olla pole teie otsus läbi mõeldud? Kas poleks parem ära leppida?»

«Me ei tülitsenud. Kuid ei saa ometi surnut siduda elava külge,» purskus Maretilt ootamatult. Ta muutus kahvatuks ja vaatas hämmeldunult ringi, nagu ei mõistaks isegi, kust need sõnad tulid.

«Mis see tähendab?»

«Ma palun meid juba täna lahutada,» ütles Villem järsku tuhmilt. «Ma ei taha temaga elada, ja olen nõus maksma alimente, ja kolin juba täna mujale.»

«Mina annaksin teile mõlemale hea nahatäie,» lausus läbi hammaste vastutava näoga rahvakaasistuja.

Kinonäitleja naeratas äkki Maretile julgustavalt ja tegi isegi grimassi nagu too lõbus loomaia direktor ekraanil.

Kui kohus läks nõu pidama, mõtles Maret, et Villem ei mõistnud teda õigesti. Ta ei tahtnud sugugi vihjata sellele, et mees kunagi kaks või kolm minutit laip oli olnud. Ta oli selle hoopis unustanud. Kuid mida tema sõnad siis tähendasid? Ah, kas see pole ükskõik...

Ta hing oli erutatud, aga see ärevus isegi röömustas teda.

Villem istus teise pinki. Temast jäi maha ainult «Figaro» lõhna, ent ka see lõhn oli veel vaevu tajutav. See asus ka juba sealpool head ja kurja.

Talvepäeva poeem

Põhjatuul, põline tuttav,
 kuidas käib sinu käsi?
 Üle lume sa kuhu ruttad?
 Kui ei tea, suu kinni pea.
 Ära topi tuppa kõledaid käsi.

Uks pärani sinkjasse lumme.
 Välja kambri kõi suits ja toss.
 Truup ei tõmba — tal sula tunne.
 Seinal kaks kella käivad.
 Kummalgi ise tund. Eemal kui pabeross
 vilgub koidu eel üksik tuli.
 Mõttekrutskid ja sõnamulin
 nii kauged, võimatud näivad.
 Sammude krigin. Aos lähevad reed.
 Võppub traktoreist maja.
 Kõik lähevad oma teed,
 kel kuhugi rutata vaja.

Koridoris krigiseb lukk.
 Naabril käes kirves ja kang.
 Ukse ees kass nagu pukk.
 Suitseb hämaras lumehang.

Õö sünnitab päeva, halli ja ara
 kui hiirepoja.
 Tööline lukustab kambri ja koja,
 läheb brigadiri kannul ära.
 Aknad õhe ja ukсед tõhe —
 nii seisavad töölistmajad.
 Aknas õö, uktsel töö —
 ei märka neid luuletajad.

Selles külas võib tunda küll aja jooksu.
 Aga kui poleks siit pärit ja harjunud,
 oleks igavusest pistnud vist jooksu
 või appi karjunud,
 kui peas viin ...
 Filosoferida võid, kuid kaua?
 Targutus iial ei toitnud siin.
 Ema katab kellade alla laua.
 Sööd nagu muiste ja ennemuiste.

Posti paar kirja viid asja pärast.
Silmad jäävad õue ju lumesärast.
Tõused ärklisse, hingelad veidi.
Hoop juttu. Jah, ilmad nüüd pole head ...
Su ümbrikud tembeldab neidis.
Vaata ringi ja lausud: kõike head.

Tuul hobuse lakka sarjab.
Tuleb vastu teel tuttav karjak.
Käristab tere ja jätkab aktsendiga:
«Kuidas jelad? Lugezin ljehest ...»
Seisatad. Meenutad midagi mehest,
kes vaatab sind nagu ilmutust:
ta vestleb poolintelligendiga.
Hobust siis nõotab, nagu tuultest must.

Sõitsid lugema, kirjutama.
Tulid tugevale tööle.
Kõik äkki näib mõttetetu jama,
mõtled hirmuga uneta ööle.

Kass magab kastil, põse all käpp.
Tõlkima istud modernset poemi.
Iga silp on kui tulitäpp.
Tõestad sõnateoreemi.

Hei,
destruktiivne Andrei
Voznessenski.
Fanaatik või fatalist
olla võib pessimist.

Ei

aita neid mingi nonsensski.
Su värssse ei taipa mõni plüüšpea.
Neile süljata.

Siiski on hea,
et sa ei vaata tsüklotronile
kui kuningatroonile,
kuhu lihtsurelik pegasus
võib tuua etikettide segadust.

Sõnapuntras on mõtetel valus,
ohvrit hoiab üliriimide ling.
Kõigil kõikjal on ikka jalus
valutav inimlik hing.

Ennem riskida olla abstraktne humanist
kui peita, varjata südame kumamist.

Elu imelisse orkaani
satud kui stepihobu
kirgiisi vihisevasse arkaani.
Orkaan on poeetide kodu.

Ei sa filosoof mingi —
lehmalaute laulik.
Kord koplites müttasid ringi,
Punule hüüad nüüd: kõrgeaulik!

Aga ei, ei,
Andrei,
siirus või poos —
nüüd kokku metamorfoos.
Murdud teise keelde.
On see meeldiv?
Dialektikas me vaimne kodu.
Galaktikas me viimne kadu.
Mida veel?
Kidakeel...

Traktorid lähevad, väriseb maja.
Tungib ridade üdini raudne kaja.
Heinakuhjad on lösakil raskel reel.
Nende taga kui kubjas buldooser teel.

Süda kõmiseb. Soontes metalline laeng.
Vajutab kõigele pitseri traktorlik aeg.

Lõuna. Ema pakub vaikselt süüa.
Praekartulid, mannavaht.
Istud. Imelik muidusööja häbi.
... keerata hõõgvele tahtejõu taht ...
kõik, mis võtsid ette, vii läbi ...
püüa ...

Pikutad pool tundi kui väike pursori.
Päike vilksatab naerusui
ja kaob.
Akna all raod
kui šveitserid lookas.

Tuleb post. Kõhetu kiri. Hall ajaleht.
Kirjas pugeja õrn kui krookus.
Lehes igavalt tööstusest nagu ikka.
Uuesti lavastatud Brecht.
Komsomoli astunud kooliplika.
Paatost. Tõde. Pähe saab loominguline
noorsugu.

Vargaid paljastav lugu.
Veel uudiseid. Seejärel surmakast:
valusas leinas mälestame last.

Tuul ulub õunapuudes.
Tuisk vilistab küünis ja õues.
Mööduvad töömehed, palk vattkuue põues,
okslikud sõnad külmades suudes:
— Ei tooda saapaid enne kevadet ...

Üks noorik pöörab kaevust vett.
Ta kuidagi turris on.
Laseb akna all koolivend vilet.

Laual lahti John Morrison.
Raamatu nimi: «Pilet».
Kalbe valgus.
Melanhoolia algus.
Tunned ennast kui süüdi
milleski aimamatus.
Tahaks luua laulu või müüdi,
millel kullane katus.

Lähed kõndima väljadele.
Valgus ja tuul.
Puu tee ääres kui õllepruul.
Lootus: varsti märtsikuu hele.

Valge tänav, näe, eemal.
Kerkib sovhoosilinn.
Jutt meeldiv sel teemal.
Taamal kraanavinn.
Seal elab direktor, seal abi,
seal tiitlita rahvas, seal agronoom.
Kõigil veevärk. Harva, kel naljasoon.
Raskest sõnast kas enam abi?

Teel tammed. Kaks aastat siit käisid kooli.
Jalas villased sokid, kalossid,
peas õhulossid —
ei raadiot, autorooli.

Ei aita sõim, meelitus, naps —
oled töölistmajade laps.
Elu näidanud varjatud pooli.
Eemal nägude, sõnade särast
aeg keris oma hallikat pooli.
Hinge kurja ja valusa sette
aprillis puistasid kevadvette.
Kõik kuldsena tundub nüüd, pärast.

Tuled tagasi, reibastud: ei midagi katki.
Elu pole must ega roosa.
Kes teenib, kord kätte saab koosa.
Kondid terved ja tuba soe.
Ega tukkuda pattki.
Kui tahad — kirjuta, tahad — loe.

Esikus kirves ja kang.
Läve ees lumehang.
Seina taga laulavad porhovlased.
Kääksatab lõõts. Kisab keskline.

Milleks sellist küll joru lased,
töölt tulnud naabrinaine?
Pudelikaelast kaob kõrri
külmade päevade raha.
Pärast nutad, et elu läks lörri,
virutad taldriku maha.

Lihtpäev sulgub kui kassaluuk.
Ei ava teda mingi muuk.
Lisandus põllule sõnnikut.
Poegis mõni lehm või utt.
Süda pidi lööma sada viis tuhat korda,
kuid ületas plaani:
mõni tõlkerida sai korda
meetrumi tsellofaani.

Unetuse uimasel tulel
hommikuni praed.
Vähkred, tüdined, tõused, sulel
üle paberi liuelda lased.
Kirjatükis ennast ja teisi saed.
Read nagu viimsed üksiklased.

1965

Kui mu ema oli julm¹

eal ta viimaks tuleb!

Tüdrukut nähti köögiaknast, nähti, kuidas ta paljajalu üle vihmamärja õuemuru jooksis, õhetav, puutaldadega okupatsioonikingad koos rukkist korjatud moonidega käes. — Ega nad kaua seisa, need rukkist korjatud moonid, mõeldakse köögis, aga vaas on ümmargusel laual kiire heinaaja pärast tühi küll. Varem tõi naine ise sinna metsa- või põllulilli, tõi kõike, mis meeldis ning lõhnas, aga praegu ei tule tal seda ettegi; tuleb ainult tüdrukul, aga temalgi rohkem siis, kui ta sedasi tallu naaseb, ise üleni õhetav ning salapäraselt õnnelikki. Nähti sedagi, kuidas see armunud tuulepea juukseid-pidi õnapuuokstesse kinni takerdus, tublisti kasta sai, sest äsja tuli paras valang augustikuist äikesevihma tugeva tulevargiga, mis toa taga olevas riigimetsas lõhkus nii mõnedki seemnemännid pilbasteks, ja nähti ka seda, kuidas ta kilgates hoo maha võttis ja valust või pigem küll niisama kepsutamishimust ninanööpi krimpsutas. Aga need kaks, kes seda kõike läbi akna nägid ja teda juba tükk aega nagu tummal kokkuleppel oodanud olid, mõtlesid ikka ja jälle halvaendelise kibedusega, et nüüd, kus nad otsustasid ta ära saata, ei jää majja õigupoolest nõndagi palju kätejõudu, mis suudaks toretsevast saagist vaevatud oksa toetada, et need enam kaevuteel ja otse üle õueaia tulles juustesse ei haakuks. Jah, kus siis jääb, kui neid on ainult kaks — üks vanadusest nõder, teine käima peal. Teab, kuidas tal seekord? Eelmiste puhul ei jõutud noorikut küllalt kiita: juba järgmise päeva lõunaks oli põllul, oma kakskümmend viis, kolmkümmend jalga sidus vastu maanteed, kus vili kõige tihedam ja kõrgem, vihud aga vahased ja hakki tõstes otsekui tina täis. Naine mäletab neid vahaseid nisuvihke, mäletab mehe murelikku naeratustki, kui Veski taadilt laenatud lõikusmasin tema kohale jõudis; mäletab sinise taeva all õiendavaid masinatiibu ja parme rapsivat hobusepaari; mäletab saiaagi, mis sellest saagist ahjusuul küpsetati, — mäletab seejärel, et ta oli tulnud nurgavoodist ning pidi ennast silme ees väreleva maailmaga tasapisi lepitama, taas töö ja eluga sõprust tegema. Ent seda ei teadnud küll keegi, vanainimenegi ei teadnud, et ta oli kellegi targa nõu omaks võtnud, küllap ema oma, kui ta ühel õhtul pärast tööd üle Juprimäe sünnikoju ruttas, ning hiljem soemuüri tulisoolast liha peitis, süües ahnelt ja püstijalu, ise hirmul, ehkki kõik toa juurest eemal olid. Ei märgatud sedagi, et ta tuletgemise enda hooleks võttis ning ainult leppadega küttis, ajades sedasi puha sassi riidad pinumaal, kus oma tarbeks olid kõik läbisegi — nagu sae ja kirve ette parajasti juhtus ning müügikraamist üle jäi. Aga kui seda oleks märgatudki, et ta ainult leppadega kütab, teab, võib-olla oleks ta isegi valetanud, rää-

¹ Eesti NSV Kirjanike Liidu ja «Loomingu» 1966. a. novellivõistlusel äramärgitud teos.

kinud kuumast suvest ja katkisest korstnast, tehes viimase pärast Arturile etteheiteidki; sel hetkel pidi naine ennast õigustama. Jah, inimestel oli talus sedavõrd kiire, et kellelgi polnud huvi raseda naise askelduste vastu toa juures, peaasi, et söök laual. Seevastu tundis naine ise salatsemisest põletavat häbi, kuid ta mattis selle visalt maha, sest poisid pidid tulema terved ja tugevad. Tulidki terved ja tugevad, ja tema, nurganaine, sidus juba järgmise päeva õhtupoolikul oma kakskümmend viis, kolmkümmend jalga vastu maanteed, kus vili kõige tihedam, kõrgem ja vahasem.

Aga sellega on teisiti, teab perenaine, kes nägi koos vanainimesega tüdruku tulekut. Tüdruku ja lapse vahel oleks nagu mingi seos: kui üks tuleb, siis peab teine lahkuma, ehkki perenaine teab, et see just päris nõnda pole. Jah, see, keda perenaine ootab, sai tublisti vintsutada, küllap tasub kätte; nad on ikka niisugused, et tasuvad kätte, neil ju ilma tulles kõik ükstapuha. Naiselegi oleks kõik ükstapuha, kuid ta ei tohi sellele mõelda, pole ta ju halvem kui teised lesed ja perenaised. Ning ta ei mõtle sellele, mõtleb tüdrukule ja lapsele. Praegu ootab ta neid mõlemaid, kuid tüdruku saadab ta ära, ehkki südamele oleks kergem, kui tüdruk jääks, sest temagi aina ootab, millal küll perenaisel see kolmas. Aga ei jõua... Vahest jõuab omad ära oodata, kuid neist ei tea jälle perenaine midagi, ei tea isegi seda, kellega tal saavad need olema, on see vene Sass või keegi teine. Kui Sass viiakse tagasi laagrisse, ei näe nad teineteist enam kunagi. Sedasi saab naine mõelda vaid oma lastele. Tuletegemise võtaks ta selgi korral enda hoolde, ajaks poisid pliidisuust eemale, sest lapsed ei tohi tuld torkida, kuid soemüüri ei peida ta ainsatki lihatükki. Sedasi ta otsustab, sest liha on majas vähe, kulub käest ära. Ning poisid võivad tuld teha, läbisegi kõiki puuliike pliidi alla ajada, nende emal aga pole sedapuhku soemüüris midagi sellist, mis nõuaks leppapuu suitsu.

Aga kui ta juhtub maha jääma? Siiski maha jääma, sest ta ei usalda enam iseennast, ei julgegi usaldada pärast kõiki neid vintsutusi. See on naisele kuidagi võõras mõte, et ta iseennast enam usaldada ei saa, nagu polekski see tema, kes oma lapsed ilmale kannab, kuid ta mõtleb sedasi ja naeratab väsinult. Ta on otsekui võõras kehas ning see teadmine hangib talle omajagu jõudu, ehkki ta peab ennast valu käes kord lõdvatseisema, nõu ripplad lõmbama, nagu oleks juba aeg käes. Aga ei ole veel aeg, on üksnes imelik jõud, mille allikat teab vaevalt küll keegi. See jõud käib käsikäes valu ja nõrkusega, külmade ja kuumade hoogudega, pöörituse ja täitmatu ahnusega ega vannu neile ühelegi alla. Niisugune käib jõud, oleks nagu tulisoolast liha söönud, oleks nagu seda liha soemüüri järelegi jäänud, et muudkui lähed ja lõikad lepasuitsus kirbunud tüki. Nende kujutlustega tuleb harjuda, teab naine. Ja ühte teab ta veel, ja seda ta enesele kinnitabki, kinnitaks vanainimeselegi, kui see temast õieti aru saaks, et niisugusele võõrale kehale ei tohi midagi egoistlikult lubada isegi siis, kui see peaks maha jääma ja kui seda tuleks linadega keerata.

Aga naisel on teine mure käimas, kui ta näeb tüdrukut juukseid lahti päästmas, sest tema kaelas on nüüd talu; varem aitas mees, tulles teinekord öö varjus metsast kojugi, kuid nüüd on kõik naise kaelas, ja ta ei tea, kust ja millise hinnaga tööjõudu võtta, kui nad tüdruku ära saadavad ja tema, perenaine, juhtub kauemaks nurgavoodisse jääma. Seepärast kaalutakse uuesti tüdruku üle, mõtted reviderimas kesist toiduvaru, arvamas maha norme ja venitamas nende tähtpäevi hirmuni

võimumeeste ees. Vahest õnnestub neil seda elusädet, tüdrukut, kes paljajalu üle õuemuru jooksis, rukkist korjatud moonid okupatsioonikingadega peos, majas hoida? Tüdruk on vajalik! Ja nad armastavad teda, rääkimata lastest, sest neil polegi muud kui Maria ees ja Maria taga, nõnda et ema ja vanaemagi tagaplaanile jäävad.

Ent sel ajal, kui Maria oma juukseid lahti päästab, ei anna tema heaks suurt midagi teha-kaubelda. Normid on parasjagu suured, talu aga laokil ega too peamast midagi sisse. Või kes seda arvestab? Ise oled süüdi, öeldakse. Pealegi pandi see talu põlu alla, niisugused talud pandi ikka põlu alla, kust rahvast metsa kadus, olid nad siis punased või mitte. Või teadsid nad siin metsanurgas üldse, mis tähendab punane olla? Isegi surmal jääb sedapuhku palju lunastamata. Ta ei lunasta sellele talule midagi, kuhu Maria tuli, sest kui oled juba kahtlane ja põlu all ja pereisa metsas maha lastakse, siis kahtlaseks ja põlu alla jäädk. Puistamaski käiakse, usutletakse ning ähvardatakse «ära viia», ning hiljem kutsutakse Mariagi alevisse «sellest kahtlasest talust juttu puhuma, mis on vastu suuri riigimetsi». Et talu normidega toime tuleks — küllap oli temagi mingil määral okupantidele toeks, sest taludele nende lootus käiski —, pakuti tööjõudu linnast, kuid perenaine ütles ära. Vananimene arvas, et mis tast kasu, tuleb teine nagu rääbis; kui inimeseks toidad, viiakse jälle ära ning pakutakse uut luukeret. Selline poliitika on neil võimumeestel, seepärast käivadki peale — võtke aga töötegija tallu. Aga perenaine arvas omamoodi ja võttis hoopis Maria, sest ta teadis, et Maria-taoline tüdruk ei tohi praegusel ajal üksinda olla.

Ja nüüd, kus nad ta ära saadavad, ei oska nad muud kui ainult vaikida. Mõnikord, kui naine heldibki, vaatavad teda vanainimese etteheitvad ja karmid silmad: egas me üksi, poisid sul kui kasvavad nuumikud. Naine arvab vanainimese silmades olevat liiga palju elutarkust, et sinna mahuks kaastunne. Aga nad on elanud aastaid koos ja tal pole eide kohta midagi öelda. Neile on talus kõik meenus, nagu need toestamata oksadki, puhas valu. Tüdruku valu, kes neisse okstesse kinni takerdus, pole selle kõrval midagi. Tüdrukule teeb tema valu isegi nalja, kentsakas valu. Küllap tahaks naine ja vananimenegi sellist valu tunda, mis aina nalja teeb, aina lõkerdama sunnib, aga nende valu on sootuks teist laadi. Seda välditakse hämaras köögis, ehkki vihmast pestud õues või metsa all oleks kuidagi etem. Aga siin majas on enne Mariatki püstipäi joostud, sest kunagi oli siin rahu nagu mujalgi maailmas — seepärast ka kõik asjatu...

Eks saanud esimene valusööst seal metsaski samblasse kõrvetatud, aga kes ütles, et seal etem oli? Valu on valu, üksnes tüdrukul ta naljaga pooleks. Seal metsas, paemurruaukude läheduses sai valu alguse, aga sinna ei jäänud ta mitte, tuli tuua koju, sest vananimene tahtis tingimata õpetajat, kuis muidu. Sedasi toodi valu koju ja sellest said osa isata poisidki.

Ent tema, naine, pidi juba tookord kibeda karikaga toime tulema, tundma salakavalust, mis peitub villistavates kuulides. On kahesuguseid kuule nagu kahesuguseid inimesi. Need kuulid, mis tapavad, polegi nii hullud kui need, mis mängivad, sest kuulid on valmistatud tapmiseks, mitte mängimiseks. Aga need kuulid, mis sel päeval üle küla poolt viimase ja metsavahi poolt esimese põlendiku lendasid, mängisid temaga, nagu poleks see midagi, kui kuulid raseda naisega mängivad. Metsa nad teda tagasi ei lasknud. Aga metsas oli poiste isa, kes pärast ühist

hommikueinet taas kaare ette võttis. Keegi pidi ju aitama. Oli teisigi, kes käisid tagaheinamaadel oma perele kaart löömas, ja küllap sellest ka mõisa majutatud unteritele teatati.

Ehkki naine katsus kõhuli roomata üle valuvate maasikate, nagu lubas see, keda ta kandis, uskus ta nägevat eemal seemnemändide all haarangutegijate kõrgeid vormimütse. Sellest hoolimata pööras ta laskmisele sattudes nõelatuna ringi, et pääseda tagasi heinamaale, kus poiste isa lööb kaart ega tea midagi. Ent kuulid sopsusid otse nina ees pehkinud kändu või tuhasesse mulda. Ümberringi aga olid punased maasikad, muidki marju oli kändude ümber pöösastes. Ja tema paisunud rüpp oli üleni selle punasega koos. «Teen talle liiga?» mõtles naine. Ja siis mõtles ta jälle poiste isale, kes lööb kaart ega tea midagi. Kogu elu pöörles järsku ümber pea, kogu elu pressis järsku oimudele, nagu jätaks jumalaga. Viimase öö magas naine mehega küünis ja mees oli öelnud: «Mis ka ei oleks, mõtle meie lastele!» Ja tema, naine, oli lubanud seda teha. Ta on seda alati teinud, aga nüüd omandasid mehe sõnad mingisuguse arusaamatu käsu, mida ta alles siis mõistma hakkas, kui tema ümber lendasid kuulid, sopsatades aeg-ajalt pehkinud kändu või tuhasesse mulda... Mida enam ta roomas, seda rohkem ta lastele mõtles. Ühel puhkehetkel, kui ta end küljeli keeras, toetudes kogu kehaga parema käe randmele, ehmus ta oma punasest rüpest, vahtis seda võõrastaval tardunud pilgul. Talle näis, et ta on saanud pihta, ja ta ei osanud isegi nutta. Nii kaotavad nad meid mõlemaid, mõtles ta siis, kui leidis, et kõik on veel korras, siis, kui tänu sellele avastusele sai juba vähe nutta. «Seda on liiga palju; seda ei tohi juhtuda!» mõtles ta. «Üks meist peab jääma, vähemalt ükski, ja saatus nõuab, et mina... sest ma kannan veel ühte... veel ühte...» Ja tal jäi ainult loota, et mees võib laske kuulda ning põgeneda.

Selle lootusega surus naine higist rääbase näo tolmukuiva samblasse, et jätkata roomamist metsa suunas. Aga ta ei saanud. Ja siis mõtles ta: «Kõvemini, ikka kõvemini pörutage! Miks te kahuriga ei pöruta? Nõnda, et kuuleks teid kogu ilm, kuuleks ja teaks, mis siin toimub. Temagi kuuleks ja teaks... Teaks ära minna.»

Ent ta vist ei kuulnud: kaar oli jäänud pooleli. Naisel tuli see hiljem lõpetada, sest poolikut kaart ei jäeta heinamaale, isegi mälestuseks mitte. Ja ta tegi seda, ei lubanud tüdrukul, kelle surnuaia juures oli tööle kaubelnud. Selle kaare löi perenaine ise, nagu oleks tal see kaar väga vajalik lüüa, kuigi ta kandis juba kaheksandat kuud. Surmateate sai ta õueväratil, teel lõunase lüpsiga koju. Ka lüpsikuid ei pillanud ta käevangust, vaid asetaski ettevaatlikult murule, et need ümber ei läheks. Sõnatooja, Moori eit, uudistas teda veidi imestunult, veidi muigvel. Surnu järele saadeti vankriga ja naabritalu noorem vilistas kogu aeg mingit saksa lööklaulu. Naine ei tundnud enam seda maastikku, mille kaudu ta oli tulnud. Hiljem sosistati külas, et nad ei armastanud teineteist, et mees olevat naist hullupööra armastanud, aga naine teda mitte. Sedasi räägiti külas. Aga naisel tuli surnu kõht linase käterätikuga kinni siduda, sest kadunut oli lastud lõhkekuuliga. Seejuures meenus talle oma paisunud rüpp, mida ta põlendikul tardunult silmitsenud oli, kui see oli üleni maasikatega koos nagu kleit tema rindadegi kohalt, ja kui ta oli mõelnud, et kuulid lõpetasid öela mängu ning üks neist tabas just sinna, tabas nii, et ei saanud arugi.

Külarahvale, kes tema üle mõnikord sosistas, oleks tahtnud öelda: «Oleks seal heinamaal olnud sel hommikul teisigi mehi, kes teab, mis

siis oleks saanud. Oleksid nad seal olnud nagu minu oma, käes vikat ja eemal oma relvast, oleksin ma teadnud: edasi oleksin roomanud, oleksin roomanud senikaua, kuni oleks juhtunud see, mida kartsin, kui hinge tõmbasin ja oma punast kõhtu nägin...» Aga naine ei ütle seda kellelegi, isegi vanainimesele mitte, kes tüdruku tulekul tema taga seisab ja porisemisega südant kõvendab, sest vananimene poleks sellest nagunii midagi taibanud, nagu ta ka tükil ajal ei taibanud seda, miks minia põlendikul ringi pööras, jättes tema poja surmasuhu. Tema käis õhtuti vidusetunde pidamas, küllap jäi midagi torkavat neist vihjetest hinge peale, sest kaua sa ikka mitmesugustele kahtlustele vastu seisad? Mõnikord kargas küll süda täis, kui liiale mindi, ja ta tuli turtsuva kassina ära: ta pidi ikkagi selle miniaga oma elupäevad lõpetama, sest Artur oli ainuke poeg. Neil õhtuil kobis vananimene vaikselt kambri- risse, seisis keset tuba nagu post, üsna vähe kõver, valge pearätt helen- damas lae all, ja kuulas, aina kuulas, nagu polekski ta omade seas. Aga siis tundis vananimene häbi, läks liikvele, tõmbas harjunud liigutusega kellanuiad üles ning kohendas rippuvad linad nii laste kui minia külje alla.

Kord ärkas naine sellest, ronis poole kehaga lina alt välja ja haaras vanainimese soonilisest käest.

«Miks ta ära ei jooksnud?» küsis naine, voodisoe ning erutatud. Ta oli noor lesk oma voodis ja vananimene pidi teda mõistma.

«Kesse?»

«Artur. Miks ta ära ei jooksnud? Ta pidi ju kuulma... Ma tegin kõik, mis võisin, ja ta pidi kuulma...»

Vananimene vaatas miniat suuril silmil.

«... Või ta ei tahtnudki?» küsis naine.

«Mis sa räägid, hull laps! Miks ta ei oleks siis tahtnud? Jää nüüd magama, sa ei tohi niimoodi mõelda.»

«Nad olid ju koertega, ta ei tohtinud omade juurde minna,» ütles naine, otsekui millestki vabanedes. «Võib-olla ta...»

«Eks siis läinud mujale, pärast aga sinna,» ei saanud vananimene aru.

Sellega nende jutt lõppeski ja vananimene kobis samuti voodisse, naise kõrvale, sest tema süngis magas nüüd tüdruk.

Nõnda on selle perenaise lugu, kes koos vanainimesega nägi tüdruku naasmist tallu ja kes pidi ta siit ära saatma, sest nii sai juba kord otsus- tatud.

Vahepeal jõudis tüdruk ennast vabaks väänelda ja naerab seepeale väljakutsuvalt, naerab teda kinnihoidnud õunapuule sedasi, nagu pere- naine mäletab teda naervat üksnes Rajal töötavale vene Sassile, sõja- vangile. Otsekui peljates tõmbub nüüd perenaine aknast eemale, tõm- bub eemale ja vajub murelikult pingiotsale, silmad uksele. Sedasi oli ta eemale tõmbunud ka tookord, kui ta neile tagakopli lagedal peale juh- tus, — võib-olla ka seepärast nüüd nõnda. Ta kandis siis eelviimast kuud ja tundis töö juures pööritust.

Veel enne, kui tüdruk tuppä jõuab, sööstavad tagakambrist kaks kuue-seitsmest marakratti ning hüüdega «Maria tuli!» käib võimatu tuulispea läbi köögi. Kojas püütakse Maria kinni, keerutatakse ning kilgatakse tema ümber, vedades tal kleidi peamast kaela. Rõõmu on nii palju, et vaevalt seda väike koda mahutada jõuaks, seepärast saab sel- lest osa kogu maja, kogu talu. Seda suurt rõõmu peab tunnistama, sest põrand aina väriseb, väriseb köögis vanainimese ja naisegi all, kuna

künnise kohal pole meistrite poolt laudu katkestatud. Nõnda nagu nad saekojast tulid, nõnda ka paigale pandi. Milleks neile veel hilisemat saehirmu? Ent perenaine tahab siiski, et laudadele oleks ka hiljem saehirmu antud, et mees oleks teinud pigem säärase maja, kus põrand on köögi ja koja vahel katkestatud. Tahab seepärast, et kogu rõõm, mis teispoolele ust pidevalt sünnib, nagu oleks seal nähtamatu valguse või rõõmu allikas, ei kanduks temasse niivõrd otse ja valutegevvalt. Kuid niisugused majad, kus koja ja köögi ja tubade vahel on laudad katkestatud, tulid vist kallimad kui see. Nii peab naine praegu sellest kõigest osa saama, mis teispoolele ust sünnib, ja ta teeb Maria naeru, tantsu, hüplemise-keerutamise viimase liigutuseni kaasa. Sellele vaatamata ei või perenaine siiski ära öelda, mida kõike Maria seal kojast poistega teeb, sedavõrd leidlik ning sädelev on teinekord Maria.

Ühel päeval võttis ta isegi peremehe jahipüssi, mis tolmusena ahju vahel vedeles, laadis ära ja ronis poistega lakka. Vahtisid teised luugil nagu kanad õrrel, põsk vastu hangulistest lihvitud lauda. Perenaisel oli alguses küll meel paha, et kõik toimus nii omavoliliselt. Ehkki ta ise kordagi toda püssirisu ei puutunud, oli tal just tänu püssile meeles mehe viimane öö kodus. Aknad olid paksude vatitekkidega kaetud, Artur aga istus laua taga, ees õlised lapid, haavli- ja püssirohupurgid. Tema, naine, ootas meest sängi, ja kui mees kohe ei tulnud, tundis ta isegi kadedust püssi vastu, nagu oleks see mingi võistleja. Aga selle püssiga võitis Artur jahiklubi karika ja seepärast ta selle eest nõnda hoolitseski, nagu oleks ta metsas, kus püss asendab ka naist. Metsas oli tal siiski teine püss, sootuks võõram, püss muuks otstarbeks, mis temale, põllumehele, kuidagi hinge ei mahtunud. Aga et põllumeheks jääda, pidi ta nüüd seda kandma. Üksnes harva sai ta oma vana sõbraga, «montekristoga» kokku, sama harva nagu naisega, kui akende ees olid vatitekid ja metsapoolsel köögiaknal hinged hoolikalt määratud, kui lapsed rääkisid unes ja vanainimene kobis iga kümne minuti tagant pimedas köögi ja koja kaudu õue, seisis trepil. Aga kuna siin häiris teda metsa suigutav ja lõputa kohin, siis läks ta paljajalu üle niitmata õueaia välja äärde, et kuulata, kas ehk mõisa poolt või muudest teetstest pole tulemas kahtlasi helisid. Ja kui ta kambrisse naasis, enne pimedas kojast hoolikalt välisust põõnatades, nägi ta, et poeg Artur istub ikka veel õliste lappide ja püssi juures, mõõdab padrunikestaga laenguid ja surub naasklipeaga tõnge paika, nagu kavatses ta juba järgmisel hommikul metsa minna. Aga sinna ta lähebki, läheb mitte hommikul, vaid juba öösel, mõne tunni pärast, ja naine ootab alles käsipõsakil patjadel ja lapsed räägivad unes.

Mariagi nimetas püssi «montekristoks», nagu oleks Artur ise talle seda õpetanud, ja kuna poisid olid põnevusest lõhkemas, siis tuli perenaisel tuldrukule tembutamine andestada, sest muidu oleks siin majas olnud õudne, eriti väikestel.

«Õunavargaid ootame,» kostis tookord pärimisele noorem.

«Maria lubas ta kohe maha lasta, olgu ta või kindral ise, kes möödunud öösel mõisas magas,» lisas vanem.

«Ei,» tikkus noorem täpsustama, «mitte kindral, vaid vüürer. Eks ole, Maria? Sul ju see teine sumakas nõega ja sa lubasid tast moora kuradi teha, eks?»

Maria ei jõudnud niisuguse jutu peale naeru pidada, perenaine aga imestas:

«Issand! Kust sa seda võtad, poiss?»

Ja kui see kauaoodatud sumakas lõpuks käis, kui «montekristo» laengu välja sülgas, lüpsis perenaine parajasti Noorat ning lehm pani ehmatamise peale jala lüpsikusse. Sedapuhku ei hakanud perenaine ei looma ega Mariaga tõrelema, ei kiirustanudki looma, et see jala lüpsikust välja tõstaks, vaid naeris samas läbi pisarate, sest ta ei teadnud veel, mida porisemishimulisele vanainimesele öelda. Küllap midagi ikka! Seepeale oli perenaisel ja Marial omamoodi vandenõu tekkimas; ainult vanainimest ei hõlmanud see vandenõu mitte, kuna ta ei saanud paljudest asjadest öieti aru.

Niisugune ta oli, Maria, selle talu elusäde. Oli päris pöörane, sest noorelt ollakse ikka pöörased; oleks perenainegi pöörane, kui ta saaks või viivuks mured unustada. Kuid viimased ei käi kände-, vaid inimesi-pidi, seepärast saab ta ainult naeratada ning Mariat kadestada, sest seda ta ei või unustada, et mure ja sõda käivad inimesi-pidi, nagu oleksid nende suuremad sõbrad; ei saa unustada, kui oled juba ise tundnud-kogenud, mida nad sinust tahavad ja sinult ära võtavad. Ent Maria tasakaalustab kõik, päris üksi teeb ta seda, nagu seaks ennast kogu hävingule vastu, see tumedate juuste, sinisilmade ja jonnakate rindadega tüdruk. Ise noor, kõigest üheksateist, aga juba igatseb: «Oleks mul sellised trallijukud nagu sinul, perenaine, sureks vist õnnest ära, ausõna!...» Ning perenaise rüppe vaadates, kavalalt silma tehes: «Ja tedagi tahaksin. Siis vahest aitab...» Perenaine näeb, kuidas ta seepeale punastab, ja ei jää muud üle kui pihtimisele naeratada, aga kui ta ära pöörab, et muuga tegemist teha, surub ta huuled imelikult kokku.

«Ja meest sa ei tahagi?» küsis perenaine ühel öhtul pisut valuga, pisut pilkega hinges.

«Meest?» kordas Maria, nagu mõtleks esimest korda selle üle põhjalikumalt järele, mida perenaine ka arvas, kuid siis purskas ta vihaselt:

«Või see minu teha on — meest tahta?!»

Purskas ning ronis kiiresti lakka. Tema laiad puusad ja paljad sääred kadusid mustavasse luugiavasse. Perenaine seisis veidi längakil redeli all, toetudes rehale, sest osa heinu oli sedapuhku lakas ja ta riisus veel üksikuid kõrsi. Aga kui ülevalt kostis vaid summutatud nuttu, pidas ta vajalikuks oma töö pooleli jätta ning vaatama minna. Lakka oli tal juba raske ronida, kuid ta läks siiski, sest oli ju tema süüdi, et Maria nutab; et nutab tüdruk, kellest seda ei võiks ealeski arvata.

Heintest paistsid Maria õlad ja tugevad reied. Katuse all oli pime, kuum ja metsalõhnaline. Aga Maria nuttis, nuttis. Kusagil voodri vahel sumisesid meest purjus maamesilased.

«Maria!» ütles perenaine segaduses.

Aga ei vastanud see tüdruk seal hämaras lakapealsel.

«Maria,» jätkas naine visalt, «anna andeks, et küsisin rumalasti...»

«Ei,» ütles nüüd Maria, «ei, perenaine, rumalasti sa küll ei küsinud.»

«Aga muidugi küsisin, tean, et küsisin. Tea, kuidas see mul tuli...»

Maria keeras ennast selili nagu aelev kassipoeg, nagu kriim, sügavad kõrrejaljed laubal ning põskedel.

«Siin lõhnab hästi... Kusagil pole sedasi lõhnanud. Kui tuleks veel vihma: rabistab, rabistab mööda pilpaid, mis kuumusest irvitamas... Eks ole, perenaine, kõik on nii ilus, kogu elu... Aga näe, ikka ripub mөөk sul pea kohal; ole nagu metshanede parv, mis ööbib triivival jääl.»

«Nõnda meiega on,» tunnistas perenaine. «Aga see läheb mööda.»

«Läheb!» ohkas Maria, tõmmates põlved lõua alla; temas pesitsevat palavikku ei võinud hämaruses näha, üksnes sõnades tuli see ilmsiks:

«Ka praegu tahaks elada. Praegu, täna ja homme. Aga täna ja homme on kõik vanaviisi. Nii see on, perenaine. Armastada võid, aga meest tahta...? Nad viivad ta varsti ära, mujalt juba korjatakse, sest rinne tuleb tagasi ja rinde lähedusse vange juba ei jäeta. Kõik ütlevad seda, et viivad, viivad Saksamaale, võib-olla lasevad isegi maha, kui vastu hakkab... Ja kindlasti hakkab ta vastu; ta on juba kord nii-sugune...»

«Ei nad lase, kõiki ei jõua,» ütles perenaine nagu lohutuseks. Rohkem ta ei julgenud lubada, sest mis mõtet oleks lausa valetada? Tüdruk teab-mõistab seda veelgi selgemini, hädavale eest ta tänulik pole.

«Sellepärast sa siis...?» tahtis perenaine küsida, küsiski. Tüdruku silmad helkisid nõusolevalt.

«Sa tead, perenaine?» küsis ta.

«Tean,» tunnistas too.

«Sa... nägid?»

«Nägin.»

Perenaine vaatas Mariat seal uluall, kuulas nagu maamesilaste suminat voodrilaudade vahel, või hakkas tal pea värskest metsaheinast ringi käima, igatahes toetas ta end korraks Maria kuuma öla vastu ning kiirustas lakast allatulemisega, nagu ta olukord seda lubas.

Tookord nad rohkem ei rääkinud. Ega tulnudki enam seda juttu. Kuid ühel õhtul, nädalat poolteist hiljem, juhtus siiski nii, et perenaisel tuli jutt Sassi endaga. See oli pärast ööd, mil Maria väänas Noorat ja vastsündinud vasikat otsides raiesmikus jala ning pidi mõned päevad kodus olema. Poisid pakkusid talle küll seltsi, kui ta välistrepil õmbles või sirelist rehapulki lõikas, kuid perenaine sai kohe aru, et tüdruk pole mitte ainult jala pärast kärsitu. «Juba laupäevaks on ta mul kombes. Siis tantsib ükskõik millise peo üles ega vea mind alt.» Kui perenaine arvas, et kas maksab, ütles ta: «Nüüd ma alles hakkam tantsima, sest rinne tuleb selga. Eks ole tore, kõik vajuvad laiali, aga mina tantsin?» Ja kui perenaine ei osanud sellest midagi arvata, pidades seda kohatukski, lisas ta: «Sasski lubas tantsima hakata...»

Nojah, Sass? Temale Maria mõtleb, teeb küll teist juttu, kuid kes seda siis ei märka, et Sassile mõtleb? Vanainimenegi saab sellest aru. Kuid parem oleks, kui ta sellest aru ei saaks, sest tema ütleb ikka, et ega see heaga ei lõpe. Ära hirmutab tüdruk! Perenaine aga tahab, et nad siiski kokku saaksid, et nad teineteist ei kaotaks, sest võib-olla viiakse poisid juba täna-homme laagrisse tagasi, Marial on aga jalg haige ja ta ei saa isegi suurele teele joosta, et seal metsatukas Sassile järele lehvitada-nutta. Selle kartuse ajendil leiab perenaine end hämaras metsa all Rajale minemas, läheb nõnda, et ei poeta kellelegi sõnakestki, isegi Mariale mitte, kuigi tema ja Sassi pärast ta teel on. Kui nüüd kodus teda taga otsima hakatakse, siis võib juhtuda, et kõik on lennus ja jalul — ega ta hull üle Juprimäe ema poole lähe, jääb veel teele! Aga perenaine ei lähe mõisa poole ega läbi pargi ning üle Juprimäe, sellel teel ei leita teda sel õhtul; ta läheb hoopis riigimetsa all Rajale. Raske see on, sest Raja omadega pole neil kunagi midagi ühist olnud, aga ta läheb siiski. Istub mõnikord ja läheb jälle.

Nagu kiuste seisis vanamees ise keset õue ning ootas, kuni külaline väljamäele jõuab. Naine tundis kohe, et teda mõodetakse siin õuel kül-

made silmadega, nagu tahaks vana Raja öelda: «Tulemas juba kolmas... see ussisugu ei lõpegi, nagu näha; pärast surmagi tuleb!»

Raja perepoeg ja Artur olid olnud koolivennad, gümnaasiumist visati koos mingisuguse ühingu pärast välja, mis lõhnas punaste järgi, sest tol ajal oli see moes. Kuid siis olid nende kujunemistesse erinevused tulnud. Vana Raja rihmutas poisi läbi, viis tagasi kooli ja palus või määris «asja sirgeks». Arturi isa ei teinud seda mitte. Polnud tal neid kroone tuulde loopida. Siit see erinevus algas, kuni aeg tõi igauhele vastuvõetava tuule, otsekui klassifitseerides inimesi nende eneste tegude ja tahtmiste põhjal.

«Oli asja kah või?» kohmas Raja vanaperemees kohe pärast tumma tervitust-hindamist.

«On Sass toa juures?»

«Mis siis?»

«Oleks tema abi vaja,» ütles naine rahulikult. «Vikatid korrast ära...»

«Toa juures küll teine, kus mujal,» ümises Raja piibutöbist nagu siludes. «Vikatid siis korrast ära? Eks võtnud kaasa.»

«Minust pole vikatite tassijat, hea, et isegi siia sain,» ütles perenaine.

«Seda jah, hea, et isegi... Aga kuis ma teist lasen, kui omasid kaasas pole?» küsis Raja, rõhutades «omasid». «Kargab ära, mis siis?»

«Ei ta karga, ega ta nõnda loll ole,» ütles perenaine vapralt.

«Tea?... Kui keegi näeb, kaebab. Kel neid pahandusi tarvis. Panevad trahvi või võtavad ära, aga vili alles põllul...»

Perenaine oleks nüüd tahtnud öelda, et sel orjapidamisel on tulemas nii või teisiti lõpp, ehkki temal, Rajal, küll tööandmisest viimsepäevani puudust karta pole, kuid ta ütles ainult:

«Rajale ei pane keegi trahvi, kui nähakse ja kaevataksegi.»

«Soo?» venitas vanamees ja vaatas enda ees seisvat naist. «Seda'nd küll, kes siis kohe plärisema...»

«Meest meil enam majas pole, seda peaksid sina, Raja, teadma. Annad siis?» lõpetas naine.

Raja kohmetus, Raja hõikas Sassi, kes ilmus rehealuse väravate vahele, ja läks ise raske sammuga ning üleliigse sõnapruugita toa poole, nagu ei puutuks edasine enam temasse. Imelik väärikus oli sel vanal Rajal, väga järsku sigines see imelik väärikus. Sasski pani seda tähele, sest kui ta perenaise kõrval väljamäelt alla karjamaa poole läks, ütles ta aeglaselt: «Vanamehel pole süda poisi pärast puhas. Teie mees lasti metsas maha, proua?»

Sass hoidis traati kõrgel üleval, et perenaine saaks vigastamatult läbi aia pugeda.

«Lasti,» ütles perenaine, kui ta oli end sirgu ajanud. «Lõhkekuuliga lasti. Nagu oleks talle tavalisest vähe olnud.»

«Te olete väga tugev, proua,» imestas sõjavang.

«Kuid teie just mitte... Õelge, armastate Mariat?»

Suur poiss kohmetus.

«Da... jaa... Ma... armastan teda, jaa, armastan Mariat. Maria on hea, Maria ei ole nii nagu teised... Mõned on teil... kak nemtsõ.»

«Eks ole neidki — kak nemtsõ... Aga õelge, kui te Mariat armastate, mis ta peab tegema, kui teid ära viiakse?»

«Ma ei tea. Maria on tugev.»

«Aga... kui ta oleks nõnda nagu mina praegu?»

Poiss kohmetus uuesti, kippudes sammudele pikkust lisama, nõnda et perenaine pidi teda enda pärast paluma.

«Kas ta on juba?» küsis Sass, aga mitte ehmunult, tundis naine.

«On või pole, eks seda tead sa ise, ei mängi ma teil seletajat... Võin öelda ainult, et ka tema armastab teid, aga eks sedagi teate ise. Muudkui Sass ja Sass, Sass ütles seda ja teist — olete talle tähtis küll!»

«Olen vang,» sõnas poiss. Ta tõstis korraks kulunud soni — pere- rahva armuand — ja kammis sõrmedega läbi paksude lokkis juuste.

«Teie õpetasite Mariat tantsima?» küsis naine.

«Rinne tuleb.»

«Tuleb, visalt, aga tuleb. Mina ei tea sellest midagi, kuid arvan, et ega nii jääda ei saa... Arturgi arvas, mu mees, ega ta muidu sinna metsa läinud... Eks siis tantsige, kui ta teil sedasi rutem tuleb! Aga mis pärast?»

«Arvan, et kõik on hästi,» ütles sõjavang.

«Ja teie?»

«Ma ei tea,» tunnistas ta. «Minu saatus on võõrastes kätes.»

«Ja Maria?» küsis perenaine.

«Ta saab seda näha.»

«Mida?»

«Seda, mis meil.»

«Tuleb see siia?» küsis perenaine nagu hirmul.

«Ma ei tea. Arvan, et tuleb. Kord tuleb see igale poole, sinna pole midagi parata. Inimesed leiavad ise, et sedasi on parem nagu meil.»

«Ka meie, siin?» ei uskunud perenaine.

«Kindlasti.»

Naine ei osanud seepeale midagi öelda. Küllap see oli üks tarbetu jutuaajamine, et teelistel seltsim. Kas niisugustest asjadest pole veel vara rääkida? Rinne alles tuleb, ja kui ta üle läheb, teab, mis siis. Kas ongi üldse midagi alles?

Sedasi rääkides jõuti piki riigimetsa serva tagasi tallu.

«Tooge kõik, mis parandamist vajab,» ütles Sass, kui nad sirelite all seisma jäid.

«Arvate?» küsis perenaine veidi norides vastu. «Vikatitega saab Maria ise hakkama, aga on asju, millega ta hakkama ei saa, kui teid ei ole.»

«Näete siis...» kohmas sõjavang kuidagi soojalt ja segaselt.

See meeldis perenaisele, aga ta ütles:

«Mida ma näen? Ei näe ma midagi ega tahagi näha. Pärast veel süüdi.»

«Varem rääkisite teist, proua,» ütles Sass, sest tema oli nüüd oma õnnes vähem kohmetu kui perenaine heategu tehes.

«Valetate. Pole ma teist rääkinud,» salgas perenaine, tahtis veel midagi öelda, aga naeratas väsinult ning läks ära kambrisse.

Ja ei tulnudki sel õhtul perenaist trepile, ehkki kummel lõhnas meeletuna, metsas häälitse üksikuid uniseid linde ja Maria laulis Sassiga kusagil hilisööni. Aga see õhtu oli pime ja väsimatu nagu kõik augusti-õhtud, ja perenaingi pidi seda teadma, kui ta koos vanainimesega kambris istus, nagu oleksid nad vanuse poolest ühel pulgal või nagu oleks neil olnud suur pahandus, sest siis öeldakse ka, et «saadi ühevanuseks».

Jah, aga praegu möllab tüdruk poistega kijas ning perenaine kuuleb läbi ukse igat nende häälitust ja jälgib läbi pragude igat varju, sest

välisuks on ristseliti nagu alati, kui Maria talus. Koerusel ei ole ega tule lõppu, mistõttu perenaine, kes õnnetusest kaunis hell, kardab juba, et seinal tinisev saag võib neile seal kaela pöruda, kui nad oma hullamist ei jäta. Ent kus Maria kambas, seal juba poistega midagi ei juhtu, rahuneb perenaine pisut ja kuulab, nagu oleks tal täna eriline vajadus laste õnnest osa saada. Jah, küllap jäävad nad pikaks ajaks tõsiseks, sest tema, perenaine, nende ema, küll vaevalt suudab Mariat asendada. Vibu võib ta veel painutada, nõõriigi peale tõmmata — muidugi, kui see just vanaema vokipael pole —, aga lakka minejat temast ei ole, püssi ta ka ei lase, ei praegu ega edaspidigi. Sedasi kuulab ja ootab naine, paistab, et müramine on kõige tähtsam toiming elus, ja nõnda imelik kui see ka pole, vanainimenegi ei eita seda, kuulab samuti, kuulab ja mõtleb omi mõtteid. Tea, kuidas temaga, aga perenaine peab siiski arutlema, et parem, kui lapsed poleks Mariat kohanudki. Ent sedasi juba kord läks, et nad jälle kojast müravad, ja perenaine tunnistab, et ta poleks lapsi keelata suutnud, poleks suutnud Mariatki keelata, kui tüdruk oleks laste järele küsinud, sest see tüdruk rääkis talle ju ise: «Oleks mul sellised trallijukud, sureks vist õnnest ära...»

Köögiuks lendab lahti. Maria seisab päikesepaistes, korratu ja õhetav. Lapsed on kadunud, isegi nende kilkeid pole maja läheduses kuulda. Perenaine saab sellest omajagu kergendust, et nad ära on. Mõnikord Maria teeb nõnda: muinasjutu, kommi, vibu painutamise-paelutamise, või siis selle eest, et ta nende juurde magama läheb, on poisid kõigeiks valmis. Nad löövad Maria lubaduse peale iga tunni tagant lehma edasi, kisuvad raiesmikust hiirehernest, kõõluvad kaevuvinnal loomadele vett pumbates, murravad lambalehti tehes karjamaa hõredaks. Ja õhtu saabudes on nende soovidetund, olgu siis suure paja juures, kus Maria pärast loomade tasumist jalgu peseb, jasmiini all pingil, kus Maria laulda armastab, või vaiba all värsketes heintes, kus mehed vajavad asjalikku mehejuttu, kui muinasjuttudest villand. Sedasi peab veel kord Hitlerist õunavarast passima, keda siis Maria on kohustatud moora kuradiks muutma, sest üksnes naeru ja usalduse peale tuleb neil aegadel rahulik lapseuni, mis on juba kord selline, et tema üle peab valvama. Maria teeb õigeks uneks kõik, räägib hullu mis räägib, aga uneks hajutab selle, jätab järele vaid ohutu ning koduse, jätab järele karjamaa ja riigimetsa, lapiku kuu ning mesilassülemi voodrilaudade vahel, jätab järele sooja vihmavalangu, mis tuleb läbi ööpimeduse katusele ning lõhnavale kummelile paku all, ja mida siis, nii nagu parajasti olakse, vaatama joostakse, sest pole see mingi vihma vaatamine, kui temast osa ei saa. Poisid imetlevad Mariat, häbenevad, aga nad jäävad tema juurde magama või tema nende juurde, ja sinna pole midagi parata.

Maria seisab lävel, käes puutaldadega kingad koos rukkist korjatud moonidega. Vanainimene ja naine vaatavad teda, tema aga ei näe neid kohe, sest alles ta tuli eredast päikesest. Sedasi vaatavad ainult vanainimene ja perenaine, tüdruk aga toetub väsinult naeratades piida najale ning on mõtetega ära. Naine ja vanainimene näevad, et tüdruku taga lendavad kirjud liblikad. Need lendavad ikka otse paku alla, kus mahatallatud kummelisse koguneb vihmavett. Veel näevad nad vana õunapuud, seda keskmist, kõvera tüvega, mille õõnde lapsed peidavad oma väikesi saladusi. Jasmiingi paistab. Ning Maria pink. Üksnes põlud ei paista, tihe sirelihekk varjab nad pererahva silme eest. Mitte esimest korda ei ole see, et naine kipub mõtlema — hea, et ta neid siit

ei näe. Aga see on juba kurjast, Arturgi ütleks, et kurjast, vanainimesest rääkimata. Põldude ja heinamaade pärast ju elataksegi, teab perenaine ega saa enam aru vene Sassist, kes oli talle nii imelikku juttu ajanud. Kuid üks tema, perenainegi, ajanud imelikku juttu. Jutte ei saa alati tõsiselt võtta. Täna toimub kõik jälle mingisuguse vääramatu kohustuse nimel, nagu oleks see kusagile inimeste südamesse juba väga ammu üles tähendatud, mistõttu perenaisel pole parata, et ta seda enam tõsiselt ei võta, mida vene Sass talle rääkis. Võib-olla kunagi hiljem saab ta sellest aru ning tuleb selle juurde tagasi, kuid praegune reaktsioon on üksnes väsimusest. Seepärast perenaine mõtlebki — hea, et põllud ei paista. Praegu armastab ta miskipärast punaseid moone tüdrukute käes, sest need ei ole nii püsivad kui põllud, aga ta ei tea, miks korjas neid tüdruk, kes hullab kõige jääva nimel, tüdruk, kellel on ilusad rukkilillesilmad. Miks ei korjanud ta näiteks rukkililli? Tema, perenaine, oli ikka rukkililli korjanud. Seepärast ta nõnda mõtlebki. Pole siis ka ime, et Mariat ennast õieti ei näe, vaatab otsekui tühjalt. Aga Maria juustes põleb keskpäevavalgus. Seda näeb.

Keegi ei ütle midagi. Naine peaks, aga ei ütle, teab, et praegu, äsja-ees ootusärevuses ja eesseisvas häbis ta seda ei suuda, et püüdminegi on asjatu. Vaatab üksnes tüdrukut, kes ei aima veel midagi, näeb ja ei näe teda, tunneb tükati kõrvetavat rõhitisetaolist valu kurgus ega suuda. Siis tunneb ta valu ka südame all — see viimane on mõnikord kaunis hull —, teab, et need valud ei sünni kuidagi kokku, rebivad su lõhki, teevad halvaks. Ja naine ei ütle midagi. See viimane, mitte just hingele käiv valu, valu, millele pead enesest küll midagi andma, võib-olla rohkem kui varasematel aegadel, aga seejuures end mitte reetma, viib mõtted hooti mujale. Sinna, kus need olema peaksid. Aga vaid tükati suudab perenaine olla jälle sedavõrd kaine, kui tema ees seisab Maria, kelle juustes põleb keskpäevavalgus ja kelle käes on punased moonid, sest ümmarguse laua vaas on juba mitut-setut aega tühi. — Põllud, saak, loomad, normid, lihaasti, kelder... Ja normid, päästmatult laokil töö, sammaldunud koht, okupatsioon ja sõja hõõgav tulireha, mis rehitseb kõik alemaa-tuhale. Lõpuks neli hinge, siis see... Ning tema — tüdruk? Tema juustes põleb küll keskpäevavalgus, mu poisid jäävad tema juurde magama või tema nende juurde, kuid ma pean talle midagi ütleva, väga valusat ütleva?

«Oled... tagasi?...»

Jah, see tuleb tal nagu küsimus ja sinna pole midagi parata. Vaikus on siiski rebenenud, võib jälle kuulda kärbeste üksluist suminat pliidikummi all ja nõrgisel lael, võib kuulda hingamist. Paistab, et siin talus pole midagi erilist teoksil. Tüdruk tuli Raja perepoja pulmapeolt, kus nad jälle Sassiiga kohtusid, nagu ei viidakski Sassi iial tagasi laagrisse, ja läheb nüüd pärast riiete vahetamist heinu kaarutama või lehma alla. Seda arvab ka tüdruk, sest ta purskab siiralt:

«Jah! Ja jäin veel veidi hiljaks, üks ole, perenaine?»

Teab ju, et hilinemisest pole midagi, sest perenaine, noor lesk, suhtus Mariasse alati õearmastusega, otsides tema elurõõmust tuge. Ja tuge ta sai, sest Maria oskas seda pakkuda. Ning nagu alati, puistab Maria jalalt kõik uudised.

«See, et ma hiljaks jäin, polnud üldse minu süü, tõejutt. Sass põrguline... (Vaikib, viskab kingad kolksudes pingi alla.) Need saksa puuklobakad ei kõi kuradilegi! Kerged küll teised, aga midagi pole nad väärt. See pole veel king, mis kerge, see on alles õige king, mis laseb

tunda, nagu polekski jalas midagi. Mõtled: mis tühja peale ma raha raiskasin, kui midagi jalas pole...? Vaat see on king! Tantsuks ei sobi need saksa klobakad ammugi. Noh, mis sellesse Raja tantsu puutub, siis lõpp läks paljajalu, päris paljajalu läks ta! Või arvad, perenaine, et Maria nurgas konutab, kui tal selliseid kingi pole, mida jalas ei tunnegi? Ei, perenaine, seda mitte! Ja kui sa vaid teaks, kui vaid kujutleks, kuidas me vihtusime! Nahk tolmas, kaenlaalused ujusid, rindade alt puha märg. Mis muud, varjulises kohas kleidid ära, paelad alla, külma vett, kuivaks — ning edasi, edasi järgmise dušini! Välja tantsisime need šaltvüürerid, küll higistasid teised, aga mitte sellest, vaid tahtmisest tuli meil puudu... Käivad nägudega, nagu oleks magneesiumi söönud. Lausa komet! Ei kannata enam pilli ega laulu, ei saa inimestele otsagi vaadata, kui pole julgustust võtnud. Ega see meie tants neile hästi mõjunud. Pandi tähele, et varem ei tantsitud, aga nüüd tantsitakse mis kole, ehkki rinne selga tulemas; teavad, et neid pole enam kauaks. Küllap sellepärast nõnda higistasidki ja pulmalõbudest loobusid nagu mõned puritaanlased või mis nad on. Aga meie ei olnud puritaanlased, aina tantsisime, oleks kirikuski tantsinud, kui see oleks ette jäänud.

Nojah, eks me siis jääme — mina ja teised tüdrukud-naised. Mõni vanaätt kallistama ka. Noorsand sõitis koos šaltvüüreritega ära, mis tal meist. Oma käes, mis tal enam — mingu nüüd või põrgu selle omaga! Tõtsid vanamehe kambris klaasi, peretoas teise, õues kolmanda ja — ära. Eks meile jäänud rohkem seda paremat kraami, seda köstri ja villakraasi jagu! Tõsi küll, vanamees pugest pärast noorsandi ärasõitu oma urust välja, käis kintus pükstega ringi ning vesistas kalasilmi, et miks noorsand ikka nõnda ruttu, tema ju isa või nii, isaarmastus ja pojaarmastus, noorikki jäänud katsumata. Vesistas mis vesistas, aga paremad pudelid korjas ära, kõik kirjade ja tärnidega. Igal pool, kus kurtis, võttis midagi kaasa. Tal juba sihuke komme, et kõik kaasa. Muidugi, egas Sass meid hätta jätnud — vanamees viib, Sass aga toob...

See polnud midagi. Hoopis tõsisem tegemine oli ühe prillidega papikesega. Tea, kuidas sihukestele tukk kätte antakse? Aga eks nüüd ole kõikidel mõrtsukatel tukid käes, muudkui lasevad. Nõnda sellegagi. Jõi saare kraami — ei tühi kannatanud suurt. Jäi teine pea ja jalgadeta, istus pinumaal, otse kanasõnnikul, põmmutades talu kohale siginenud vareseid. Niikaua lasi, kuni läks püstihulluks, naeris silmad pahupidi pähe nagu sõnn. Aga polnud teine sõnn ega midagi, väike kleenuke mehike, tukk pihus. Tukki kartsid kõik, üsna varsti oli kogu õu tühi ja siis andis teine lauakristallile särü. «Aga meil on ju russ!» hõikas keegi. Seda ma kartsin, sest kõik nad võtsid sellest kinni: et tühja sellest vangist, kui juhtubki... Niisugused tõprad! Nad naersid ta üle, sõimasid araks, ähvardasid, pakkusid julgustuseks viina... See oli nii õudne, mis edasi... Keegi ei julgenud vahele segada, kõik kartsid, ehkki meie rahvas oli Sassi poolt. Ma ei taipu praegugi, kuidas ta siiski nii lihtsasti selle hulluga hakkama sai... Hiljem nutsin. Pole seda pärast ema surma juhtunud. Siis aga — siis olin liiga vihane neile kaabakatele, et nutta. Mõtlesin küll: lähen ja palun noorsandi, ja kui see ei aita, siis langen põlvili selle võõra ja uhke tüdruku ette, vahest tema... Aga ei läinud. Ütlesin ka Sassile, et ei läinud, ja ta suudles mind selle eest. Liiga uhke on ta! Ja kui nad lõpuks ära aurasid ning me rahu saime, näitas Sass, kuidas see õige kamaaruška käib...»

Maria, elav nagu ta on, tantsib kamaaruškata pererahvale ette. Küllap

ta poistelegi kajas näitas, miks muidu põrand nõnda vappus ja saag seinal tinises, et perenaisel hakkas juba hirm. Nüüd, kus tüdruk pererahvale tantsib, mõnikord end kohmakaks nimetades, peaks naine midagi küsima-ütleva. Kuid ta vaatab, aina vaatab, nagu poleks tüdrukut varem näinudki. Maria juustes põleb keskpäevavalgus, sinna pistetakse vahepeal mõned moonidki, nagu kohane tõelisele tantsijannale, miks siis mitte istuda ja vaadata. Sedasi vaadati ju Sassigi, kui ta Raja õuel oli tantsinud, kui pajuokstes rippusid värvilised laternad ja inimesed olid üle aja jälle kuidagi elevel.

Maria katkestab järsku tantsu, toetub uksepiida najale. Lilledki korjatakse juustest, sedasi lõpeb see tants.

«Ah!...» ütleb ta ehmunult ja varjab häbi mittetaluvad silmad. Jälle peab ta oma tormakust hurjutama, aga mis teha, kui ta selline tuulepea on... Siiski, väga, väga rumalasti kukkus kõik välja! mõtleb ta huuli närides. Oli unustanud, kuhu tuli. Nuttagi tahaks, nõnda nagu siis, kui Sass hullu prillina kahjutuks tegi ja kui see mõmisev oht masina tagaistmel maanteele veeres. Liiga palju oli ta siia kergendust toonud, siia, kus ollakse ikka veel peatud.

Silmad peab siiski tõstma. Perenaine istub liikumatuna köögilaua ääres pingil — kuudega vananev, lotsis, mustas kleidis. Aina vaatab teda, Mariat, läige silmis. Ei saa aru, on seal etteheide või isegi tänu... Maria ei tea seda, lootagi ei julge, kuid tal on hea, et perenaine just niimoodi vaatab. Need vaevatud silmad on veel kaunis elujõulised, tuleb vaid tahta, mõtleb Maria, kui nad sedasi teineteist silmitsevad. Sellest teadmisest piisab, et Maria tantsiks talle kõik teadaolevad ja tundmatudki tantsud kokku, peasi, et perenaine nõnda lootustandvalt vaatab.

Veel hiljem tulevad Mariale selle perenaise silmad korduvalt ette, ehkki ta ei saanud seda kunagi teada, oli perenaise silmis tänu või etteheide. Need silmad tulevad talle just siis ette, kui ta on sedasi kahevahel ega tea, millele eluraskustes suurem õigus anda. Kus tal aga need ette tulevad, seda ei tea keegi, sest Maria läheb ära ja siin ei kuulda temast enam.

Praegu ei sõanda ta siiski ühtegi tantsu üles võtta, ainult kergem on tal perenaise silmadest. Hea meelega langeks ta perenaisele kaelagi, ent vanainimene kui kondine nunn seisab samas, pikk madala lae all, karm, tumm.

Maria niisutab keelenirgiga õhetavaid huuli, ja vaadates perenaisele avameelselt otsa, unustades sedapuhku vanainimese, sest ikka peab ta oma julguses midagi või kedagi unustama, ütleb:

«Seda... ma ei tahtnud. Olin lihtsalt rõõmus, korraks... Ta... ta ei saanud Sassile pihta, lasi küll — kaks, kolm, jumal teab mitu korda lasi, aga pihta ei saanud, seepärast...»

Keegi ei liiguta, kummaline vaikus püsib.

— Sidusin ta kõhu käterätikuga kinni, kuid süda ei tohtinud mul pahaks minna, sest olin ta naine, käib perenaise mõte.

— Minule oli ta poeg. Armastasin Arturit, sest tema armastas maad, ütles alati, et armastab maad, poliitika pole midagi, ja ometi läks ta metsa, mõtleb vanainimene.

Maria on aga eelmises õhtus kinni, võib-olla seepärast, et tema kleidil on inetu õlleplekk. Sass põrguline, ettevaatamatu karu! Muidugi, kes muu? Pole tal kellegi teisega midagi olnud. Ja Sassi juures tema mõttedki koos. Sassi üle annab mõelda, aga mitte seepärast, et Maria

tema vastu armastust tunneb, vaid seepärast, et ta nii vaba ja lõbus oli perepoja pulmapeol. Midagi oleks tal nagu teoksil ja see paneb Mariagi soontes vere kiiremini kohisema ja tüdrukul on hirm. Võib-olla sakslasedki märkasid Rajale tööle pandud vangi muretust, kui too roogi kandis ja õlut kallas, tehes seda hoopis suurema tähelepanuga kui Maria juures, kel nüüd uuel peokleidil õlleplekk. Kuidagi ebaloomulik ja vihale-ajav oli venelase teeseldud lõbusus. Võib-olla nad ta seepärast prillnina vastu saatsidki, saatsid paljakäsi, laia rinna ja klaasi viinaga, saatsid niisama, kuigi hullul oli tukk peos. Aga liiga väheseks jäi neil aeg ja liiga hüvaks osutus saare õlu, et temaga suurt jännata, ehkki nad teadsid, et Sass on valmis neile kõrri kargama, purema ja hävitama esimesel võimalusel, ja see võimalus oli paratamatult tulemas. Kuid Sass-poiss ei teinud sest asjagi, jõi, naeris, tantsis, oli rahul oma eluga. Ja kõik, mis ta sel õhtul tegi, nägi seda Maria või mitte, oli pagana eksimatult loomulik . . . Veel kaua räägiti sellest külas.

Õösel aga seoti Sass Mariaga kokku, sest nemad olid peo hingeks, nagu oleks olnud nende pulmapidu, mitte noorsandi ja selle võõra ning uhkelt külma tüdruku oma. Kuis siis saab neid sidumata jätta? Arvati siiski, et mis Sassist, rinne tuleb ja ta nõutakse täna-homme laagrisse. Mis edasi, vaevalt ta isegi teab, vaevalt ta peremehedki teavad, sest kiiruga tuleb neil kõike hullu pähe. Võib-olla antakse isegi kuul. Sedasi arvati, aga seoti ometi, seoti nii kõvasti, et hommikul oli lahtisaamisega tõsi taga. Küllap Sass oleks vägilaskerega sidemed purustanud, kuid ta ei võinud seda Maria pärast, kellel oli õrn ja vetruv nahk.

Sass saatis ta poolde teesse. Vihma eest põrgati kõrvale, joosti käsi-käes Raja pere tühja lattu keset välju. Varjupakkuv kivihoone oli sünge ja suur nagu kirik. Ühes nurgas määgisid lambad, võpatades iga välgunoole ja kargatuse peale. Hirm võttis vanalamba nisadest piima ning asjatult pukseldi tema udara kallal: mitte tilkagi ei saadud sealt kätte. Kaks inimest, kes väravate vahelt sisse pugesid, vaatasid neid sõnatus vaikuses. Maria ei vabanenud mõttest, et nad tantsisid õhtu ja pool ööd seepärast, et rinne tuleb selga. Ja ometi tähendab see Sassi kaotamist. Nad hoidsid teineteist, hoidsid veel tükk aega pärast seda, kui äike oli möödunud ning lillad, viha täis pilved vajusid alla riigimetsa kohale. Vanalammast oli sedaaega rahunenud ning talled jõid ahnelt «ehmatanud» piima, nemad aga hoidsid ikka veel teineteist, sest looma hirm on vaistlik, inimesel aga kõnnib ta kõiki erke pidi, ühendab ohte ja räägib sellest hiljem otsekui hoiatuseks. Nõnda jäid Mariale meelde suur põllukividest ladu äikesevihma all ja lammast, kes hirmu pärast kaotas udarast piima. Põllupeenra pihlade all hüvasti jättes oli aga Sass lausa sõge, hajutas vähimagi kartuse, mis oodatava rindega südamesse puges. Põldude üle laulis nähtamatu lööke. Ja Maria ei võinud neile kahele midagi keelata, sest mõlemad nad olid nii kindlad.

«Ma vahetan kleidi ja . . . On midagi kiiret toimetada? Kohe saab . . .» lausub Maria pererahvale, otsib mõttes kõikvõimalikke töid. Tõsi, neid siin laokil talus loendamatul hulgal, jätkub poistelegi, kui need mehe eest välja saavad. Kuid täna on Maria Sassi naerus ning hellitustes kinni ja see võtab omajagu aega. Küsib siis: «Kas lehmad on lõunaks lüpsitud?»

Loomulikult, et ei: kell on alles üheteistkümneme peal. Aga või Maria teab, mis kell on? Niisugune hommik Marial ja ta ei häbene seda, sest pererahvaski teab, et tal niisugune hommik, milleks siis veel häbenenada ning teisiti olla?

«Ma siis . . .» otsustab Maria lõbusalt ringutades, kuid vaikib. Esimest korda märkab ta, et pererahvas pole enam see. Üsna teraselt peab ta nüüd neid kahte seal hämaras köögis silmitsema, kus ollakse kuidagi teisiti kui varasematel aegadel. Mida see peaks tähendama? Miks nad sedasi on . . . nagu kohtus? Kas tõesti ei säästeta siin omasidki?

Valgus jookseb tüdruku tagant lauani, tuues esile nagu midagi pahaendelist, tõrjuvat. Naine on langetanud pea, vananimene, ikka veel pikk ja sirge, otsekui väsimatu oma tahtmistes, seisab perenaise taga, korstnajala kõrval. Maria püüab vähemalt temale silma vaadata, mingile arusaamale jõuda, aga eit keerab pilgu kõrvale, ikka kõrvale nagu nunn, kes ei tegele selle patuse maailma asjadega ja kellel ei sobi otsa vaadata tüdrukule, kes oli alles äsja sõjavangiga põllupeenra pihlade all, vastu tagakarjamaad. Mariale tuleb ette tema kadunud ema, kuid miski on sedavõrd teisiti, et isegi emale ei tohi ta praegu mõelda. Ja vananimene, kes seisab Maria ees, on tegelikult rohkem maistes asjades kui muidu ning ta ei saa neist enam taganeda, kuna need on juhtinud kogu tema elu tänase päevani välja.

«On minu pärast pahandusi?» küsib tüdruk.

Juhtus kaunis tihti, et tal kõige soolasemad pilkesõnad võimumeeste arvel keelele tulid. Ega ta siis kohta nende väljaütlemisel valinud, seltskonda kah mitte, sest mis õige ütlemine see on, kui seltskonda valitakse? Tagasi ei võtnud Maria ühtegi sõna, juurde võis anda mis kulus, tüdrukutel see ju kombeks. Võib küll olla, et teatati tallu, mõni argpüks hoiatas. Kui nõnda, siis peaksid nad kogu perega selle üle naerda saama. Ei siingi neid võimumehi sallita! Kuid pererahvas jääb endiselt tummaks ja vaikib Mariagi. Mitte seepärast, et tal ei sobiks üksinda naerda, kui teised tuiutavad, aga seekord tuleb Mariale nagu aimamisi:

«Mida te minust tahate?»

Küsib vaikselt, üksisõnu, isegi imestades: kuidas ta võib? Aga pererahvale hakkavad Maria sõnad nagu tõde külge; Maria näeb seda. Pererahvas võpatab, kui ta seda ütleb, ajab end väsinult sirgu. Valgus, mis Maria selja tagant perenaiseni jõuab, näitab halastamatult tema olukorda. Ühe hetkega mõistab tüdruk enda tarbetust, tunneb, kui võõras ta siin katuse all on, aga ta kordab siiski raevunult:

«Mida te minust tahate?»

Tõstab siis pea, perenaine langetab selle, nagu poleks neil teineteisele enam kunagi niimoodi lubatud silma vaadata. Aga perenaine teab, et ta pole seda tahtnud. Maria jookseb kambrisse; nagu noor sälg hüppab üle pliidisuu raiepaku. Tihti, oi kui tihti on Maria sedasi tormanud, mõnikord poisid kilades sabas, mõnikord niisama, et keegi ei saa temast õieti aru. Aga praegu saadakse temast õieti aru nagu tema pererahvastki: nad vabastavad ta, sest tema, Maria, elab ammu juba vabadusele. Praegu näeb perenaine viimast korda, kuidas ta üle raiepaku volksab, naeratab seegi kord, ent siis kustub tal kõik pikemaks ajaks halli silmavette. Kõige rohkem kardab ta, et ei tea enam, kas tol korral põlendikul oleks ta tõesti iga hinna eest tagasi püüdnud roomata, kui heinakaarel oleks olnud veel teisi peale Arturi. Ning selle mõtte juurde ta jääbki, sest lapsed on ära ja ta tunneb end väga kaitsetuna.

Marial on nüüd tagakambris ütlemata kiire. Peokleit käib üle pea, vahetatakse pesu. Tagasihoitud pisarad veerevad ometi kiuslikult silmanurkadest alla — ja need on vist ainsad, mille vastu Maria ei saa. Koos tumedate juuksesalkudega tungib neid vägisi praakil huulte vahele, annab tunda silmasoola põlemine. Jah, selles talus ta enam vajalik

pole! Heinaaeg peamast möödas, selle vähese, mis veel saadkeeristesse jäi, tõmbab vananimene laste abigagi kokku, ning et kõrgele hanguda ei oleks, panevad kuuriturka. Viljalõikusega teeb Veski oma järgmisel nädalal algust, tuleb koristab siingi. Kartulite ajaks on perenaine ammu täies tööjõus... Sedasi mõtleb Maria selle talu tööst, seistes hetke värisedes ning alasti pere tagakambris.

Kui ta seal alasti seisab, praotatakse vaikselt haakimata aknapool ning kaks paari uudishimulikke silmi kiinduvad temale. Marial on siiski häbi nende võõraste laste ees, võib-olla aga tahab ta varjata oma tundmusi, sest kui ta alusseelikut üle pea tõmbab, takerdub see kuhugi ülesirutatud käte vahele ning lastel on ilmatu palju lõbu. Naerab Mariagi, kui viimaks alusriide alla saab. Poisid hiilivad nagu kassid üle aknalaua ja Maria surub mõlemad enda vastu. Alles nüüd hakkavad need mehikesed puiklema ja punastama Maria ihusoojusest ning nõnda jääbki tema erutus märkamatuks.

«Maria, öhtul räägid edasi, mis isa jalgrattast sai...?»

«Ta on ju praegu lakas, korstna najal; kuidas ta tagasi tuli...?»

«See on väga pikk lugu,» ütleb Maria.

«Aga mis püss talle ütles? Kas seda mäletad, Maria?»

«Püss? Küllap püssidki meil midagi ütlevad. Ega nad vaiki...» räägib Maria, mõtleb öhtusele tantsule, lammastele Raja küünis, aga kõige rohkem Sassile ja tolele lõokesele, kes nende üle põllupeenra pihlade all laulis, kui Sass nii kindlameelne oli. See oli nii, et talle pidi sellest midagi jääma.

«Aga kui püssid vaikivad, mis siis?»

«Siis on sõda läbi,» ütleb Maria.

«Millest siis räägitakse, kui püssid vaikivad?» tahavad poisid teada. «Kas ainult jalgrattast?»

«Ka jalgrattast... Aga rohkem ikka inimestest.»

«Miks?»

«Et nad terveks saaksid...»

Poisid küsivad veel midagi, aga Maria ei pane neid tähele, sest järsku on tal väga kiire. Ikka kiiremaks läheb tal siin talus. Ta poetab moonid vaasi, saadab poisid lubaduste abil välja, ja siis, otsekui kartes oma keha, peidab selle lihtsasse, veidi pikavõitu töökleiti. Juuksed kinnitab ta peegli ees tuulepaelaga. Aga mitte heinamaale ega lehma alla ei katvate ta minna, ehkki ta teab, et seda tehes vaevalt küll pererahvas teda lausa ära ajaks.

Maria läheb läbi köögi, pisike koms käes — kolmnurka seotud rätt, mille kõige hinnatavamaks sisuks on «poistetegija», milles ta eelmine öhtu nii pööraselt tantsinud oli. Rinne tuleb. Isegi siis, kui teda nüüd palutaks jääda, isegi siis, kui lapsedki paluksid, kes, tõsi küll, sellest midagi ei tea, et ta ära läheb ja neile muinasjutu pooleli jätab, selle muinasjutu, kus on veel juttu püssidest, nagu peaksid nad seda kogu elu hinges kandma, — jah, isegi siis ei jääks ta, nõnda avali on praegu Maria mõtted, nõnda suur vabanemine südames. Aga Maria teab, et nad ei palu teda, sest pererahvaski tahab tema ja Sassi vabadust. Ja kui vananimene kobab tema kätt, surudes sinna hüvastijätuga rullikeeratud paberrahad, mis veel maksavad ja mille kokkusaamisega oli tükk vaeva nähtud, sest talus võib veel kõike olla, kuid mitte enam raha, ta — naeratab. Sellest naeratusest saab hämaras köögis jälle valgeks.

Rohkem Maria pererahvast ei märka. Ta võtab pingi alt puutalda-dega kingad, kuid laseb need põrandale tagasi libiseda, saksa puukloba-

kad ei kõlba kuradilegi! Hetke särab tema juustes keskpäevavalgus, siis astub ta üleni päikese kätte.

... Samal päeval kadus Raja talus teeniv sõjavang nr. 2366 jäljetult.

* *
*

Minu ema oli julm. Minu vastu oli ta aga ütlemata hell, nagu oleksin väga vajalik pärast kõiki neid õudseid aegu.

Kui Maria põldudevahelisel teel väikseks kaugenevaks punktiks muutus, virgus ema laua taga, tuli õue, läks nagu vanaema kirjeldatud ööl välja aarde, toetus aiale ja jäi sinna imelikult kauaks, nagu puhkaks ta või koguks jõudu. Tagasiteel tuppa nägi ta ühe õunapuuoksa küljes midagi vikerkaarevärvides hiilgamas. Need olid Maria juuksed.

Mind olevat nendega seotud, kui ilmale tulin, ja esimesed lilled, mida ma nägin, olnud punased moonid ümmarguse laua vaasis.

On jälle öö

On jälle öö ja jälle mina
nii nagu muiste, tudengina,

käin, tulnud auditooriumist,
kesk linna tumma, jõululumist.

Kuu akadeemiline veerand
on tähetorni poole keerand.

Kontuurid justkui joonestatud.
Ent kõik on ümber-hoonestatud.

Ja asjata ma otsin maja,
kus elas kord mu õpetaja,

mu täht, teejuht mu tuulemaal,
mu möödaniku luulemaal.

Ta kätt näen — kõhna, soonilist,
ta naeratust ironilist.

Oh mälestuste mühav Jordan!
Ma käin ja kalleid ridu kordan.

Kui tihti nende rõõmust, raevust
ma olen joonud nagu kaevust.

Üks hele täht mu kohal tuikab.
Üks kaugel vedur välja huikab

mu sissepoole pöördud karje.
Ma taga leinan kalleid varje.

Mu karm ja helde õpetaja!
Kus oled sa? Mul on sind vaja!

Ent võimatu on tulla tal.
Ta ammugi on mulla all.

Ta mulla all on vöõral maal.
Ja öö on külm kui katedraal.

Käin, kõrvus sirged, karged stroofid,
ja ees on uued katastroofid.

Õunapuu

Siin seisan ma, all õunapuu.
On selge päev, septembrikuu.

Suur vaikus. Puhtad, karged vormid.
On olnud esimesed tormid.

Üks, viimne vili ladvas tukub.
Ma raputan — õun alla kukub.

Ma hambad sinna sisse löön
ja aegamööda maitstes söön.

Ja kuskil kaugel mühab meri
ja vaikselt nõrgub vilja veri

mu huultele ja jälle saavad
need punahellaks nagu haavad.

Ja siis ma seisan, süda peos
kui tühi kruus, kui loetud teos.

Ma nõutu näoga seisan ega
tea, mida teha südamega.

Ma kraabin augu aia mulda
ja ise piilun, kas ei tulda.

Jää, süda, mulla musta puuri
ja puhka seal ja aja juuri.

Ja jälle seisab siin kord puu.
Ja kus on puu, seal on ka muu:

on õite sadu, kattev radu,
ja okste vahel valvav madu,

ja suudlused ja laste kilked
ja nutt ja naer, aplaus ja pilked,

ja õunte vaikne potsatus
ja tähistaeva otsatus.

Ood mõistlikule elule

Kui oled noor, on pea täis plaane hulle
ja kiharad sul on kui Simsonil
ja nagu kass lööb elu nurru sulle
ja sa ei tea, et liha on kui lill.

Ent ründab aeg ja taganevad juuksed,
et paljak võidukalt võiks hiilata,
ja hinge põhjast vallanduvad nuuksed:
Jäin lokiideta ja Deliilata!

«Mu jõud, mu jõud, miks sa mind maha
jättsid?»
nii ahastad sa algul, kurb ja kõhn.
Siis aga sealt, kus reas on prisked pätsid,
su sõõrmetesse tungib leivalõhn.

Nii lõpuks lõpeb sõge tormlemine
ja algab kindlalt-kahel-jalal-seis
ja sinustki auväärt koosseisuline
kaastööline saab šefi kantseleis.

Seal tsirkulaare treid sa usinasti.
Nii sügisõhtul aias — pots ja pots —
küps uibu rohtu poetab oma lasti.
On viljakas su elu lõpuots.

Venna kiri

Oma kirjas kurtis mulle
vend, kes asub mere taga,
et ta öösel viimsel ajal
tihti maadleb painajaga.

Võppudes ta tihti virgub,
ihu külmast higist kaetud,
halvast unenäost, et mina
— kodutu ja tagaaetud —

õues koputan, kuid tema
vaikib, sõnagi ei vasta,
sest et määrus on, mis keelab
öösel võõraid sisse lasta.

Vastuseks ma kirjutasin,
et ka mul on sama viga
ja et siin on nähtavasti
süüdi meie vastav iga.

Mis seal teha! Läbi kulub
kõige tugevamgi masin,
saati siis veel inimene.
Ja ma talle soovitasin,

et ta totrast unejampsist
segada ei laseks ennast.
Mõelgu ise: kuidas suudaks
vend siis lahti öelda vennast,

kellega ta väiksest peale
koos on head ja halba jagand,
päeval samu mängu mängind,
öösel samas sängis magand,

joonud samast piimakruusist,
sõõnud samast leivakäärust.
Kas siis ükski inimene
anda võiks niisugust määrust?

Heino Laaneti lugu

astate takka alles sain teada, mis pärast mu kooliveli Heino Laanet mõnikord teistest erinevalt ja iseäralikult käitus.

Ega selles õieti midagi ebanormaalselt ka olnud. Selles, et ta tihtipeale puudus — haigus ei hüüa tulles. Ja et ta võimlemisest vabastatud oli. Ja et ta just nagu nohik, raamatunohik oli. Selles kõige vähem — olin samasugune raamatunohik ja sellel pinnal õieti meie lähem tutvus tekkiski.

Ma ei pannud ka seda mikski, kui ta mõnikord pärast tunde minu poolt läbi astus ja hulgaks ajaks raamaturiuli juurde sõnatult istuma jäi. See oli isegi paratamatu.

Taat oli omal ajal ostnud Nobeli laureaatide ning Põhjamaade romaani sarjad ja «Elava Teaduse» ka.

Taat hoidis raamatuid ega lubanud neid kellelegi välja laenata. Aga kodus võis küll lugeda. Eks siis mitmed mu koolivelled seda võimalust kasutanudki.

Heinol oli veel üks isevärki joon, mida ma tähele panin. Kui ta rääkima hakkas, toimus see alati ootamatult, justkui mõtlemise poole pealt, ilma sissejuhatusest. Samuti võis ta ootamatult vait jääda, ka poole mõtte pealt. Ja siis jälle hoopis teisest kohast jätkata.

Sellest polnud midagi — tema iseärasustega harjus kähku.

Nii oli ta mulle koolipõlvest meelde jäänud. Peaaegu eeskujulik õpilane, üsna hea kaaslane, kuigi erakukalduvustega. Tagantjärele alles mõtlesin sellele, et temas oli tookord midagi salapäraselt ja et tema isiklikust elust ei teadnud me midagi. Aga sedagi võis seletada üsna lihtsalt, kas või loomupärase tagasihoidlikkusega.

Paljud meist läksid pärast keskkooli lõpetamist tööle, paljud aga õppisid edasi — instituutides ja ülikoolis. Oli loomulik Heinost astuda ülikooli, kuigi mitte päris mõistetav, miks ta valis just õigusteaduskonna. Kirjandus sobinuks talle minu arust rohkem. Mitte sellepärast, et ta kirjutanuks häid kirjandeid — nagu suulisel jutuaajamisel, nii ei osanud ta ka kirjasõnas alustada juttu õigelt kohalt ja lõpetada õigel ajal. Rajamutt aga arvestas mitte ainult õigekeelsust, vaid ka kompositsiooni, ja Heino hinded ei tõusnud üle nelja.

Kuid ta oskas hinnata, mõista ja armastada kirjandust. Tal olid pakud kladed täis väljakirjutusi raamatutest.

Oh õnnist noorusaega ja kasuahnuseta huvi maailma vastu!

Hiljem kuulsin teistelt, et Heinoga juhtus ülikoolis õnnetus — ta ei pidanud vastu eksamisessiooni-aegsele närvipingele — hakanud ühis- toas laulma revolutsioonilisi laule ja hiljem mööblit lõhkuma.

Siis tõmmati talle muidugi hullusärk selga ja pandi luku ja riivi taha.

Tema oli esimene mu koolivendadest. Teised olid kõik alles elus ja terved, õppisid ja töötasid. Me polnud veel kedagi matnud ega kedagi taga kahetsenud. Ükski meist polnud veel muutunud varikujuks, kes elab ainult teiste mälestustes.

Pole siis ime, et Heinost kuuldes jooksis mul värin mööda selgroogu ülalt alla ja et ma ei saanud tükil ajal lahti elu traagika ning kurblooluse üle mõtlemisest.

Tuletasin meelde ka neid juhtumeid, kus Heino käitumine tundus mulle tavatuna, ja nüüd sai üksikfaktidest tervikpilt. Jaa-jaa, ta oli juba koolis kergelt ärrituv. Ainult et ta varjas oma ärrituse sissepoole, enda sisemusse.

Tookord arutasime, et võib-olla just sellepärast ta haigus süveneski nõnda kaugele. Jaa-jaa, muidu oleks ta juurat õppinud ja vist juba lõpetanud. Nojah, et kui kohtusse minek, siis tuttav õigusemõistja omast käest.

Ah, jutt — nagu selles oluasi. Meil oli tast kahju, me varjasime seda naeru ja lõõbi taha.

Veelgi hiljem kuulsin, et Heino saanud välja — elu ja poole tervisega. Õppida küll ei tohtinud, nii ta siis töötavat kusagil maal — küla- raamatukogus.

Vist sellepärast, et närv puhkaks ja kosuks, mõtlesin. Küll nüüd suvel võib maal ikka ilus ja lahe olla, tundsin isegi pisku kadedust.

Kui ta mulle mõni aeg hiljem külla tuli, oli mul hea meel. Pole õige, et olin natuke kohmetu; see oli küllap uurimisrefleks, et kas ta on nüüd teistsugune kui varem.

Ta oli ikka endiselt mõttesüvenenud näoga, mustad traadised salgud harali peas, otsmik kummis, nagu kaitseks silmi vihmavee eest. Silmad olid ka üsna harilikud.

Ei mina mõistnud kuidagi teistmoodi käituda. Ütlesin, et täitsa vahva, et koolivennad üksteist ära ei unusta.

See kõlas omajagu õõnsalt, aga mis ma ikka ütleva pidin. Ja pealegi ei näinud ta suurt märkavat, mida ma just nimelt rääkisin. Ta oli jälle mingite oma mõtete kammitsas.

«Inimene ei saagi oma minevikust lahti,» ütles ta. «Justnagu viiras- tused kõnnivad nad ringi.»

Noh, see oli nii tema moodi. Ikka sissejuhatusega, ikka keskelt peale. Ma muigasin sellele mõeldes, siis taipasin tähelepanu pöörata ta sõnadele, ja muutusin tõsiseks. Uskuge mind, see kõlas kummaliselt.

«Ma ei olnud kunagi neid unustanud,» rääkis Heino. «Neid teisi kahte küll vahest poleks ära tundnud, kuigi ühel oli arm põiki üle otsmiku, see ajas mulle tookord hirmu peale. Ta vandus hirmsasti ja ähvardas kõige rohkem. Aga jah, teda ma vahest polekski ära tundnud, ta ei jäänud mulle nii meelde nagu kõige noorem. Nad kutsusid teda Herman- niks.»

Ma hakkasin juba ähmaselt taipama, mida Heino rääkis. Ilmselt oli see mingi vana lugu, mis temaga kunagi juhtus. Kuid veel ei mõistnud ma, et järgneva tunni jooksul hargneb mu ees ühe inimese traagiline saatus. Ja et alles nii aastate takka hakkasin ma mõistma oma kooli- venda.

Heino hakkas jutustama. Ta kõneles katkeliselt — kord ette rutates, siis nagu juhtumisi eelnevat vahele lükkides. Muidugi ta ei mõelnud

sellele, kas ma suudan teda jälgida või mitte. Võib-olla talle ei olnud tähtski, et ma üldse kuulan. Ta pidi oma teadvusse kerkinud mälestuspildid lihtsalt kuuldavalt lahti rullima.

Ma püüdsin teda võimalikult vähe segada. Ka siis, kui ta vait jäi, otsekui omaette veel kord kõiges üksikasjalikkuses juhtunut meenutades. Ka selles, mida vahest ei saanudki teisele edasi anda.

«Koer tunneb lõhnast metslooma lähedaloleku. Inimene ka. Kui ma hommikul bussijaamast linna tulin, oli mul tunne, et keegi tuttav peab olema hästi lähedal. Kui ma teda lõpuks nägin, siis oli mulle selge, et olin kogu aja teadnud, et see on just tema.»

Heino nõjatus tooliseljale ja sulges silmad. Tema näos oli midagi pingutatut; mulle tundus, et tal on väga vastumeelt seda kujutleda.

«Miks mulle siis muidu tuli järsku meelde onutütar Milda. Ma polnud teda ammu näinud ja polnud mingit põhjust, et ta peaks järsku meelde tulema. Aga tema hoidis mu pead, kui arsti juurde sõitsime, ja mulle tuli just see meelde.

Olin tookord poolteadvusetu, ma ei näinud midagi, aga kuulsin otsekui kusagilt eemalt. Mu näole langesid piisad, mõtlesin: imelik, taevas oli ju selge, kuidas järsku sajab.

Siis kuulsin, et keegi häälitseb liikumise rütmis, nagu lükkaks edasi seda pehmet patja, millel lamasin.

Teadsin, et olin vankril, ja mu pea oli onutütar Milda süles, ja et vanker kõikus ja kiikus. Ma teadsin, et Milda tihkus nutta ja et sõitsime Salulaane metsa vahel.

See oli nii selge, nagu oleksid puude kroonid olnud mu silmade kohal koos, kuigi silmad olid suletud ja ma ei saanud midagi näha.

Ega ma tookord täie teadmise juures olnud, ma ainult tundsin kõike seda. Alles hiljem, kui juba tervem olin ja Milda mulle jutustas, tuli kõik tuttav ette, justkui oleksin seda unes näinud...

Ma tulin otse üle Vaaroja, sest pidin jõudma kõigepealt raamatukaupluse ja sealt tellitud raamatud kätte saama. Kartsin, et kui nõupidamine lõpeb, on pood juba kinni ja ma jään hiljaks. Ma tahtsin tingimata raamatuid saada. Lugemist polnud mulle mitte ära keelatud ja seda vabadust ma kasutasingi.

Ma pöörasin otse Aia tänavale, seal on lippaiaga piiratud tühi krunt. Sinna pidid baptistid omal ajal palvemaja ehitama, vundamentki oli valmis valatud. Aga siis tuli sõda...

Ma püüdsin kogu aja, aga ei suutnud meelde tuletada, mis kellast raamatupood lahti tehakse, kas kella kaheksast või üheksast. Kui üheksast, siis ma ei jõua, siis pean lõunavaheajal ära jooksuma, või koosolekule hiljaks jääma. Ma ei tahtnud hiljaks jääda. Hirmus piinlik on siis saali pugged, kui kõik juba kohal on...

Päike paistis teispool aeda ja üle tee jooksid aialippide varjud; kui ma vaatasin päikese poole, siis jooksid kogu aeg silmade eest mööda valgus ja vari. Mul hakkas pea ringi käima.

Kui ma väike olin, mängisin saatusemängu. See oli nõnda, et kui kangesti midagi tahtsin saada, siis pidin astuma kindlalt kõnniteeplaatidele nii, et plaadi vahekohta ei astuks. Olin selle mängu vahepeal unustanud, aga siis tuli mulle jälle meelde. Kohe seejärel meenus onutütar Milda ja ma muutusingi rahutuks. Sulgesin silmad ja läksin edasi.

Tundsin läbi laugudegi, kuidas valgus ja vari mängisid mu näol.

See oli nii nagu siis, kui me metsas käisime ja puude varjud olid. Mulle tuli silmade ette Salulaas. Ma kohkusin seisma.

Salulaant polnud ma hulgal ajal enam meenutanud. Ma püüdsin vältida sellele mõtlemist. Nüüd järsku... See ei saanud olla juhuslik.

Mul tuli kange tahtmine keerata ja tagasi vaadata. Läksin edasi ja võitlesin endaga. Kogu aja oli tunne, et kui ma ringi pööran, siis näen midagi, mis mind hirmutab. Ma kartsin. Ma unustasin raamatupoe ja mõtlesin, et peaksin otsekohe täitevkomiteesse ruttama.

Keerasin ümber nurga Sakala tänavale, aga ma ei läinud edasi. Tegutsesin otsekui mingil seesmisel sunnil, pöörasin tagasi.

Nagu ma uuesti ümber nurga sain, nii nägingi teda. Ta tuli pikkamööda minu poole. Ta oli sama ilmetu näoga, nagu ma teda mäletasin tookord.

Ma jäin seisma, nagu oleksid jalad maa külge kasvanud.

Ta tuli pikkamööda minu poole, aga ei vaadanud mulle otsa. Ta vaatas otse enda ette, aga ma teadsin, et ta oli minugi ära tundnud. Võib-olla oli ta mind näinud juba bussijaamas ja sellest ajast järel käinud. Nii see pidi olema.

Ma seisin ja vaatasin talle näkku. Inimene oleks pidanud pöörama mulle tähelepanu, kui ta teadlikult poleks vältinud mu pilku. Ma teadsin, et ta nimelt ei vaata, sest ta mäletab mind ja tundis mu ära.

Ma läksin tuldud teed tagasi. Kogu aja tahtsin ringi pöörata ja uuesti selja taha vaadata, aga ei julgenud. Alles täitevkomitees tundsin ennast rahulikumalt. Kui ma sinna jõudsin, vaatasin aknast välja. Väljak oli tühi, eemal tänaval liikusid inimesed. Mulle tundus, et üks käija on tuttav, aga ma võisin eksida.

Miks peaks ta mind jälgima, mõtlesin. Kui ta tundiski mind ära, siis oleks ta pidanud mitte minu järel käima, vaid eemale hoidma, hoopis mujale minema.

Ta peaks teadma, et ma tean temast ainult seda, et ta nimi on Hermann, ja rohkem mitte midagi.

Kes rohkem süüdi oli, kas tema või mu onu? Kui onu minul lasi nendega kaasa minna, lasi neid mind kaasa viia... Veri on paksem kui vesi. Või temagi teadis, mis pärast juhtus. Ma olen mõelnud, et isa seda küll poleks sündida lasknud. Ennem oleks ta ise läinud.»

Heino vaikis. Ta oli sulgenud silmad ja istus liikumatult. Aken oli lahti ja laual tiksus kell. Tänavalkäijate sammud kostsid üles, keegi jooksis, nagu oleks taga aetud. Siis klõpsatas uksest nepper. «Keegi läks välja,» ütlesin. Ise mõtlesin, et poisid närvid on päris läbi, et mina küll ei tahaks tema nahas olla. Ta oleks otsekui lugenud mu mõtteid.

«Mineviku viirastused. Kui ma saaks, ma hüppaks nahast kas või välja, et neist lahti pääseda. Vahepeal hakkaski kõik meelest kaduma, aga nüüd on jälle tagasi. Ma kardan koju minna. Pärast seda, kui ma haiglast välja tulin, nägin iga öösi seda teed unes. Ja Hermann ja püssipära, kuidas ta tuli mu silmade kohale. Püssikaba raud helkis päikese käes. Siis ma karjusin ja ärkasin üles, üleni higisena. «Ma ei tea, ma ei tea!» karjusin. Aga keegi ei kuulunud mind.

Arstid ütlesid, et see kaob ajapikku. Ma lootsin ka, et kaob. Aga nüüd küll ei usu enam.»

Heino pühkis otsmikult higi.

«Mida too Hermann öieti tegi?» pärisin. Ma mõtlesin, et vahest on kasulik, kui Heino saab kellegagi lõpuni rääkida, võib-olla siis läheb ummik mööda.

Heino vaikis. Ta sulges jälle silmad. Ma ei teadnud, kas ta üldse kuulis mind või mitte.

«Millal sa esimest korda kohtasid toda Hermanni?»

«Neljakümne neljanda suvel,» ütles Heino, «kolm kuud enne lõppu. Augustis läksid nad juba minema.»

«Kes läksid? Hermann?»

«Sakslased . . .»

«Hermann oli siis sakslane. Kuidas sa said teda näha, kui ta ära läks?»

«Nad olid eestlased. Onu juures sakslasi ei olnud. Onu elas metsakolkas. Sakslasi me ei näinud terve sõja jooksul ainsatki. Nad olid oma kaitselased. Hermann ja teised ka . . .»

Ma ei saa aru, miks ma just Hermanni juurde hoidsin, kui nad mind Salulaane metsa vahele viisid. Vist sellepärast, et vanamehel oli arm üle otsmiku ja ta oli hirmus vihane ja kärkis. Tema ähvardaski mind maha lasta ja ütles, et ma olen hundikutsikas. Ma hakkasin teda otsekohe kartma, kui nad mu tuppa kutsusid.

Tema küsis, kas ma Haraldit tunnen. Ütlesin, et tunnen küll. Miks ma onupoega tundma ei pidanud. Tema küsis mult, kus Harald on. Ma ütlesin, et ta on ära sõitnud. Et Harald käis kodus ja läks tagasi Järvele, turbarappa tööle. Ta naeris ja ütles teistele, et nad on poisikese välja õpetanud.

Ma teadsin, mida see tähendab. Ma teadsin, et onupoeg ei läinud pärast koduskäimist mitte turbarappa tagasi. Teda nõuti saksa sõjaväkke ja ta pages metsa varjule. Ega mulle otseselt keegi rääkinud, aga ma olin juba küllalt tark, et lugeda seda välja kaudeütlemisest ja vihjetest, kõige rohkem aga vaikimisest. Ma arvan, Harald ei saanud olla kusagil kaugel. Onu ja võib-olla ka onutütred teadsid, kus ta on, võib-olla isegi kandsid moona metsa.

Too kõige vanem ütles, et nad võtavad mu kaasa ja panevad jälgedele peale. Küll ma siis nad õigesse kohta juhatan.

Ma pöörasin abiotsivalt onu poole, aga tema vaikis ja vaatas kõrvale.

«Ma ei tea, kus Harald on,» ütlesin areldi.

Too teine mees, kes seni vaikinud oli, mühatas kurjalt. «Või ei tea, mis?» ütles ta.

Ma raputasin pead. «Harald läks tööle.»

«Või tööle, tööle,» ütles vanem mees.

«Noh, võtame's hundikutsika kaasa?» Ta küsis seda onult.

Onu vaikis.

Mul hakkas hirm, ma vaatasin abiotsivalt onule, aga tema ei pannud mind tähele. Hiljem sain aru, et ta kartis.

Ta kartis rohkem kui mina.

Mina ei osanud veel karta, sest ma ei teadnud, mis mind ootab. Mind hirmutasid ainult meeste sünged näod, aga nad polnud siiski võõrad. Nad olid samuti kodukootud hallvillastes vammustes nagu onu ja teised talumehed, nad kõnelesid eesti keelt ja mulle polnud veel ükski täiskasvanud inimene kurja teinud.

Ma ei olnud kogenud suurte inimeste viha ja julmust. See, mis mind ootas, pidi olema ebameeldiv, aga ebameeldiv oli, kui rukkis jooksin ja onu nägi ja noomis. See oli vist veelgi halvem, seal oli süütunne. Mis süütunnet sai mul olla, kui ma tõesti ei teadnud midagi onupoeg Haraldist.

«Noh, hakkame aga astuma,» ütles too vanem. «Nii et sinul, vana Tooms, pole enam miskit tarkust.»

Onu raputas pead. Ta pilk oli kinni kõõgi laudpõrandas. Vilma oli

hommikupoolikul põrandaid pesnud, see oli helevaige, laudade süü nagu muster peal.

«Nii . . .» ütles too vanem. «Me teeme nüüd metsas ühe ringi. Tuleme tagasi, siis räägime.»

Nad jätsid kolmanda mehe onu juurde, meie läksime välja.

Me läksime piki karjaaeda alla heinamaale. Sealt sai luhale, vasemat kätt algas harv männik, see läks üle Salulaaneks, mis ulatus kilomeetrit kolm põhja poole ja lõppes Artuseraba serval. Olin sinnamaale käinud, kaugemale minna ei lubatud. Raba oli kilomeetreid pikk, laukasilmadega, seal võis eksida ja laukasse vajuda, ja appi pole kedagi tulemas. Kord kevadel sattusin raba serva. Madalate männijässide vahel sookailumätaste keskel soojendasid päikese käes ussid, neid oli nii tihedalt, et hakkasin kartma ega läinud enam kunagi sinna.

All heinamaa servas jäid mehed seisma. Nad vaatasid arupidavalt mulle otsa.

«Noh, tuttav koht või?» küsis too, keda teised Hermanniks kutsusid.

Tuttav . . . Ma noogutasin. Siin olin küll käinud. Vaatasin Salulaane poole.

«Ahaa,» noogutas vanamees. «Eks ma öeld . . .»

Ja nagu oleks selgus käes, kuhu minna, seadsid nad sammud Salulaane teele.

«Aga onu Haraldist ei tea ma midagi,» ütlesin.

«Sa ära karda,» ütles Hermann. «Meil on üks väike jutt ajada, muud midagi.»

Ma ei uskunud, mida nad rääkisid.

Ma kuulsin küll, et neid, kes sõjaväkke ei läinud ja ära pagesid, jälitatakse nagu metsloomi ja püütakse kinni. Siis aetakse neile munder selga ja antakse püss kätte ja nad peavad teisi tapma, kuni ise surma saavad.

«Ma ei tea ju!» kordasin jonnakalt.

«Läheme aga, läheme,» ütles jälle too Hermann.

Ta kõndis mu kõrval, lühikese rauaga püss hooletult õlale visatud. Nad astusid pikkade sammudega, nagu kiirustaksid kuhugi. Päike oli lõunas ja puude varjud lühikesed. Mõtlesin, et kui me nii kogu aja käime, siis oleme varsti Artuseraba ääres, ja siis ma edasi enam ei lähe. Jooksin kas või metsa, lippan minema. Neil oli hea käia, mõlemal olid säärikud jalas; mitte niisugused nagu onul, millega ta laudas käis, vaid läikivast nahast ja puhtad nagu peeglid. Mina olin paljajalu ja pidin tippima ettevaatlikult, et mitte juurte vastu varbaid ära taguda või komistada.

Nad läksid, nagu teaksid, kuhu vaja minna, nii et minul jäi ainult kaasa sammuda.

Hermanniks nimetatu oli rahulikult rääkinud ega paistnud nii kuri olevat kui vanamees, seepärast hoidsin talle lähemale. Tema aga ei teinud minust väljagi, ja ma mõtlesin, et kui nad hakkavad mind kiusama, hüppan metsa.

Nad peatusid, et suitsu teha. Ma vaatasin, et mändidealune oli üsna tiheda põosastikuga kaetud; siin jooksed kümme sammu ja oledki silmist kadunud. Kui ma tahan minema lipata, pean seda enne rabaserva tegema, seal on puid hõredalt, mõtlesin.

Nad paistsid kangesti ükskõiksed olevat, ega nad mind ikka metsa all taga ajama hakka. Muidugi pööravad nad koju tagasi ja võib-olla jäävad valvama, et kunas tagasi tulen. Aga mina ei peagi ju täna tagasi

minema. Ma võin ööseks heinamaa serva küüni minna. Ega nad nädalapäevadeks ikka onu juurde jää.

«Kuradi elu,» vandus vanamees. «Luhas on hein kaares, vaata et keerab sajule, kõik jälle mäda. Vangid koristasid nad ära, endid pandi metsas vantsima, kone seljas. Aga venelased lasti Narva alla välja tulla.»

Vanamees sülitas ja ma sain aru, et ta ajab vastu tahtmist onupoeg Haraldil järgi.

«Seal on eesti poisid vastas,» ütles Hermann.

«Sa arvad, et rinne jääb pidama?» küsis vanamees kahtlevalt.

Hermann kehtitas õlgu. «Tagala tuleb puhtaks teha. Muidu istud nagu ussipesas.»

Nad läksid edasi. Kui mu isa elus on, siis ta sõdib sakslaste vastu. Võib-olla on temagi Narva all. Miks nad siis ütlevad, et eesti poisid ja venelased on vastamisi. Siis on eestlased ja eestlased vastamisi. See on niisamuti nagu siin metsas: ühed eestlased on soos ja rabas varjul, teised kõnnivad püssiga ringi ja peavad neile jahti.

Ma vist ikka mõtlesin nii. Sellepärast ütlesingi neile:

«Aga seal on ka eestlased.»

«Kus?» küsis Hermann.

«Teisel pool Narva jõge.»

«Need on komnud,» vastas Hermann.

«Poiss on välja õpetatud,» urises vanamees «Hundikutsikas, ma ütlesin.»

«Kust sa tead, et eestlased on?» küsis Hermann.

«Karjapoisid rääkisid . . .» vastasin.

«Kuradi kurat, mis me mässame,» vandus vanamees. «Võtame poisi staapi kaasa. Ta näikse teadlik olevat, las nad ise kuulavad ta üle.»

«Käime soo servas ära. Ma tunnen ka seda ametit,» ütles Hermann.

Ta hääli oli rahulik, peaaegu et ükskõikne, aga esimest korda kogu tee jooksul lõin araks. Sisimas aimasin, et vanamees ainult täitis käsku, pealegi vastu tahtmist, aga Hermann pidas oma kohuseks püüda neid, keda nad arvasid rabas olevat. Tema on ohtlikum.

Läksime vaikides edasi, ma ei julgenud rääkida. Mõtlesin, et kui ma nüüd-nüüd ära ei jookse, siis enam ei saagi. Vooreseljandik, mille serva mööda läks kitsuke rada, vajus järjest madalamaks, kuused andsid aset mändidele, rohtu ning põõsastesse kasvanud metsaalune samblalaikudele ning kohati välgatas päikesekullas lagedaid.

Jäin tasapisi tahapoole, märkasin, et ees ulatuvad põõsad otse tee serva. Takerdusin sammus, seisatasin, ampsasin kopsud õhku täis nagu siis, kui külma vette hüppasin . . . ja tundsin käerandmel tugevat haaret.

«Noh, mis nüüd?» küsis Hermann.

«Jalad on valusad,» ütlesin.

Ta vaatas mulle pilklikult näkku. Ma taipasin, ta oli aru saanud, et tahan ära joosta.

Nüüd ta ei lasknud mu kätt enam lahti, ma pidin poolest saati jooksmas ta kõrval, ega saanud enam valida, kuhu astun. Nüüd veristasin ma tõepoolest oma jalad kätide ja kuivanud okste otsas.

«Võib-olla sa tõesti ei tea teed juhatada. Aga me peame seda kontrollima, sõna ei loe siin kopika eestki,» pomises ta.

Vanamees sammus ees.

«Kas sa mäletad, kui me vene lendureid haaramas käisime?» küsis Hermann eeskäijalt.

«Mind põld tookord kaasas,» vastas vanamees.

«Nojah, aga seda, kui me nad vallamajja tõime, sa ikka mäletad?»

«Nojah,» ühmas vanamees.

«Vaata üks oli neist hästi jõmpsikas. Jooksis nagu vasikas otse mulle sülle. Me siis töötasime nad tee peal läbi. Mina võtsin spetsiaalselt selle vasika enda hooleks.»

«Tal põld nägu ka peas,» pomises vanamees. «Pärast saite sõimata...»

«Noh, see oli rohkem mokaotsast. Mis siis, nagunii läksid põlluramuks...»

Ta rääkis ka seda rahulikult, aga mul oli hirm. Ma kujutlesin selgesti veriseid nägusid, kuidas ta peksis neid mehi. Niisama oleks ta peksnud onupoeg Haraldit.

Me jõudsime raba serva. Mu põgenemisplaan oli luhta läinud, võibolla see pidigi nii minema. Hiljem ma mõtlesin, et küllap ta oleks siis kone seljast rapsanud ja lasknud. Hermann oleks kindlasti lasknud. Kes teab, kas see oleks parem või halvem olnud.

Raba servas kadus teerada — siiakanti oli inimestel vähe asja, ainult marjulised ja seenelised käisid siin, sedagi harvast ja hajusalt. Kes hästi tundis raba, julges minna sinna sookailupuhmastikku ja männijässide vahele. Selle jalgade all küll nõtkus vett täis sammal, aga kandis siiski peal. Võõra aga neelas raba enne, kui ta jõudis lagedale, jõhvikamaale.

Me kõndisime mööda raba serva.

Mehed peatusid.

«Vaata, siit nagu oleks käidud,» ütles Hermann. «On tuttav või?» küsis ta minult.

Raputasin pead. Ma polnud nii kaugele veel kunagi julgenud tulla.

«Nojah — kuhu me siis läheme?» küsis ta.

«Ma ei tea,» ütlesin.

Päike lõõskas, raba auras ja õhk oli kuld kollane ning unine. Ma olin väsinud ja higine. Jalad olid kriimul, tallad valutasiid.

«Kui prooviks õige,» pomises Hermann. «Siin on justkui jälgi...»

Ta astus sammu mööda rabapinda. Jalgealune nõtkus ja korises. Järgmisel sammul vajus ta läbi. Ta vehkis kätega tasakaalu ja sai tagurpidi välja tagasi. Saabas oli märg ja pruuni mudaga.

«Kuradi kurat!»

Esimest korda oli ta vihane.

«Noh, poiss, selle eest sa saad. Miks sa ei öelnud, et põhi ei kann? Tahtsid ära uputada.»

Ta silmad olid vihased ja heledad, lõuapärad mängisid naha all.

Ma olin samavõrra kohkunud kui tema vihane. Seisin liikumatult ja sõnatult seal, kõige rohkem kohutatud sellest, milles mind süüdistati.

Palju hiljem alles hakkasin mõtlema, et Hermannil oli nimelt vaja astuda pehmele rabapinnale, ta tahtis sääriku ära määrada ja vihaseks minna. Ta lehvitas ise enesele punast rätti, et siis marupullina karata minu kallale.»

Heino vaikis pikalt, pikalt...

Ta nägu tuksles ja silmad olid lahti, suured ja peaaegu helevalged. Aga ta ei näinud mind ega midagi enese ümber.

«Nad hakkasid mind sealsamas peksma. Vanamees hoidis kinni ja Hermann rooskas sealtsamast võetud vitsaga selga.

Mind polnud varem keegi löönud, ialgi elus.

Nad tegid selle tasa, tagantjärele ja ette.

Ta rooskas, lõi täiest jõust, see polnudki nii välus; ta tõmbas okstega mööda selga, oksakontsud rebisid nahka, see ajas mind meele- tuks.

Ma lõugasin nagu ratta peal, siis surus vanamees mu näo sambla sisse, ma sain ainult kehaga väänelda.

Aga see ei aidanud.

Ma ei tea, kui kaua nad peksid mind.

Olin kaotanud teadvuse.

Hermann oli rabast vett mütsi ammutanud, ta kallask selle verisele seljale, sellest tulid teadvusse.

Vanamees istus ja tiris suitsu. Ta oli veel süngem kui enne.

«Marss maast lahti!» kostis Hermann häälel.

Ajasin ennast jalgadele.

Nooksusin nutta, aga sõna suhu ei tulnud, tahtsin neile öelda, isegi ei tea, mida, aga suu ei kuulanud sõna.

Ma ei saanud enam rääkida.

Katkeliselt ja nagu läbi udu mäletan teed tagasi.

Hermann hoidis mu särgikaelusest kinni ja lükkas mind enda ees. Mõnikord pigistas ta nii valusalt kaela, et ma ei saanud hingata, siis lasi jälle lödvemaks.

Ta mängis minuga nagu täissöönud kass hiirega.

Ma vajusin kokku, ta tõstis mu õhku ja lasi lahti. Kukkusin maha.

Ma ei kuulnud, kas ta karjus mu peale või mitte.

Nägin automaadipära helkivat rauda näo kohal. See tuli minu poole. Ta helkis, ja siis kadus jälle kõik.»

Heino vaikis. Ta nägu oli moonunenud valust ja ära piinatud. Mul hakkas hirm.

«Päevad läksid ja ma tundsin kõike enda ümber nagu poolunes. Ma teadsin, et Vilma oli õhtul hobuse vankri ette pannud ja viinud mu tohtri juurde.

Ma teadsin, et inimesed liikusid mu ümber, ja kord oli mul välus ja siis jälle parem.

Ainus, mida selgelt nägin, oli püssi helkiv kaba ja vanamees ja Hermann.

Mul ei olnud enam ööd ega päeva.

Kaks kuud lamasin teadvuseta. Ma ei teadnud, et vahepeal käis sõda üle ja sakslased olid ära läinud.

Esimene, mida ma ükskord selgelt nägin, oli isa, kes kummardus mu üle.

Mul polnud jõudu, et rääkida. «Isa,» suutsin sosistada.

See oli kahe kuu järel esimene sõna.

Nad olid arvanud, et ma jäängi tummaks.

See tähendas pööret. Pärast isa külaskäiku hakkasin paranema.

Siis tuli Vilma. Tänu temale jäingi ellu. Kui nad tagasi tulid, viskasid nad mu õuele maha. Siis olid nad onu kaasa võtnud ja vallamajja läinud. Kui Vilma koju tuli, oli talu tühi, ainult mina, poolsurnud, olin õuemurul. Ta jooksis tanumale, tõi Võigu ja viis mu üles Paalsemaa tohtri Ussbergi juurde. Seal ma olingi olnud kõige selle aja. Vahepeal evakueeriti haigetuba, siis oli tohter võtnud mu enda juurde.

Muidugi oli see ainult külahaigla ja külatohter. Mida erilist saigi ta teha, või mis arstivahendid tal tollal käepärast olid. Aga kõike, mis ta oskas, ta minuga tegi, ja kui isa viis mu hiljem Tartusse, siis ütlesid kliinikutohtrid, et ega nemadki poleks enamast suutnud. Nad panid mu röntgeniaparaaadi alla, uurisid mitu nädalat, ja siis selgus, et ma ei tohi õppima minna.

Ta oli löönud mind püssipäraga nii tugevasti, et pealuu mõranes ja aju oli vigastatud. Sellest need peavalud ja see, et silmade ees läks mustaks.

Noh, sa tead isegi . . . Mismoodi ma sain koju jääda, kui teised läksid kooli. Palusin isa niikaua, kuni ta järele andis. Aga et see kooliskäimine oli hädaga pooleks, sedagi tead, kui palju tuli puududa . . .

Kõige hullem, et siis ei saanud enam öösel magada. Nagu vähe rohkem pingutasin, nii tulid nad öösel jälle kummitama. Vanamees ja Hermann . . . Püssikaba välkumine silmade ees . . . Ja vitsa rooskamine üle selja, nagu samblas . . .

Mu selg on tõepoolest nõnda õrn, et ma ei valetanud, kui ütlesin tundvat seljaga Hermannil lähedalolekut.

Ja see jääb . . .»

Heino oli kõssis toolil.

«Ma ei teadnud seda,» ütlesin. «Ma ei teadnud, et sa kandsid seda kõike endaga kaasas, koolis ja . . .»

«Seda ei teagi keegi peale asjaosaliste. Aga meie ei armasta rääkida sellest . . . Ka omavahel mitte . . .»

«Aga sa peaksid rääkima sellest . . . Hermannist ja . . . Mõttele, kui ta tõepoolest on siin . . .»

Heino tõstis silmad ja vaatas mind pisut-pisut irooniliselt.

«Mis siis . . . Mis siis sellest, kui ta tõepoolest ongi siin . . .»

«Aga . . . Aga ta võib ju praegugi . . .»

«Ega see temast olene.»

«Nojah, aga . . . millest siis?»

«Võib-olla sinust,» vastas Heino ja ta silmis polnud seekord jälgegi irooniast. Ta silmad olid suured, tumedad ja tõsised.

«Kui palju kordi võib seda üle elada,» karjus ta järsku. «Kui palju . . .»

Ma kokkusin püsti.

Aga samas näis ta rahunevat, ta tõusis ja läks ukse poole.

«Mina ei saa enam.»

Veel uksele pööras ta korra ringi, nagu tahtes midagi öelda, aga ei öelnud.

«Võib-olla sinust . . .» kordasin mõttes.

Alles hiljem, palju hiljem mõistsin ma, mida ta sellega öelda tahtis. Ega ta tahtnudki muud kui seda, mis ta ütles. Kõige otsesemalt, kõige selgesõnalisemalt.

Ma sain alles hiljem kuulda, et ta viidi uuesti sinna, kus ta kord juba oli. Seekord tagasipöördumatult, jäädavalt.

Nii jäi temast mälestuseks inimeste maailma ainult sünge sõjaaegade lugu — vihkamisest ja ebainimlikkusest.

Kes ütleb — on seda vähe või palju . . .

Valter Ermi meeletus

Valter Ermi meeletust teost sain ma kuulda «Liivakellas» — tolles väikeses linnaääre kohvikus, kus me, endised koolivennad, mõnikord kohtusime.

Seal sain ma kuulda sellest, jah. Aga kuidas kõik tegelikult oli, selgus alles üle tee, teispoole surnuaiamüüri, kui me Valteriga kahekesi võõra haua kõrval pingil istusime ja ta mulle oma südant puistas.

Oli õhtu, eemal vilkusid läbi halli, röske õhu üksikud laterna tulesilmad, juba kōdunevad ja nõrgalt krabisevad vahtralehed olid jalgade all ja ninna löi elupuude ning sügise mõrkjaskibedat lõhna.

Aga see ei olnud kalmistumeeleolu, mis meid siia tõi. Küllap vist tulime sellepärast, et siin polnud ainsatki hingelist segamas. Valter mind ei seganud ja mina teda ka mitte. Pealegi olin uudishimulik teada saama, mis siis Valteriga tõepoolest juhtus.

Liivari Kaidu juttu ma ei uskunud.

Seda, mida Valter Kaidule rääkis, ma ka ei uskunud.

Kaidu see oli, kes kõigepealt toda uudist mulle teadustas.

Ta astus «Liivakella», ja ma mõistsin ta tusasest näost sedamaid, et tal oli olnud täna vasema jala päev. Ta alahuul oli rohkem kui tavaliselt torus ja kulm kipras. Ega ta küll harilikultki rõõmsa ilmega olnud — ta kõrvad hoidusid hirmus naljakalt ligi pead nagu vihasel kassil, see juba tegi ta loomupäraselt sihukeseks.

Kuradi kottnats see nende direktor, vana Lõhmus, ütles Kaidu. Et temal libisenud laopann käest ja külg põrandale laiali — dire pistnud kohe pragama.

«Mis ta sulle ütles?» küsisin.

«Noh, et olen kobakäpp . . . Ja et purjus olen.»

«Ja sina kohe, et kottnats . . .»

«Mis ta's muud on. Kapitalist ka veel pealekauba. Arvab, et võib töölistega käituda nagu peremees.»

Kaidu tänitas ja lubas, et tema juba hoolitseb, et uus ja õige dire pan-nakse vana Lõhmuse asemele.

Selle aja peale oli Kaidu jõudnud oma liköörisajalise tühjaks nilpsida ja kuulutas bravuurselt:

«Ermi poisiga on nüüd kah kajukk. Oli küll kange poiss ja tal veel kangem isa, aga ei sellest supist päästa papa ka.»

«Ära puhu,» ütlesin. «Alles mineva nädal nägin Valterit.»

Ma ei võtnud Kaidu juttu kuigi tõsiselt.

Ei võtnud sellepärast, et olime koolivennad ja ma tundsin hästi neid mõlemaid.

Valter oli läinud pärast kaheksanda lõpetamist sõjakooli ning teenis aega kusagil eriväeosas — bandiitide tagaajamine ja nii edasi. Ning kui ta puhkuse ajal koju käima sai, siis muidugi viskas teinekord üleaisa. Nooruki taltsutamatu ülemeelikus, mida sõjaväedrilli igapäevane ran-gus ohjes hoidis, löi välja.

Aga et ta jumal teab mis kuriteoga hakkama oleks saanud — seda ei võinud olla.

Pealegi, teadsin ma, ei sallinud Kaidu juba koolipõlves Valterit. Sel-lel vihkamisel olid oma objektiivsed ja subjektiivsed põhjused.

Valteri isa oli sõja ajal kusagil Novgorodi kandis partisanisalgas ja

kui ta pärast sõda, ordenid-medalid rinnas, koju tuli, sai temast täitevkomitee esimees. Hakkas kohapeal nõukogude võimu tegema.

Kaidu isa oli okupatsioonipäevil meie trükikoja direktoriks; noh, ega ta omanik olnud, aga ikkagi... Pärast sõda smugeldas mingil moel enda samasse roto peale tööliseks ja hoidis keelt hammaste taga.

Valter oli koolis vallatust täis ja õiguse tagaotsija pealekauba. Vaidles õpetajatega, organiseeris poisse kuivigavalt aktuselt läbi akna põgenema ja käitus, nagu üks normaalne seitsmenda klassi täismees peabki käituma.

Kaidu oli eeskujulik õpilane, istus esimestes pinkides, tõstis kätt sagedamini kui teised, sai viisi rohkem kui teised — eeskujulik õpilane iga toll.

Mõnikord mulle ainult tundus, et see oli tingitud perekonnas valitsevast alalhõiuinstinktist, ja paipõisi-mängimine oli peale sunnitud ning et ta salaja kadestas Valterit — nii nagu puurilind tunneb surmavat kadedust vaba taevaaluse pääsukese vastu.

Ja siis veel see, et Kaidu armastas kiusata endast väiksemaid, nende külge ta hammas hakkas. Võttis näiteks mütsi sihukesel teise klassi juntsul ära ega andnud kätte, tundis mõnu, kui poiss tõnnima pistis. Nojah, ükskord tõnnis ise ka. Valter oli Kaidu privaatlõbule peale sattunud ja ta naha tuliseks kütnud. Seekord andis isegi klassijuhataja õiguse Valterile, vähemalt moraalise õiguse, — nurka läksid ja peale tunde jäid nad küll mõlemad.

Kaidu otsekui mõistis mu mõtteid.

«Kuule, ega sa ometi arva, et mul midagi isiklikku on Ermi poisi vastu?» küsis ta ja vaatas mulle arupidavalt otsa.

Kehitasin ebamääraselt õlgu. Tõepoolest, kas siiski maksab neid amuseid lugusid nii tõsiselt võtta.

«Mis mul võibki olla. Tema elab oma elu ja mina oma. Mis see loeb, et papa sokutas ta sinna N-i, soojema ameti peale. Mis metsavendi seal või muud. Mina töötan ise enda üles ja käin oma teed...»

Ma ei uskunud, et seal N-is nii vaikne ja rahulik ja soe kohake võis olla. Mul polnud usku, et tollal üldse kusagil Eestimaal sellist kohta võis leiduda. Esimesed kolhoosid ju alles tulid, ja klassisõda käis.

Niipalju mu silm tollal ilmaelu siiski juba seletas.

«Tööta, tööta, aga ära ainult laopanne lase kukkuda,» ütlesin poolirooniliselt.

«Noh see...» kohmas Kaidu. «Aga Ermi poiss kukkus nüüd küll nagu laopann...»

«Räägi siis ära, mis sa kõnnid nagu kass palava pudru ümber,» läksin närvi. Pidasin Valterit oma sõbraks.

«Sa ära mõtle, jah, et ma miskist isiklikust...» ütles Kaidu. «See teeb tуска, kui ise pead igati au sees korda, ja siis teine sihukest lamenti teeb... Teadagi, rahvas vaatab kõrvalt ja parastab: siis niisugused need uue korra mehed ongi, siis niisuguseid tükke nemad teevadki. Mina ei taha niisugust k a a s v a s t u t u s t.»

«Mis ajast sa kaasa oled vastutama hakanud?» lipsas mul üle huulte.

«Eks ma olen ikka kah kommunistlik noor,» ütles Kaidu vaguralt, kõravad ligi pead.

«Valter on ka...» ütlesin.

«Nojah, sellepärast ma kõnelengi,» kinnitas Kaidu ilmselt rõõmsalt, et jutt jälle tema pealt ära läks. «Hea küll, et võttis papa ametimasina ja tegi sõitu, aga... Aga pidi ta's sohvri eemale lükkama ja kadjama

panema. Siin on juba röövimise lõhn man. Siis ajada masin vastu posti sodiks. Ja minna Ojasoo koolimajja, vehkida revolvriga õpetajate nina all, hirmutada süütuid kasvatajaid, et piss püksis, ih-ih!, ja siis ennast klassituppa kinni panna ja kõiki lubada maha põmmutada — no tead sa, see on ikka liig mis liig.»

«Ära aja jama!» ütlesin esimese ähmiga.

«Mis jama — Tarand ise rääkis mulle,» ütles Kaidu võidukalt.

Tarand oli meil komsomolikomitees instruktoriks, tõsine, asjalik ja maalt tulnud poiss.

«Mis sest, et Tarand,» oli mul jonn vastu punnida. «Aga sinul on vaja kohe edasi rääkida!»

«Ma ei rääkinud, ma ainult avaldasin oma pahameelt niisuguse mitte-nõukoguliku käitumise pärast.»

«Kuule,» tahtsin ma . . . aga samas nägin, et uksest astus sisse Ermi Valter ise, ja jätkasin: «Kuule, mis sa sellest pahameelest mulle, räägi parem Valteri enesega. Seal ta ongi!»

Kaidu pööras ringi, vaatas Valterit, nagu ei tahaks oma silmi hästi uskuda, ja tõmbas küüru selga.

«Tere, Valter!» ütlesin. «Oled elus ja terve?»

«Mis mul's olema pidi?» kohmas Valter tõrjuvalt.

«Ega mina tea, Kaidu siin rääkis . . .»

«Mida?»

«Las ta ise ütleb.»

Kaidu nägi, et pageda pole kusagile, ja muutus sedamaid julgeks pealetungijaks.

«Su sõbrad siin ei usu, et oled seatembuga hakkama saanud . . .»

«Missuguse seatembuga?» küsis Valter apaatselt.

«Noh . . . Papa ametisõidu-auto röövisid, kas jah?»

«Mitte ei röövinud, vaid võtsin . . .» vastas ta.

«Ojasool vastu posti sodiks sõitsid, kas jah?»

«Sodiks ta kuramus just ei läinud.»

«Aga Ojasoo koolimajas vehkisid õpetajate nina all revolvriga?»

«Ei vehkinud. Ainult ütlesin, et mingi nad minema ja jätku mind rahule.»

«Ja oma vana ähvardasid ka . . .»

«Vanaga oli, jah, tõsine jutt . . .»

«Noh,» Kaidu vaatas mulle näkku. «Noh, kas ma valetasin või?» päris ta pilk.

«Kuule, mille kuradi päralt sa seda kõike õige tegid?» pöörasin Valteri poole. «Siin mees tunneb sügavalt hingepiina sinu pärast.»

Valter vaatas korraks tähelepanelikult Kaidule näkku, ta silmad kiskusid pilukile.

«Nii et sina korjad linna pealt jutte ja serveerid omas soustis edasi.»

Kaidu maigutas suud, aga enne kui ta paraja vastuse leidis, jätkas Valter:

«Tühja kah, räägi pealegi. Aga sa räägi siis nii, nagu asjad olid . . . Sa . . . astu tõe eest välja. Ära mängi mäkra, Liivari poiss.»

«Millas ma mäkra olen mänginud?» küsis Kaidu.

«Nojah, ei ole jah,» kinnitas Valter kahtlevalt. «Vaata, ma räägin sulle ära, mismoodi kõik t e g e l i k u l t oli, ja sina siis löö igapähele hambah kurku, kes seda lugu teistmoodi räägib.»

Ermi poiss pidas pausi, ma nägin ta silmades hasartset tulukest, see peletas sealt liikumatu halli tusa.

«Vaata, meie sinuga peaksime mõlemad hästi teadma, mis ajal me elame. See on sant aeg, sest kunagi ei tohi ennast lõdvaks lasta, kui sa oled võitleja. Mitte kunagi, saad aru. Vaenlane on valvel ja kasutab selle kohe ära. Kas pole nii?»

Kaidu vaatas arusaamatult ja kõhklevalt oma vastast.

«Nojah, nii küll, aga mis see siia puutub?»

«Ei saanud aru. Olgu siis, ma seletan täpsemalt. Mis sa teeksid, kui järsku ühel päeval saad teada, et su isa on kodumaa reetur? Saad aru, teised kõik peavad teda õigeaks meheks, ausaks töötajaks, juuksejuureni meie nõukogude inimeseks. Ainult sina tead, et ta on vaenlane. Ütle, mis sa siis teeksid? Noh, ütle kohe, nii nagu tunned, ära mõtle vastust välja!»

Valter toetus ettepoole, nagu tahaks otsekohe püsti hüpata, ta pea küündis peaaegu Liivari poisi näkku, silm silma vastu.

«Siis... siis...» nohises Kaidu. «Kuule, milleks mul vastata vaja. Minu vana juba ei...»

«Kurat võtku, ma küsin, mis sa teeksid, kui ta oleks.»

«Siis, noh, siis ma peaksin ta üles andma...» vastas Kaidu.

«Tubli, see on sinust tubli. Ma ei uskunudki, et sa poliitiliselt nõnda arenenud oled ja põhjusemõteline ka. Maladets, Liivari poiss!» hüüdis Valter.

Ta jäi samas vait ja süngestus.

«Ega sa taha ometi öelda, et sinu vana. Et vana Erm...» päris Kaidu kõhklevalt.

Ma olin mõelnud sedasama. Aga ma häbenesin seda küsida. Kaidu ka natuke häbenes. Ainult et temal oli uudishimu tugevam, ja nii ta päris riski.

Valter noogutas vaikides.

Ta istus seal meie vastas, pea norgus, ja korraks välgatas mul mõte: järsku on see tõepoolest nii. Ma polnud märganud, et ta varem kunagi oleks nõnda rääkinud, et kedagi ei tohi usaldada, peab üksi olema, et ümberringi on puha vaenlased.

«Aga... aga...» jätkas Kaidu oma, «aga miks sa siis auto võtsid ja ära jooksid? Ega ometi sina...»

Valter muigas kibeda ironiaga.

«Aga mida sina oleksid teinud minu asemel, ütle õige.»

«Ma juba ütlesin. Oleksin läinud ja asja ära seletanud. Isa isaks, aga põhimõtted on tähtsamad kui sugulussuhted.»

Valter ajas enda sirgu, paistis, et temasse tuli jälle eluvaimu juurde.

«Tead sa, mis — fašistidele olid ka nende põhjusemõtted kõikse tähtsamad. Nende nimel võis kõike teha — tappa ja vägistada, piinata ja elusalt põletada. Inimene ei lugenud neile kopika eest ka mitte... Ja sina, Liivari poiss, kisud küll ennem oma loomu poolest sinnakanti. Anna sulle võim kätte, ja pärast oled ise hädas.»

Valter vaikis ja süngestus taas. Ta vaatas kuhugi enda sisse ja kortsud olid tal ka otsmikul ja suunurkades jooned. Minu nägu oli sile, kuigi olime üheheelised. Kaidu nägu oli ka sile.

«Sinusugused võivad elu põrguks muuta.»

«Ära aja jama,» ütles Kaidu vihaselt. «Sa... ei tea midagi, räägid vaid. Mina võimu juurde ei trügi.»

«Ei trügi, aga hakkad trügima,» ütles Valter. «Kui sind ainult lastakse...»

Milleks ta räägib seda, mõtlesin. Milleks niisugust juttu Kaidule.

Kaidu tõusis.

«Istu!» käratas järsku Valter. «Istu ja kuula!»

Ta silmavalged olid punased nagu pikast joomast. Tundsin, et temas on praegu midagi metsikut, taltsutamatu.

Kaidu vajus toolile tagasi.

«Kas sa sellest siis aru ei saa, et inimene peab iseendaks jääma. Ükskõik mis ka ei juhtuks, ta ei tohi, saad aru, ei tohi unustada, et ta on inimene. Sa arvad, et on kerge oma isa peale kaebust tõsta!»

Ja siis jäi ta taas vait. Sõnatu, liikumatu, pilk laual, tühjadel õllekruusidel. Ta ei näinud neid.

«Ma tahtsin, et vana ei teeks seda... Ta... peab ka inimeseks jääma.»

Ja siis vaikis ta lõplikult.

Kaidu tõusis ja läks vaikides ära. Mulle tundus, et ta lihtsalt kasutas võimalust ja põgenes. Valteriga polnud minulgi täna kerge istuda.

Valter ohkas. «Davai, lähme jalutame,» ütles ta.

Me väljusime ja läksime ringiga surnuaiale. Väljas oli röske sügisene õhk, laternad kumasid läbi udu piimjat, tuhmi valgust, surnuaial oli pime, liikumatu, ainult lehed jalgade all ja raagus puud ja ristide tuhmid kontuurid vastu tänavat.

Siis istusimegi ja Valter küsis, kas ma uskusin seda, mis ta rääkis Kaidule.

Ma ütlesin, et päriselt mitte.

Nojah, et kirjandusest tuttav, seda esiteks, ja siis veel see, et...

«Kuule, kui see kõik oleks nõnda olnud, nagu sa rääkisid, siis sa ei oleks rääkinud, eks ju?»

Valteri suitsuots lõi pikalt hõõguma.

«Mh,» mühatas ta. «Kas sa arvad, et ma oleksin saanud Liivarile seletada, kuidas see lugu oli,» ütles ta.

«Ei arva...» ütlesin.

Hõõguv koni langes maha.

«Sul ikka... juhtus midagi...» ütlesin.

«Mul oli sihuke lugu, et kui aastat paar tagasi keegi oleks öelnud, et minuga midagi niisugust saab juhtuda, ma poleks uskunud.»

Ja Valter oigas. «Kuradi kurat, mis elu inimesega võib teha. Oi kuradi küll.»

Siis hakkas ta jutustama ja nii sain ma kuulda tõelise loo Valter Ermi meeletusest.

«Kui ma sedakorda puhkusele tulin, tundsin juba esimesel päeval, et kodus on midagi teistmoodi. Niisugune närviline õhkkond, kõik kõnnivad süngelt ringi... Ei kuule enam naeru ega naljasõna. Vanameest oli varemgi kodus harva näha, nüüd oli ta hoopis ära kadunud, mutt kõndis ringi, silmad peas punased. Küsin ma, mis lahti on, ütleb: pole midagi. Mis sa valetad, ütlen, kas mul silmi peas pole või. On vanal töö pärast pahandusi või? — Ei ole, ütleb.»

Hea küll, mõtlesin. See on iga inimese enese asi, kas tahab rääkida või mitte. Ega ma siin ülekuulamist korralda. Kõnnin niisama ringi, käin väljas, ei tee nagu nägemagi, mis kodus toimub. Lõppude lõpuks ei pidanud ikka vastu, ütlesin mutile: siin on nagu koolnu majas, ei mina enam taha ollagi puhkusel. — Aga kui ongi koolnu majas, läksid muti häälepaelad lahti. Kui mina olengi see koolnu. — Mis jutt see on? — Aga see on niisuke jutt, et sinu isa tahab lahku minna ja mind maha jätta. — Tohoh, mehel on viiskümmend turjal, ütlesin. Misukese

mõrra otsa ta jooksnud on? — Mitte mingisuguse... — Mis siis lahti on? — Veri pole puhas: eks sa tea, et ma olen piimamõisa paruni tütar... — Siis sellepärast... — Nad võtsid rajoonikomitees selle asja üles. Hermannil oli küsimus, et kas lahutab või läheb kohalt. Egas ma teda hukka mõista, aga raske on, kui sa teaksid, kui raske on. Mis vaenlane ma olen, kui vastu vanemate tahtmist tulin kodust tulema ja läksin puupaljale poisile mehele. Või mismoodi mina pidin vend Harri eest vastutama, kui ta koju jäi. Tuli sõda, Hermann läks hävituspataljoniga, mina teiega Tatarimaale, Harri saksa sõjaväkke.

Kaks korda pommitas sakslane rongi, ma olin kummuli heinamaamätaste vahel, varjasin oma kehaga teid maimukesi. Ma pole kunagi elada peljanud, aga nüüd olen küll mõelnud: parem, kui ma oleksin sinna raudteetammi alla jäänudki...»

Ma tulin kodunt välja. Ma ei osanud mutile midagi vastatagi.

Kõnnin mööda tänavat ja mõtlen: mis pagan küll lahti on. Ema lõi perekonnast lahku, mis vaenlane ta nõukogude korrale olla saab. Kas vanamees siis ei tea seda või? Ära unustanud või? Kuidas ta seda unustada saab!

Hea küll, teised ei tea. Nemad muidugi ei tea. Aga suud's pole peas või...

Läksin vanamehe juurde. Seal oli keegi ees, ma ootasin ja kõndisin, aina kõndisin edasi ja tagasi. Kuidas sa võid, mõtlesin. Kuidas sa ometi võid... Kas sa siis pole enam partisanisalga pealik, kas sa polegi ilmkartmatu ja kristalne inimene, kelleks me sind ikka oleme pidanud. Et teised ei tea, ei tunne meie ema, see on iseasi. Aga sina ju tead ja tunned...

Ma tormasin vanamehe kabinetti. Mul oli vist sihuke nägu peas, et ta sai kohe aru, milles asi on. Ta läks näost süngeks ja oli nagu kõuepilv.

«Kas sa tahad ema tänavale saata...» küsisin.

«Ma olen kommunist ja parteidistsipliin on mulle kohustuslik.» Vana püüdis tasakaalu hoida.

«Mis distsipliin siia puutub. See on vale! Vale!» karjusin. Ma ei oleks vahest endast välja läinud, aga mind ajas marru, et tema hakkas veel ennast õigustama. «Sa oled argpüks!» karjusin talle näkku.

Ta otsmikul olid sinised sooned nagu vorbid ja parem põsk kiskus jälle krampi. See oli tal juba partisanipäevilt nii.

«Välja!» karjus ta mulle. «Välja siit!» karjus ta heleda, kileda häälega. Niisugust häält polnud ma veel varem kuulnud ta suust.

Ma mõistsin, et temaga ei ole enam võimalik rääkida. Vähemalt mõistlikult mitte. Aga mida teha siis, kui inimesega ei saa mõistlikult rääkida? Ainus tee — mittemõistlikult siis. Ma ei mõelnud muidugi seda, ma lihtsalt tegutsesin.

All õuel oli masin sõiduvalmis. Juht oli kusagile läinud, mootor käis, süütevõti oli kontaktis.

Ma istusin sisse, vajutasin gaasi sisse ja sõitsin õuest välja. Väraval tahtis juht rooli käest rabada, tema sai küll tou, see on tõsi.

Mul polnud mingit tegevusplaani. Ainult häbi, niisugune kuradi hull häbi oli vanamehe pärast, et kas või... kas või tapa ennast ära. Sa ei kujutle, mida tähendab see, kui sa juba lapsepõlvest peale oled pidanud oma isa suureks. Inimeseks, kes on julge, vapper, aus, ilmeksimatu... Ja siis järsku näed mannetut argpüksi, kes on valmis tegema kõige suuremat alatust, mis maa peal olla saab.

Sa arvad võib-olla, et ma sõitsin juhtumisi vastu puud? — Mitte sinnapoolegi. Panin vihaga, sest viha teeb inimese pimedaks. Pimedaks ja oimetuks. Alles pärast seda, kui ma masinast välja tulin, mõistsin, et olin lollusega hakkama saanud. No ja siis... Võib-olla kõrvaltvaatajale võis paista küll, et ma olin hull ja peast segane või deliiriumis. Et läksin ja keerasin enda luku taha, et ähvardasin maha lasta igauhe, kes sisse tungib... Ma teadsin, et vana tuleb sinna, teadsin, et nad kutsuvad teda mind taltsutama. Noh, ta tuligi. «Poeg, mis sa küll tegid,» ütles ta. — «Mis sina tegid. Sellega, mis tegin, tegin kõigepealt endale halba, ei kellelegi teisele. Aga sina tahad halba teha meile, ja seda ma ei lase sündida. Kui sa selle juurde jääd, siis...» — «Poiss, sa ei tea paljusidki asju,» ütles vana. «Selle all kannatab üks inimene, aga kui ma kohalt lähen, siis tuleb siia inimene, kes võib paljudele halba teha.» — «Misjaoks sa kommunist oled, kui lased seda sündida. Misjaoks partei on, kui tal silmi peas pole.» Vanal vajus pea norgu, aga mul polnud tast kahju. «Miks sa siis lased ebaõiglust võimule. Miks sa vait oled. Kas sa arvad, et ausat juttu keski ei usu. Miks sa ei lähe ja räägi seal, mis vaja? Miks sa Tallinna ei lähe? Miks sa Moskvasse ei lähe? Miks sa siis nüüd relvad maha paned? Kas nüüd enam pole sõda? Võitlus rindejooneta, ah, kes selle kirjutas?» — «Aeg, poeg, on niisugune,» vastas vana. «Aeg on niisugune, nagu inimesed tema teevad,» ütlesin ma. «Mille nimel ma siis iga päev oma eluga riskin. Miks ma kõnnin mööda metsa, seitse surma selja taga. Kelle nimel mina võitlen ja toon ohvriks oma noore elu, kui teie teete niisuguseid tegusid.» — «Sa ei tea paljut...» ütles ta. «Võib-olla ma ei tea tõepoolest paljut, ma olen alles noor... Aga seda, mis ma tean, tean ma panga peale. Ja seda tean ma nagu raudnael seinas, et inimene peab ausaks jääma. Kui sa seda teed... siis... siis meist kumbki siit toast enam elusalt välja ei lähe. Mina ei taha, et mul oleks närukaelast isa, ja ma ei taha elada niisuguse isa pojana.» — «Poeg, poeg,» ohkas vana. Me olime pikka aega vait. Mul kiskus kõri krampi. See oli hullem kui metsas käia, kus sa kunagi ei teadnud, missuguse puu tagant või põõsast kuuli saad. Usu, seal seisin ma silmitsi surmaga. «Sinu pärast jättis ema kõik, mis tal oli. Jättis vanemad, jättis kooli pooleli... Ja mis õigusega sina jäta nüüd tema? Mis õigus see on? Revolutsiooni või...» Vana ei vastanud sõnagi. Me vaikisime jälle pikka aega. Vana pidas iseendaga aru, ja mina rääkisin iseendaga. «Me ei lähe siit kumbki välja,» ütlesin endale. «Ole tugev, ole viimast korda tugev,» kordasin. «Hea küll,» ohkas vana. «Hea küll,» ütles ta. «Võib-olla on sinul õigus. Kas sa usud mu sõna, kui ma ütlen, et ma ei lähe emast lahku.» Ta silmad olid sinised ja selged, mulle paistsid nad järsku nii suurtena ja selgetena, ma ei teadnudki, et mu vanamehel on niisugused silmad. Aga siis läks kõik minu silmade ees uduseks, ma pistsin tõnnima nagu väike laps. Voti värises mu käes, ma ei leidnud lukuauku ja vana pidi ukse lahti tegema. Ma tuikusin välja nagu joobnu, vana pani mind autosse ja ütles meestele, et ta toob mu ise linna. Nad olid maja ümber piiranud, see oli lausa haarang seal...

Me sõitsime ega rääkinud enam sõnagi.»

Valter läitis uue sigareti, see võis olla meie jutu jooksul juba kümnes. Ma märkasin, et ta käed värisevad.

«Tulgu, mis tuleb. Kui tuleb istuma minna, siis ma lähen selle teadmise, et selle lahingu pidasin ma vastu. Kõige raskema, mis mul elus on olnud...»

Ta viskas suitsu maha ja tõusis.

Me kõndisime vaikides läbi surnuaia väravateni ja seal ulatas ta mulle käe.

«Kuule, kui keegi räägib sellest jälle nii nagu Liivar, siis ma löön tal näo segi,» ütlesin.

See kukkus natuke koomiliselt välja, ma polnud eluilmas kedagi löönud, ma ei osanudki seda teha, ja Valter muidugi teadis ka seda.

«Pole vaja,» ütles Valter. «Pole vaja. Nüüd sa ju tead, kuidas see kõik oli.»

Ta ulatas mulle käe ja ma surusin seda tugevasti, tugevasti.

See oli nii — sõpruse väljendamiseks.

Ei olnud Valter maadligi poiss, oli uhke ega lasknud kurja sündida.

Ma ei teadnud tookord veel, et see on meie viimne kohtumine ja jumalagajätt.

Ta oli noid sõjaaegseid miinivälju puhastamas ja seal väärataski. Õeldakse — sapöör eksib üksainus kord. Ka Valter eksis üksainus kord.

Vana Ermi näen ma tihtipeale praegugi tänaval — teel tööle või koju. Ta suunati tööpoolest varsti linnakese heakorra-kontori juhatajaks. Sellest järeldasin ma, et ta pidas pojale antud sõna.

Seda võib ka teisiti nimetada: võttis omaks altpoolt tuleva kriitika. Olgu peale, et väljend on šablooniline, asja tuuma annab ta ikka edasi. Usun, et vanal Ermil polnud seda tööpoolest kerge teha. Mitte sellepärast, et ta hoidnuks väga oma kohast kinni või tahtnuks karjääri teha. Nemad, need endised partisanid ja hilisemad vastutavad töötajad, on enesekindel ja distsiplineeritud rahvas, elu õpetas neid mõistma ja pidama lugu distsipliinist. Selle nimel võib ka eksida, see oli väiksem viga kui olla kohuse- ja distsipliinitundetu individualist.

Alati, kui ta tuleb mulle vastu, teretan ma teda. Ta ei tunne mind, võib ainult arvata, et olen Valteri sõpru. Ta kannab kinnise kaelusega frentši ja kalifeesid ja säärikuid, ta on vana kooli mees, ja ma pean tast lugu. Mitte igapäev polnud jõudu jääda ausaks, olgu pealegi, et vahepeal võis ka kõige ausam komistada.

Mõnikord juhtun nägema ka Kaidu Liivarit. Teda ma ei tereta. Selleks pole ka mingit vajadust. Tema tegi karjääri, on nüüd tähtis asjamees, ja mida põrgut mul temaga tegemist on. Mu ümber on küllalt Valteri-taolisi inimesi, see teeb heas mõttes optimistiks. Las Liivar kasutada pealegi oma sõnaseadmise oskust. Kui ta seda valesti ja kahjulikult teeb, küll siis leidub ka neid, kes ütlevad talle: stopp, poiss, siia maale ja mitte enam.

Või eksin ma . . .

Kui tulevad uuesti rasked ajad, kui terve ühiskonna aspektis on väga tähtis, et iga inimene jääks ausaks ja tasakaalukaks, kas ta lendab siis tuulde nagu tühi sõkal, või teeb kahju, mida keegi ei suuda kinni maksta?

Muide, ega see olene temast . . . See sõltub ju paljuski neist, kes on tema kõrval, ees ja taga . . .

Nendesse ma usungi. Ainult nendesse, aga mitte Liivari Kaidu ümberkasvamisse.

Maksi esimene pruut

Juhtus kord, et istusime jälle «Liivakellas» koos — Nilss, Oobrami Petka, Maks ja mina. «Liivakell», too väike äärelinna puhvet, oli juhuslik kokkusaamisepaik. Aga siin olime varemgi olnud ja siin olime nii mõnegi loo kuulnud, kurva või rõõmsa — mis just hinge peal oli ja kuidas ta välja kukkus.

Täna puistas Maks oma südant.

Muigama pani ta meid mõlemaid, Nilssi ja mind. Oleksime ehk suisa-suigi naerma hakanud, aga see ei passinud hästi — mitte loo, hoopis Maks enda pärast. Tema oli liiga selle sees, et kaasa naerda.

Nojah, ja Oobrami Petka pärast polnud ka isu naerda. Need komsolikomitee poisid olid alati nõnda jubeprintsipaalsed, Petka veel kõige rohkem. Imelik jah — meie olime rohkem vett ja vilet saanud ning omajagu verdki valanud nõukogude korra eest, aga nemad olid see-eest jälle põhimõttelisemad. Piimahambad alles suus, mõtlesin mõnikord omaette.

«Kuule,» alustas Petka. «Kuule, sa siis petsid vana Makarovit.»

Ahah — läheb lahti, mõtlesin endamisi ja pilgutasin Nilssile silma.

«Mismoodi ma petsin?» päris Maks ärritunult. Vaene poiss oli tõesti omadega läbi, kui ta isegi Petka moraalilugemisest üle ei olnud.

«Sa oleksid pidanud talle rääkima, kuidas lugu tõepoolest oli.»

«Oleks ja oleks,» mõmises Maks. «Ma ei oska nii peent asja talle seletadagi...»

«Sa ju ei proovinudki,» alustas Petka ja tahtis edasi rääkida.

«Jutt jätta,» segas Nilss vahele, ja täie õigusega — ta oli meist kõige vanem ja Nõukogude armee seersant kah. «Sina, Oobram, oled turakas, puhta turakas. Seletada ja seletada. Nüüd saab poiss noomituse, aga mis ta siis oleks saanud? Kas sa arvad, et Makarovile saab neid asju selgeks teha, või mis? Kas sa pleenumitel ja aktiividel pole kuulnud, mis jutte ta kõikse aja ajab? Ta muud ei näegi kui vaenlasi igal pool.»

«Aga vaenlased ongi...» alustas Petka, kuid Nilss ei andnud talle seegi kord sõna.

«Kuule, mina peaksin seda küll paremini teadma,» ütles Nilss, millega me vaikides nõusse jäime. «Mina juba tean. Aga kui meie oma poisse nõnda kahtluse alla seame, nagu Makarov seda teeb... Ütle, kas see on vesi meie veskile või vaenlase veskile? Oled sina terasest, või mis?»

Petka läks selle jutu peale vähe torssi, me saime aru küll. Aga olgu tema kiituseks vähemalt seda öeldud, et ega ta viha ei pidanud.

«Kui nende südamete pärast ainult teinekord hing seest välja ei lenda,» kohmas ta, viidates peaga aknast välja.

Üle tee oli Maarja kiriku kalmistu, seda ta viipaski.

Vaikisime.

See võimalus oli tookord liigagi reaalne, et vastu vaielda.

Mitte ainult südamete pärast, vaid üldse. Kalmistu taganurgas olid punased hauad. Obeliskidega, viisnurgad tipus. Seal oli juba mõnigi tuttav, mõnigi sõbramees.

Jah, aga Maks lugu oli iseendast lihtsam. Ma isegi ei mõistnud, miks poisid selle ümber nõnda suurt diskussiooni peavad.

Maksi ja ta töökaaslaste üheks ülesandeks oli vahialuseid kohtumajast vanglasse saata, sealt ülekuulamisele ja jälle vanglasse.

Paar päeva tagasi oli ta viinud ühte — vanglasse. Seekord oli vang ebaharilik — kuus-seitseteist aastat vana tüdruk.

Nende tee läks Posti tänavalt üles Tallinna maanteele ja sealt vanglani. Kilomeeter maad, mitte rohkem.

Ta oli võtnud oma konvoeeritava vastu ja asunud minekule.

Teel hakkas aga teda häirima midagi tüdruku kõnnakus, nii et ta oli hakanud teda silmanurgast kiikama.

Tüdruk lonkas natuke, üsna, üsna vaevumärgatavalt. Aga siiski nii, et Maks seda tähele pani.

Muidu oli ta korralikult riides ja polnud kahtlust, et pärit jõukamast perekonnast. Nojah, jõukamast keskkonnast olidki need puha, keda Maks oli juhtunud viimasel ajal eskortima. Plikal oli midagi südamele... bandiitide abistamine või vähemalt kahtlustus selles.

Miks pagana päralt see tema kerge lonkamine nii tuttav ette tuleb, mõtles Maks.

Oli üks, kes nii võis käia. Väike Helga, Maksi lapsepõlve-pruut. Saaremäe suurtalu peretütar.

Aga too oli ju laps. Roosad pitsid, paelad, kuldsed kiharad ja lapse alles rikkumata hea süda. Siiras sõprusele — ja vastuvõtlik inimlikule hellusele.

Kui Karja-Maki metsast tulles kasetohust torbikus maasikaid tõi, siis hüpati talle sülle.

Ja vastu võis ka joosta, sest see oli juba ette teada, et Maki ei unustanud oma pruuti kunagi ära.

Isegi perenaine kahetses, et karjapoissi polnud tol hommikul kodus, kui väike Helga komistas ja õnnetult trepist alla kukkus. Kukkus nii, et murdis jalaluu. Siis pandi hobune kiires korras vedruvankri ette ja viidi laps arsti juurde ning sealt haiglasse. Oli see nüüd arstide hooletus või miskit muud, aga kui linnast tagasi tuli, lonkas ta. Esialgu arvati, et ta lihtsalt kardab astuda haigele jalale...

Siis oli juba sügis, ja Karja-Maki lahkus varsti, teenistus vankripäras.

Perenaine kahetses: kes nüüd lehmad metsa viib, väljas veel suur hein, ristikuädalgi alles söömata. Et see kool ka peab nii vara peale hakkama...

Karjapoisil endal oli hea meel. Võõras leib on valgem küll, aga mõnikord mõru ega lähe kurgust alla.

Siin oli haritud ja kõrgelt koolitatud peremees, kombes siis kah vastavalt peened. Tänapäeval olid ees ja taga. Suviti käisid linnakülalised, söömalaugas räägiti võõraid keeli. Tööpere sõi omaette lauas.

Karjapoiss tundis sellest isegi head meelt — tal oli alati nende inimeste ees kõrge tunne, eriti peremehe juuresolekul. Too käis alati kuidagi nii omaette, käsutas ja kamandas küll tasahääli, aga ikkagi mõjus tema juuresolek rõhuvalt.

Hoopis kehva lugu oli siis, kui tal kari naabri vilja läks. Siis tuli ta peremehe toast õite punase näoga välja. Siis tõnnis ta, jah, ülal lakas ja pidas põgenemiseplaanegi.

Või tookord, kui kogemata raadionuppe juhtus kruttima. Kedagi ei olnud toas, peale tema. Ta tahtis proovida, mismoodi siit hääl välja tuleb.

«Poiss, jäta raadio rahule,» oli peremees järsku ukselehel, nii järsku, et Maks võpatas. «Ei oska, rikud veel ära,» ütles ta natuke leebemalt,

aga mis see leevendas või aitas, kui südames oli poisil teolt tabatud varga tunne.

Ta oli, jah, mitu korda, üsna täiskasvanud mehe moodi mõelnud: läheks siit ära, aga Väike-Helgast on kahju.

Väike-Helga...

Nüüd, aastate takka... Jah, aga aastate takka ei ole Väike-Helga mitte enam väike. Kui palju sellest õieti möödab on? Too pidi olema kas kolmekümne neljandal või viiendal. Nüüd on neljakümne üheksas. Neliteist aastat.

Helga oli tookord neljane. Nüüd siis kaheksateistkümnene.

Ja järsku aimas Maks: see tema kõrval on ikka Saaremäe peremehe tütar Helga. Ja nüüd sai ta aru, miks neiu näos oli juba siis, kui nad tulema hakkasid, midagi ähmaselt tuttavlikku.

Ta esimeseks impulsiks oli tüdrukut kõnetada.

Nad olid juba keeranud Tallinna maanteele ja peatselt jõuavad vangla juurde. Tüdruku järel sulgub vanglavärv ja taevast ise teab, kas ta kohtab veel kunagi oma lapsea unistuste printsessi. Seda, keda ta mõtteis-kujutlustes oli päästnud kümneid ja kümneid kordi — kord vajuvalt laevalt, kord hukkuvalt rongilt. Ja keda otsekui saatuse pilkenäga peab ta nüüd saatma sinna — trellide taha, püss seljas.

Jah, selles see ongi. Unistustes ainult! Samas mõtles sellele, et kui kõik oleks vanaviisi, siis oleks tema võib-olla praegu Saaremäe sulastemajas teenija, künnaks põldu, äestaks seemne mulda, istuks heina- niidumasinal ja täristaks üle Oonisa luha ringiratast.

Ikka ringiratast, ringiratast.

Ja sulastemajas tema elaks ja sulaste toitu tema sööks, ja pererahvas sööks ülal omaette pererahva toitu.

Ja peretütar käiks linnas kõrges koolis, kannaks peas värvimütsi ja tuleks ainult suveks korra maale. Võib-olla teretaks sulaspõlssiga ja ajaks paar sõna lahkete juttu. Lahket juttu võib ikka ajada — ka elamast soost töölisrahvaga.

Ja ei mäletaks tema enam, et kord kiikus sellesama sulaspõlssiga põlve peal ja lubas suureks saades talle naiseks tulla.

Need meenutused tegid Maksil tõredaks ja tas tekkis väikest kahjurõõmu: pole enam need ajad, kõik on muutunud. Viimased on saanud esimesteks ning esimesed viimasteks. Nüüd kõnnib Saaremäe endine karjapoiss, püss seljas, nagu peremees, aga peremehe tütar läheb siin vangina tema kõrval, pea norgus, selg kühnus ja sammgi üsna kobav.

Hakkaks ta nüüd nutma kah, oli Maks endamisi mõelnud.

Ah põrgut, oli ta samas mõistusele tulnud. Antakse ka igasugu ülesandeid, et kurat neid võtaks!

Ja otsekui püüdes heaks teha oma äsjaseid mõtteid (temale on see siin ainult Väike-Helga, ei keegi muu), oli ta järsku küsinud:

«Kuule, sa oled Helga, eks ole?»

Tüdruku samm oli jäänud õhku, ta pööras pead ja vaatas talle otsa.

Ta pilgus oli imestus ja kas mitte lootus — ennäe, seal on prints, kes tuleb, päästab su. Ta on enda ainult maskeerinud, aga temp see ongi.

See oli hetkeks nii. Siis, kohutatud võörast näost, sinelist ja püssist, pööras ta kähku silmad ära ega vaadanud hiljem enam kordagi oma saatjale otsa.

«Sa oled Helga, kas jah?» päris Maks jonnakalt.

Tüdruk noogutas viivitamisi.

Siis ikka oligi, rõõmustas Maks. Ta tunne ei petnud teda.

Ja nüüd alles mõistis ta, kui kuradi rumal on niiviisi minna.

Oleks võõras, lausa võhivõõras kõndinud ta kõrval, nii nagu varemgi juhtunud, oleks lihtsam olnud. Võõras elu on võõras elu. Sa ei ole kohustatud sellele kaasa tundma. Pealegi kui võitlus käib — halastamatu klassisõda, silm silma ja hammas hamba vastu. Kui palju nemad on tapnud — julmalt ja nurga tagant.

Aga siin oli tükike tuttavat elu, peaaegu et osake tema enese elust, ja seepärast ta ei saanud ükskõikseks jääda.

«Kas sa Karja-Maksi ei mäleta?» küsis ta.

Maks arvas, et teine polnud ta küsimust kuulnud, ja mõtles: hea küll, nii ongi ehk parem . . .

Tüdruk noogutas.

«Isa pärast või?» küsis Maks.

Tüdruk noogutas.

«Oli metsas?»

Tüdruk noogutas.

«Kahtlustavad, et teadsid?»

Tüdruk noogutas.

«Oli's nii või?» küsis ta ja mõistis sedamaid, et küsis rumalalt. Kas siis teine ütlekski talle, sinelikandjale, püssimehele, konvoisödurile.

Tüdruk raputas pead. Veidi energilisemalt kui muidu.

Ja Maks jäi teda uskuma. Mis seal küll nii imelikku oligi — Helga elas kindlasti linnas, ja ta isa oli küllalt tark mees, et mitte perekonna-liikmeid oma asjadesse mässida.

Nad jõudsid vangla väravate taha.

«Pole midagi, küll kõik läheb hästi,» püüdis Maks tüdrukut lohutada.

Ning siis juhtus see, mille kohta Maks ei osanud praegugi mingit seletust anda.

Ta oli seisatanud ja siis oli Helga Maksi suudelnud.

Oli suudelnud, ise sellest kohkunud, selja pööranud ja tagasi vaatamata vanglaväravast sisse läinud.

Mingil seletamatul ajendil oli see toimunud, ja kui Maks sellest meile rääkis, oli ta silmades alles imestus: mis kuradi pärast ta seda ometi tegi?

«Tegi . . .» urises Nilss. «Sina tegid igatahes ränga vea, vaat mis. Rääkisid areteerituga teel.»

«Makarov teab seda lugu nii, et mina suudlesin teda,» ütles Maks.

«Makarov,» lasi Nilss läbi hammaste vilet. «Kust tema sellest kuulis?»

«Ju keegi kaebas,» kehtas Maks õlgu.

«Küll sa ikka võisid võtta saada,» ütles Nilss.

Maks noogutas.

Makarov oli buldog, seda teadsime isegi meie. Tollal võis temataolisi mehi hädasti vaja minna. Kord millestki hammastega kinni saanud, ei olnud sellel enam pääsu. Hiljem tulid teistsugused ajad ja siis oli vaja teistsuguseid mehi. Tema nõrkuseks oli, et ta ei mõistnud ega tunnistanud oma tegutsemises kunagi teist, kolmandat ega neljandatki võimalust. Kui tal kord millestki ja kellestki kujunes välja oma arvamus, siis oli peaaegu et võimatu seda muuta. Ta ei tunnistanud inimpsüühika keerulisust, ei mõistnudki seda. Ta ise oli lihtne ja selge ja tervikuline nagu tammepakk ning arvas, et teisedki on samasugused.

Ja muidugi niisugusele natuurile omaselt ei valinud ta eriti vahendeid oma sihile jõudmiseks.

Ta iseloom polnud just kiiduväärt, võib arvata. Ja lõppude lõpuks ei tarvitsenuks tal kedagi süüdistada, kui tal tuli loobuda oma kohast.

Kuid just tänu Makarovi iseloomu negatiivsetele joontele pääses tookord Maks kergemalt.

Sest ka sel puhul oli Makarovil ette valmis oma seisukoht. Ja see oli Maksile soodus.

See oli isegi nii kindel, et Makarov ei hakanud talt muud küsima kui ainult seda, kas see vastab tõele, et ta suudles konvoeeritut.

Ta oli öelnud, et jah! Ja siis oli kõu kõmisema pääsenud. — Kurat, ma tahaks teada, kas meil on miilitsaosakond või mingi pardakk! Siis muidu ei saa, kui tänaval ka hakatakse ligi tükki! Ja veel kellele, igasugu vaenlaserämpsule. Nagu korralikke naisi polekski või. Verd pole nuusutanud, vett ja vilet pole saand, aga muudkui plikadele käsi püksi! . . .

Kõmistas seal hea tüki aega, enne kui alla rahunes. Siis vast hakkas õpetamisega peale.

Et naiste nahka on läinud nii mõnigi kange mees. Et need kulakutütred ja -naised juba teavad, millega meeste südant pehmitada.

«Noh, ei saand's pidada või?» küsis lõpuks.

«Just nii, ei saand,» oli Maks vastanud.

«Kuradi . . .» oli Makarov uratanud, ta hääles oli kostnud nagu isegi natuke lugupidavat imestust.

«Mis sinuga nüüd teha?» oli ta lõpuks asja juurde tulnud.

Ja Maksi hüva nõuannet ootamata oli käratanud: «Käskkirja saad! Ja komsomolid — las nad ka arutavad, nagunii seal midagi ei tee . . .»

Ja oli Maksi kabinetist välja kupatanud.

Siin ta siis nüüd istus — ikka veel näoga, nagu oleks pilvedelt alla kukkunud.

Meil kuulajail oli isu naerda — rohkem küll Makarovit kui Maksi. Et kui vana oleks teadnud, mihuke romantiline lugu seal taga oli, mis ta veel siis oleks teinud.

Agas jälle tuli Oobrami Petka oma õpetustega, see võttis tuju alla ja me kadusime peatselt laiali.

Ühel päeval kohtasin jälle Maksi.

«Kuidas komsomolikoosolek läks?» pärisin.

Maks lõi käega. «Hoiatus arvestuskaardil. Pole viga, küll ma selle häbipleki puhtaks pesen,» ütles naerdes ja viskas pea selga nagu noor reibas sälg.

Mõni aeg hiljem öisel haarangul sai ta haavata. Teekonda linna haiglasse ta vastu ei pidanud.

Jutt käis, et need seal metsas saadi kätte. Elusalt mitte, aga kätte. Teiste hulgas olnud ka ühe noore tütarlapse laip.

Ma ei tea, oli see kulakutütar Helga või keegi teine.

Olen mitu korda hiljem mõelnud: kas oli see nüüd juudasuudlus seal vangla väraval.

Kui nii, siis oli Oobrami Petkal õigus.

Klassivaenlane on kaval! Klassivaenlane ei maga! Olge valvsad!

Kurat seda teab . . .

Võib-olla tookord ja Maksi vastu oli Helga täitsa aus, aga hiljem satust makarovite kätte, kes ta lükkasid lõplikult vastaste leeri.

Nii võis olla küll, et üks Helga oli too, kes vanglasse läks, aga hoopis

teine, kes sealt tuli. Mõni asi niisugust hingeliselt muserdatut kaasa tõmmata. Mõni ime, kui niisugune tüdruk sihtis kuuli Maksile rindu.

Mõnikord vaiksetel öhtutundidel, kui mõtted rändavad vanu radu, näen ma nii pagana selgesti oma vaimusilmas Maks, ta poisikeselikku reibast nägu ja maailma rõõmudele nii kaasakõlatavaid siniseid silmi.

Meid, kommuniste, on süüdistatud julmuses, ebainimlikkuses.

Ma ei usu seda.

Pigem võiks meile ette heita, et oleme tihtipeale liiga usaldavad, liiga sallivad ja leplikud. Me unustame kiiresti ära ülekohtu, mis meile tehtud, kiirustame ulatama vaenlaselegi kätt, kui see näitab patukahetseja-nägu, ja elame mõnikord rohkem südame kui mõistusega.

Ja teab, kas see ongi halb.

Kui meie ideaaliks on parem inimene, siis peame ju ise olema inimesed ja jääma inimlikuks ka neil aegadel, kui vihaleegid käivad üle pea ja võitlus käib silm silma ja hamba hamba vastu.

Inimeseks jäi ka Maks ja sellepärast oli tema hukuski midagi, mis oli sellest suurem ja tugevam.

Elame selles ajas

I

Siin me nüüd oleme — sina ja mina, kaks ilmalast, kaks vaest patust vaestepatuste soost.

Laman lahtisi silmi, sina kui koerakirp kägeras hõlmas. Mu silmade ees hommiku hallis hahetuses on su öösärgi sakiline pitsserv ja tükike tõmmut kaela. Su juuksed kõditavad nina ja mõned neist värelevad mu hingeõhus justkui võilille ehmed. Hingan sisse su juuste lõhna ja seegi on minu meelest hea.

Hingan, vaatan, vaatan ja hingan; aina vaatan — silmad kui karikad peas, aina hingan — nina kui nuuskival penil.

Käsigi su palge all juba suriseb koolnult ja ajab pinde — ei ma veel liiguta teda. Käsi, temagi nüüd kuulub rohkem meile kahele kui mulle ainuüksi.

Sina magad, väljas tiksub vihm vastu aknalauda, ja mina siin unelen natuke. Las olla pealegi, et täna on unelushommik, homme on ta nagu-nii aja asjalikku halli värvi. Uneldes tulevad mõtted ja lähevad mõtted, aga mõni tuleb ja jääb — ning siis juba eluks ajaks.

Ma vist teangi juba toda eluaegset, toda pärispatust...

Ma vist tean teda praegu ainsana.

Kes siis veel?

Ega ometi nood, kes ütlesid: sa olla üks kerge tabatabatum, tuulepääsuke, edevusepirukas.

Nõnda nemad rääkisid mulle jahh.

Rääkisid sellepärast, et olid päästekomandod — tahtsid mind sinust päästa.

Sinule jälle sõnuti: ma olla va odekolonniijooja, meremõrtsukas, lommisloom...

Eks nemad jälle tahtnud sind minust päästa.

Olid vabatahtlikud meeskonnad — meil päästearmeed ei tegutse.

Kuulasin mis kuulasin, olin vait mis olin — südames aga kasvas jonn.

On ta kes ta on, no mis see teie asi! Ei ela teie temaga, mina elan. Kui lähevadki kellegi juuksed halliks, egas teil ometi mitte, ikka minul. Aga on siis minu juuksed teile nii kallid, hüvad kaimud? Ei usu!

Nii mõtlesin kibestunult.

Valega pooleks see teie jutt siin on, ja kõige tähtsamat te ka ei tea. Kui teaksite, ei siis kulutaks asjata suud.

Ega ma isegi tookord teadnud — see oli jonnist nii mõeldud.

Nüüd küll mitte, nüüd tean.

Või mis suurt tarkust seal ongi.

Lihtsalt — sina oled mulle omane ja mina olen sulle omane ning sellepärast kõik ongi nii, kuidas on.

Siin me nüüd oleme jahh — kaks patust, kaks ilmalast, aadamat-eevat, kes on maitsenud hea ja kurja tundmise puu suislepaõunu.

On maitsenud ja mõistnud järsku ootamatu selgusega: meil polnud enam ammu pääsu igavese nooruse eedeniaeda.

Nüüd teame sedagi, et ükskord tuleb vanadus ja siis too suur enesega-olemise hetk, mis on ainult väravaks mitteolemisele.

Ja võib-olla sellest äkkitärganud eredast teadmisesest tuleb too teinegi teadmine: praegu on alles meie elu kuum suvi, kirelöömas ööde ja päikeselöömas päevadega. On palav, mahlad kihutavad soontes alles nelja, lehed kasvavad, varred sirguvad, õied õitsevad ja seemned ootavad vaid tuulepuhangut, et lendu tõusta, kusagile taas emakese maa rinnale vajuda ja uut kasvuringi alustada.

Su palav selg on mu vastas, ma surun sind tugevasti enese kaissu, otsekuu lootes, et nõnda jääme ja saamegi üheks — üheks ja ainsaks.

Oi, kuidas ma nüüd hakkam armastama keskpäeva, suve südant, küpse viljapõllu rahulikku hingamist, tuhandes tundevarjundis virvendavat õhku taevavarannal, toda väikest kergelt vihmasabinatki, mis langeb lehepadjale nagu mesikaste, toda valguse ja varju värelevat meeleoludemängu, toda aasade ja põldude ja niitude suurt suvepilgarit.

Ja siis järsku tuligi too arusaam: oled nii omane, oled nii minune, sellepärast ongi kõik sedasi, kuidas on.

Nüüd laman ja mõtlen aina selle üle.

Oled nüüd kohe nii, et kui keegi kunagi tahaks võtta juuksekarva su peast ja teha sellest sääsele madratsit, siis tõustakse siin üles kui üks mees ja kaitstakse sind, nagu kunagi kaitsti oma isade maad.

On see siis vale? On see siis hoopis pöörane mõte?

Või kas pole sina osake me kodumaast ja rahvast; kas pole sinuski palju meie kõigi minevikust? Natuke orjapõlve küürust seljas, veel rohkem jüriöö tulede löömast silmis.

Või kas pole meiegi armastus paese ja rabase, kuusemetsase ja männijässise, kiviklibuse ja luiteliivase maa armastus. Tööriikka, higohtra maa armastus.

Eks ole sinagi ju osake sellest — nii rikas ja nii vaene kui see maagi.

Nii sirge kui kõrkjavars, nii kõver kui männijäss luiteliival.

Noh, ega ma mõtlegi, et kõik maailma voorused on sinus koos otsekuu suurendusklaasi fookuses. Ega ma mõtlegi, et oled tuvisüdamega Rufia või kangelasmeelne Deborah.

Tean, et sinus on küllalt Rebeka kavalust, tsaarinna Astrinda jonnini ning Loti naise uudishimu.

Noh, ja mis siis sellest?

Kelle asi see, kui oled minune, aga mitte kellegi teisene.

Ju saame hakkama, ju a'ame läbi.
Oled sina, olen mina, on armastus.
Mu kallis, meie aeg on selleks liiga karm, et mitte hinnata seda. Ja
siiski on ta nõnda väärt, et ei tahakski loobuda temast.
Rahuaeg, tööaeg, suurte põldude ja viljakasvu aeg . . .

II

Küll meie võime ikka kakelda mõnikord — nii et luud ragisevad ja
suled lendavad.

Ega mitte patjadest, sest patju meil ju pole.

Need on meie eneste suled. Uhkuse kirjud sabasuled, jonni hallid
tiivasuled, kiusu kollased kaelasuled.

Nagu toogi kord — Tanja juures.

Tanja, tüdruk üle linna, tuli instituudist koju käima, kutsus sõbranna
külla, kutsus tolle kavaleri ka.

Einoh, kui kutsutud — eks tuleb minna.

Tanjal on mandlisilmad, Tanjal on helge loomus, hellitatud omajagu,
koolitatud omajagu.

Olid sõbrad, oli muusika, tants, vein, võileivad — kõik natuke nii
intripidude mekki ja natuke jälle teistmoodi ka. (Tanjal on vastutavad
vanemad, vanematel kolmetoaline korter, garaažis hall «Volga». Taha-
vad «Tšaikat» osta, aga veel ei ole kindel, sest järsku hakkab FIAT pare-
maid tegema.)

Tanjal on head sõbrad, L-i laevaehitusinstituudi kasvandikud, pea-
aegu meremehed, peaaegu insenerid, peaaegu arhitektidki.

Poisid on lõbusad, spidoola kah ja aeg kaob märkamatult.

Ligi jõuab kesköötund, aeg hakata lahkuma.

Kõmbin mina ukse poole, sina nagu külalislahke perenaine muistegi
kõrval.

See tundus juba terake kahtlane.

«Sa's ei tulegi veel?» küsin.

«Muidugi ei tule!» vastad, hää! täis imestust, nagu oleksin mina see
viimane ehku-kehku, lollide küsimuste meister.

No kurat, küll siis hing kihvatas mulgi.

«Hea küll, aga pea meeles, et nädal aega ei anna enam näole, käi ja
ole kus tahad ja juhtugu sulle mis tahes. Ei anna, ja kõik! Ei tule, ja
kõik! Ei taha, ja kõik! Kõik! Kõik! Kõik!»

Mina tuiskan uksest välja, sina trepiotsale järele.

«Loll, loll, kas sa arvad, et ma nende poistega magan või?» hüüad.

Ise oled loll, kui sa aru ei saa, et mitte selles pole asi.

Maga minupärast kas või vanakuradi vanaemaga, aga saa mõnest
lihtsamast asjast aru.

Saa sellest aru, et . . .

Et olgu pealegi, elame me üks ühes, teine teises tänavas; üks ühe,
teine teise kroiku peal, üks ühes leivas, teine teises leivas.

Ja too maja, kuhu me kord korteri saame — teda tuleb veel oodata.
Ega mitte vahest nii kaua kui Juuda rahval, kes Egiptuse vangipõlvest
põgenedes jõudis Kaananimaale alles neljakümne aasta pärast.

Saa sellest aru, et lihtsalt kuidagi soojem on, kui kõnnid kahekesi,
kõnnid kahekesi kõrvuti läbi pimedat linna, kõnnid käsikäes, kõnnid
käält kinni, kõnnid käsi teise õlal, kõnnid, kõnnid, kõnnid.

Ega mitte ainult siis, aga veel pärastki on soe, kui lähed külma võõrasse tuppa, tuppa, mis lõhnab üksindusest ja paberist ja tindipotist ja raamatutest, tuppa, kus tehakse päeval tööd, tuppa, kus öösel ei magata, tuppa, mis on tuba ja polegi tuba.

Ja isegi siis oleks soojem olnud, kui oleksid öelnud: saa aru, ole inimene, Tanka tuli ja läheb varsti jälle. Veel tahaks koos olla, veel tahaks olla selles soojas, selles koduses toas.

Siis oleks ka soojem olnud minna üksi läbi linna, läbi öise linna, läbi pimedada linna.

Lõpuks läksime ikka — sina koju ja mina koju ja need tüli viimased tukidki kustusid järgmisel päeval kogunisti.

Jah, kakelda me oskame!

Aga kui jälle järele mõtelda, siis kelle teisega ongi sul kakelda, kui mitte minuga. Või minul, kui mitte sinuga.

Oled omane, siis lase aga käia! Ega minagi suud vaka all hoia, ega minulgi jonnist puudu tule.

Las aga lendavad peale need uhkuse kirjud sabasuled, jonni hallid tiivasuled, kiusu kollased kaelasuled. Las lendavad nii, et taevaalune on neist kirju ja hall ja kollane. Olgem siis pealegi kitkutud kui kikkad ja katkutud kui kanad, sulitud issandaloomad.

Hea on elada uhkusega, mõnus läbi ajada jonnitagi, kiusuta neid elu kaljurahne kangutada. Ah mis kaklused need lõpuks ikka on. Ei ole ju sõda, ei ole julmust, ei ole vägivaldset surma.

III

Oi kõrget taevakummi, sinist ja põhjatut, kauget ja lähedast!

Oi laia merepinda, selgeveelist, rohurohelist, tuulejoomelist, laine-säbrulist!

Oi kõrget paekallast, järsuseinalist, puudesülelist alt, kadakalagedat ülalt!

Sellel kaldal sa seisad, sellel viimasel paenukil, kus all haigutab vastu hundi must kurk.

Tule ära! Tule ära! hüüan. Kukud alla.

Ega ma rumal ole, naerad, aga tuled siiski.

Rumal või mitte, õnnetus juhtub ka tarkadel, kukkuda võivad ka ettevaatlikud, kõige arukamadki väaratada.

Nende väaratamine see kõikse hullem ongi — tõmbavad enamasti ikka ka teisi kaasa, kes neisse uskusid.

Lained veerevad all lahesopis randa nagu säbrulised pitspaelad.

Eemal kaugel säravalakaliste pilvevallide all on linna mustad tornid, hallid müürid, kullast kirikukuplid.

Las nemad aga olla pealegi. Las seista sajandite rahu Toompea tornid ja paksud paeseinad. Ja vaadata alla inimsipelgate askelduste peale, ülbe muie suunurgis.

Mis see meie asi! Päike on veel puude ladvul ja ma näen su nägu, su silmi, su juukseid, su käsi, kaela, jalgu.

Mis sa vaatad must? küsid.

Vaatan aga jahh! Vaatan ikka ja ikka, igal päeval uuesti, igal tunnilgi teistmoodi. Oled ise kui meri, mille palgel peegelduvad mõttepilvede rännuteed, mida muudavad mööduvate laevade kiiluveed, keerlevad laevakruvid, kaluripaateide laiad üsad, havinolkide õhkühüpped.

Täna vaatan, et homseks meelde jätta.

Homme on argipäev, töotegu, kaubavedu, sõnelemised, targad nõupidamised, pika-laua-tagastumised, edasi-tagasi-jooksmised, arupidamised iseenda ja teistega, mustad mõtted, naljad, pilkenooled . . .

Ja siis selles rabinas ja saginas jään järsku seisma mõtlikuna, pilk eemal, kuskil seespool ennast. Siis näen su nägu nõnda selgesti. Oleksid justnagu siinsamas, minu kõrval, mu juures lausa, nii kuis täna.

Näen sind jälle seismas kõrgel maa ja taeva piiril, paekalda viimsel serval, näen kergel sammul astumas sind metsasihil, keset valguse ja varju kuldset mängu, näen jooksmas piki valget maanteed, näen nõjatumas vastu muistse kiviaia rusket sammalt, näen kummardumas, käsi pikka mustikamarja järele, näen sind naermas toda lolli koera, kes haukus jalgratturit ja autot ja tühja tuult, nii hoolsalt, nagu teeks ta tähtsat tööd. (Ah, kas me ise mõnikord ei tee ka sama tähtsa näoga tühja tööd.)

On kulda väärt see vaikushetk kesk igapäeva rabinat ja sabinat. Ta jõudu annab jätkata, ja rõõmsaks meele teeb. Nii mõne haavagi ta parandab, mis juhtumisi löödud, ja viha meelest kustutab.

Las olla pealegi nood kauged müürid, naaskeltornid ja sibulkuplid nii kõrgilt uhked oma sajanditepikkusele elule. On meie osaks ainult meie sajand, täis rahutust ja tööd ja mõtisklusi. Tõsi küll, on aastad läinud, ja küllap vist ei näe meist keegi selle aastasaja lõppugi. Mis sest, las olla pealegi. Eks me ju ole teinud mõndagi, et üldse tuleks ta.

Mis tehtud on, see jääb!

Nüüd taevas tõmmanud ülle roosa öösärgi, örnilla veereb vahusäbruline laine randa, pooluneldes, poolendamisi laulu veeretab.

Päikegi veeres looja, metsaalune on tume ja kaldajärsandiku all on hundi mustav kurk.

Näojume hämaras on kahvatu, su juustelt kadunud on päevitusekuld ja silmist päikesesädemed.

Kadakavälul pole enam leida nõmmenelgi hapraid õietilku.

Me astume pikkamööda, viivitamisi hämarduvas õhtus. Meil on raske minna — me viime endaga kaasa poole pühapäeva aardeid: päikest, vett, kajakaid kaldakividelt, sabad kõigil tuulepäri; suure tüki paekallast, koormatäie puid ja pöösaid, teise pihlakamarjade kobaraid, kolmanda säbrulaineid . . .

Ega üksi jõuaks hakkama saada, aga et oleme kahekesi, siis kahepeale ära tema tassime.

Ja kas üksi minnes olekski sellel mingit väärtust?

Ei vist!

Rajad

1

Tare eest algab rada —
karjamaa-, marjamaarada,
soonekohtadel märg...
Ajad seal lambaid ja loomi,
süli täis meiusid, toomi,
juustel võilillepärg.
Maasikakohale põikad.
Heinputkest pilli lõikad,
istmeks põndakust järg.

Tare eest algab rada —
kiige- ja simmanirada,
marjamaaraja järg...
Kõnnite kahekesi.
Truubi all vuliseb vesi.
Soones lööb lupsu särg.
Leiate varjulille —
jaaniõölille, millel
kuurmes jumalahärg.

Tare eest algab rada —
põllu- ja heinamaarada,
simmaniraja järg...
Niidad ja võtad loogu,
õhutad teistegi hoogu,
otsaeses tõtumärg.
Meisterdad kuhjale mõhna.
Kuhi saab kõrge ja lõhnab
otsekui maamummi kärg.

Tare eest algab rada —
peie- ja kalmisturada,
sõjaradade järg...
Komberdad puusärgi taga,
milles su paarimees magab,
kaanel koldadest pärg.
Astud ja astud ja astud.
Küsid — ei anta vastust.
Tinastki rängem su järg.

Tare eest algab rada —
kaetsi- ja katsikurada,
kõikide radade järg...
Eel sul tütrepoeg lippab,
pojatütrepoeg tippab,
juustel võilillepärg.

2

Põhjaka kõrves on tuhandeid radu:
veokite omi ja ilveste omi,
puukooli omi ja raiesmaa omi.
Mõni neist vingerdab otsekui madu,
mõni on siht,
mõni laanetee,
mõni viib suurele maanteele.

Võisid neist valida millise tahes —
sammuda veoteel
või lankide vahes,
kuskil seal pole ju valdast ees.
Kuidas ja miks siis su rajaks sai padu?
Kavatsesid ta kahele —
miks ta viis laugaste vahele,
lohises samblas ja maakevees?

Põhjaka kõrves on tuhandeid radu.
Miks sa neist valisid selle just,
millel rännatud rändamist
märgib männisse lõigatud rist?

3

Tipa-tapa, timmu-tammu!...
Küll aga see rada nõuab rammu,
ehkki on ülilühike —
emme juurest memme juurde,
memme juurest taadi juurde —,
ühtekokku kümme samm.

Tipa-tapa, timmu-tammu...
Küll aga see rada nõuab rammu!
Küll ta, hull, on ülbaline,
ülbaline, ümmargune!
Veab vägisi upakile,
upakile, käpakile,
peput-pidi põrandale,
ehk küll laabub lauda mööda,
emme käsivarsi mööda,
memme käed on ootel ammu.

Tipa-tapa, timmu-tammu!
Astu, astu! Sea aga samm!
Ehkki rada see lühike,
kokku kõigest kümme samm,
pead sa tippama neid sada,
jätkama seal kümme rada:

emme rada Eelismaale,
memme rada Meelismaale,
taadi rada Teadumaale,
vaari rada Võidumaale...

Sestap memm sind meelitabki,
emm sind käima keelitabki:

«Astu, astu! Sammu, sammu!
Tipa-tapa! Timmu-tammu!...»

Detsember 1966

* *
*

Mu süda on mul ikka olnud peos
just nagu lill
või maiustus
või lelu.
Ma aina jagan teda
sõnades ja teos
küll siia,
sinna
kogu oma elu.

Nii mõnigi mind noomib selle eest
või naerab koguni
ning möönab põiklusteta,
et asjad, mis on saadud muidu eest
ja ilma küsimata,
need on väärtuseta.

Ma tean, ma tean!
Kuid sedagi ma tean,
kui ränk on teiselt
südant saama minna,
kui ränk on küsida,
seepärast enda oma pihus pean
ja jagan küsimata
siia,
sinna.

19. 12. 66

R. Tiitus

Muia Veetamm

Ehitajad

Me oleme ehitajad,
meie kõik,
nii sina kui mina.
Me laome üles
meie aja,
meie päevade
elumaja.

Me oleme ehitajad.

Me oleme ehitajad
ja samas ka ehituskivid.
Me oleme tellisteriit,
paesüldade lõputud rivid,
esikülgede dolomiit
ja nurkade tugi — graniit.

Me oleme ehitajad.
Me oleme ehituskivid.
Me oleme savi ja liiv.
Ja kõik me oleme arvel,
ja arvel on iga me tegu
ja iga me olemisviiv.

Mida kindlam me nurgakivi,
seda kindlamalt püsib me hoone,
ja õilsaim fassaadikate
annab sellele õilsaima joone.

Seepärast siis hinnakem väärselt
me nurkade tuge — graniiti!
Ja hinnakem samuti väärselt
fassaadide dolomiiti!
Kuid et me seinad me kätes
võiks mördita kiskuda kiiva,
siis hinnakem väärselt ka savi
ja hinnakem väärselt ka liiva!

Detsember 1966

Tsaarivõimu lõpupäevad Eestis

alve 1916/1917 lõpuks jõudis sajanditevanune Vene isevalitsus sügava kriisini. Sõjas järgnes üks lüüasaamine teisele. Kasvasid majanduslik laos ja korrupsioon. Revolutsiooniline situatsioon küpses ja konflikti paratamatus selgus üha enam.

Vene kodanlus ja Entente'i imperialistid kavatsesid revolutsiooni ära hoida paleepöörde abil. Tsaar Nikolai II asemele tahteti võimule viia tema vend Mihhail või poeg Aleksei. Kuid plaanid äpardusid. 24. veebruaril algasid Petrogradis suured rahutused ning tänava-demonstratsioonid, mis kasvasid üldiseks rahva ja armee revolutsiooniliseks väljaastumiseks. 27. veebruaril isevalitsus kukutati. Võim läks pealinnas esialgselt Petrogradi Töölise ja Soldatite Saadikute Nõukogu kätte. Alles selle kõrvale tekkis ka kodanlik Ajutine Valitsus.

Petrogradis vallapäsenud revolutsioonilaine veeres üle kogu määratu Venemaa. Teated Petrogradi sündmustest ja revolutsiooni võidust jõudsid ka Eestisse, kuigi hilinemisega. 26. veebruarist 1. märtsini oli raudtee- ja postiühendus pealinnaga katkenud. Ent meeled olid ärevil ning ikkagi hakkas levima kõmulisi, tihti üksteisele vastukäivaid kuulduisi.

Kohalikud sõjaväe- ja tsiviilvõimud tegid kõik, et teated pealinnas toimunud revolutsioonilistest sündmustest laiemalt ei leviks. Sellega loodeti ära hoida kohalikke väljaastumisi.

Juba veebruari esimesel poolel olid Petrogradi sõjaväe-ringkonna staap, Mereministerium ja Balti laevastiku juhtkond välja töötanud abinõud madruste isoleerimiseks revolutsioonilistest töölistest. Tallinna kindlustatud piirkonnas kehtis sõjaseisukord. Siin paiknes rida tsaarivõimule ustavaid väeosi. Sõjasadamas seati sisse tugevdatud valve, et tõkestada madruste läbikäimist tsiviilisikutega. Madruste pääs linna faktiliselt katkestati ning ohvitserid said korralduse viibida pidevalt väeosade juures.

Tallinna merekindluse komandant viitseadmiral Gerassimov avaldas 28. veebruaril käskkirja, milles nimetas pealinnas toimunud revolutsiooni «näljaste jõukude» väikesteks rahutusteks ja hoiatas Tallinna töölisi igasuguste väljaastumiste eest. Ta meenutas, et temal kui komandandil on erakorralised volitused, ja et ta kasutab neid ega luba mingeid väljaastumisi ega manifestatsioone. Et ära hoida madruste ühinemist Tallinna revolutsiooniliste töölistega, andis Gerassimov 1. märtsil range korralduse esimese ristlejate brigaadi ülemale kontradmiraal Pilkinile madrusteid maale mitte lasta.

Bekkeri tehases anti välja päevakäsk, milles ähvardati rahutused relevaga maha suruda. 28. veebruaril saadeti Tallinnast Tapale sandarmite

salk, et Petrogradist saabuvat rongi läbi otsida. Nii püüti kõigi vahenditega isevalitsuse katastroofi sõjaväe ja rahva eest varjata.

Ka eesti kodanlus püüdis rahvast rahule manitseda ning kutsus väljaastumistest hoiduma. «Tallinna Teataja» hoiatas oma lugejaid, et need «... puuduliste suusõnaliste teadete põhjal tekkinud ja erutatud ettekujutuses kõmuliseks kasvanud kuulujuttude läbi ärevusse ei saatuks ega seisukorrast mingisuguseid enneaegseid järeldusi ei teeks». Tartu «Postimees» kutsus veel 2. märtsil rahvast «rahulikuses meeles» tööd tegema ja ära ootama, «... kuni uus valitsuse võim kõik asjad riigi keskkohas, kui ka eemal kindlasti oma kätte saab võtma».

Kuid töörahvahulgal, armee ja laevastik ei lasknud end tagasi hoida ei ähvardustest ega manitsustest. Tuginedes siit ja sealt läbiimbunud üksikutele teadetele Petrogradi sündmustest, asusid kohalikud revolutsioonilised jõud eesotsas bolševikega tegema ettevalmistusi isevalitsusevastaseks väljaastumiseks. Kõige varem ja võimsamalt puhkesid need Eesti tähtsamates tööliskeskustes Tallinnas ja Narvas.

2.—3. märtsi revolutsioon Tallinnas. Tallinn kui Eestimaa kubermangu administratiivkeskus ja tugeva merekindluse tsentrum mängis Eesti revolutsioonilistes sündmustes peamist osa.

Juba 27.—28. veebruaril imbus Tallinna üksikuid teateid revolutsiooni võidukast kulgemisest Petrogradis. Kuid need olid puudulikud ja ebakindlad. Seepärast otsustasid Bekkeri laevatehase töölised bolševike initsiatiivil saata 28. veebruaril oma saadikud pealinna täpsema informatsiooni saamiseks.

1. märtsil haaras Tallinna tehaste töölisi järjest kasvav ärevus. Esimesena alustas streiki Kopli tehaste tööliskond. Juba hommikul jätsid Bekkeri laevatehase töökojad töö seisma. Varsti ühinesid nendega tehase kõik 3000 tööliset. Keskpäeval levis streik Vene-Balti Laevatehastesse, haaras Noblessneri (Peetri) laevatehase, «Volta», «Dvigateli», Balti Manufaktuuri ja rea teisi ettevõtteid. Eestimaa kubermangu vanema vabrikuinspektori kohusetäitja andmeil hõlmas streik Tallinnas 1. märtsil juba 17 700 tööliset, s. o. umbes 60% Tallinna tööstustöölise üldarvust.

Lõuna paiku ja pärast lõunat toimusid paljudes tehastes koosolekud ning miitingud, kus arutati poliitilist olukorda ja kaaluti tegevusülesandeid. Kindlat tegevusplaani aga ei olnud. Iga tehas tegutses esialgu omapead ja stiihiliselt. Koondunud mitmest tehast demonstratsioonideks, suundusid töölised ülelinnalisele miitingule Uuele turule. Paari tunni jooksul käisid turult läbi kõigi suuremate Tallinna tehaste töölisrongkäigud. Miitingul loeti ette telegrammid endise Ministrite Nõukogu laialisaatmisest ja võimufunktsioonide üleminekust Riigivolikogu Aju-tise Komitee kätte. Otsustati järgmisel hommikul kell 10 korraldada uus ülelinnaline miiting poliitilise olukorra arutamiseks. Miitingul viibivad politseinikud ja ohvitserid käitusid tagasihoidlikult ega teinud katsetki miitingut segada või lõpetada.

1. märtsi õhtul toimus töölise parteiaktiivi koosolek, millest võtsid osa ka laevastiku bolševike organisatsioonide esindajad. Asuti seisukohale, et tuleb ühiselt välja astuda, ning pöördui madruste ja soldatite poole üleskutsega tugevdada võitlust isevalitsuse vastu.

2. märtsi hommikul haaras streik kõik Tallinna tööstusettevõtted. Töölised kogunesid tehastesse, kus algasid miitingud. Kõige aktiivsemad olid Bekkeri laevatehase töölised. Siin algas miiting kell 9 hommikul. Et saadikud olid eelmise päeva õhtul tagasi jõudnud, oli siin töö-

listel Petrogradi sündmustest eriti hea ülevaade. Bolševikust tööline Semenuhha oli kaasa toonud ka punase plakati venekeelse loosungiga «Maha sõda!», mida tehases töötavad madrused tahtsid alla kiskuda. Töölised aga ei lasknud seda teha ning selgitasid madrustele selle loosungi sisu.

Töölised koondusid rongkäiku ja suundusid teistesse tehastesse (Vene-Balti, Noblessner, Balti Manufaktuur), kust töölised samuti kaasa tulid. Noblessneri allveelaevade osakonnas töötavaid madruseid püüdis tehase administratsioon keelata, kuid tulemusteta. Vabriku tänaval 10. algkoolis asuv madruste õppekomando koos orkestriga tuli samuti kaasa.

Koplist suunduti Uuele turule kahte teed — läbi kesklinna ja Uue promenaadi. Varem mujalt kesklinna kogunenud töölised pidasid juba Pritsimaja juures miitingut. Demonstrantide kohale olid kerkinud punased lipud ja loosungid, sealhulgas 1905. aastast pärinev Raudtee Tehaste tööliste lipp, mida Pirital oli varjatud. Peeti sütitavaid kõnesid. Esines rida bolševikke (J. Kuzmin, S. Arro, A. Urb, A. Tisler jt.), kes kutsusid töölisi võitlema, et isevalitsus lõplikult hävitada. Tuletati meelde 1905. aasta õppetunde ja kutsuti üles ühinema armeega, purustama politsei- ning kohtuasutused. Nõuti imperialistliku sõja lõpetamist.

Turult otsustati rongkäigus suunduda Sõjasadamasse, et madrustega ühineda. Demonstrantide hulk oli paisunud juba 15—20 000-le. Viru tänava lõpus tormas ratsaväeüksus rongkäigule vastu. Osa madruseid oli aga sõjariistus ja need avasid tule õhku. Ratsasalk pöördus tagasi ja kadus Rotermanni tehase suunas. Demonstrandid võisid vabalt edasi liikuda. Sadamasse jõudnud rahvahulka arvestati juba kuni 30 000-le.

Sadamas asuvatel sõjalaevadel «Bogatõr», «Oleg», «Rjurik» jt. olid madrused ärevil ning ootevalmis. Osa madruseid oli aga suletud alumistesse ruumidesse ning laevatrepidki olid üles tõmmatud.

Kuid juba enne demonstratsiooni sadamasse jõudmist oli alustatud intensiivset tegevust madruste kaasatõmbamiseks ülestõusule. See ülesanne oli Tallinna parteiorganisatsiooni poolt pandud eelkõige Sadamatehaste parteiliikmetele, kuna seoses sõjalaevade remondiga oli neil madrustega tihedam kontakt. Sadamatehaste töölistel õnnestus enda poole tõmmata mõningate miinilaevade madruseid. Koos nendega siirduti Uude Sadamasse, kus veel kaheksa miinilaeva madrused agi-

teeriti kutsa üles. Siis võeti ilmselt laevade ülestõusud, Rjurik ja Oleg, arvesse kahest katamala ja lastimise õnnetusest kappi alla läinud madrused harknapp loovimist ülesandele juba lõppu. Allveelaevadele ohvitserid ja sõjaväe Olegi madrused põgenesid Tallinnale. Sõjalahi Kambasale, kus palmasid 4 õhusõiduki ja neli transpordilaeva. Ohvitserid ja sõjaväelased olid väärarv. Järgisid madrused ka ühe sõjalaevaga.

Kõige tõsisema ülestõusena oli Tallinnas kirjeldatud sadamatehaste laevade ülestõus, millele eelgõljal peaksid kaasa vaatama Tallinnas ja üldjuhul pealinnas. Kuid demonstratsioonid ja laevade ülestõus ei olnud demonstrantidele vastuvõetavad, kuna laevade ülestõus ei olnud kuskilgi pealinnas saanud peenemat loomuliku ülestõusena, mis oleks põhinenud rahvahulga ühisesse liikumises. Alles sadamatehaste ülestõus näitas, et lasti laevade ülestõus ja laevade ülestõus võivad teha ühe liiniga tööstuste ühenduse ülestõusena, millest laevade ülestõus ja madrused kinnisid ühest otsusest laeva-

läbi kellegi madruse poolt, keda hüüti «Saaremaa poisiks». Lõpuks oli kogu Tallinna sadamas baseeruv madruste hulk revolutsiooniga liitunud. Algas grandioosne miiting.

«See oli unustamatu vaatepilt,» kirjutab sündmustest osavõtja J. Burhvard. «Tohutu inimmeri, mille moodustasid Balti mere laevastiku madrused ja Tallinna töötajad, kes ühise ürituse nimel olid liitunud ühiseks vennalikuks pereks, täitis kõik sadamakaid ja -sillad. Nende peade kohal aga lehvisid karges põhjatuules koos kirjutete madrustelintidega ka vanad revolutsioonilipud, mille all Tallinna tööliselid olid võidelnud juba 1905. a. revolutsiooni päevil, kümned laevalipud ja punased loosungikangad.

Pärast lühikest miitingut otsustasid demonstrandid minna vanglates viihivaid revolutsionääre vabastama.»

Sadamast siirdutakse tagasi linna «määratuma suure rongina, mille sarnast Tallinn vist enne näinud ei ole».

Nüüd algasid otsustavad sündmused: vanglate vallutamine ja poliitiliste vangide vabastamine, tsaaripolitsei ja kohtuasutuste purustamine.

Kõigepealt suunduti Rannavärvasse, vanglaks muudetud keskaegse kindluse «Paks Margareeta» juurde. Siin olid aastaid vaevelnud ristlajal «Pamjatj Azova» ülestõusust osavõtnud ja teised revolutsionäärid. Et vanglaülem värvavaid ei avanud, asuti neid maha rammima. Rahvas ergutas rammijaid. Hurraa-hüüded panid õhu värisema. Vanglauks murti maha ning tungiti sisse. Vangivalvurid olid aga ka kõik sisemised ukсед lukustanud ja ise pööningule peitu pugunud. Vanglaülem, kes revolvri haaras ning õhku tulistas, pisteti madruste poolt täägiga surnuks. Ka üks vastupanu osutanud vangivalvur tapeti. Vangimaja kaitsnud 60—70 soldatilt võeti relvad ära ning jagati ülestõusnutele. Lailijooksnud vangivalvurid otsiti üles, võeti neilt võtmed ja asuti kongiuksi valla päästma. Rahvast ruttas rahustama Tallinna merekindluse komandant admiral Gerassimov. Koos mõne saatjaga sõitis ta autol Paksu Margareeta juurde. Ta keelas omavolilise vangide vabastamise ning ähvardas seaduserikkujaid isegi repressioonidega. Tekkinud sõneluses paisati komandant madruste poolt pikali ja ta sai haava näkku. Tänu tööliste vaheleastumisele jäi admiral ellu ning ta põgenes koos oma saatjaskonnaga. Umbes samal ajal tekkis teisel pool vanglat demonstrantidel kokkupõrge pristaviabi Hanseniga, kes aga surnuks pisteti. Vabastati kõik poliitilised vangid, kokku umbes 100 inimest, nende hulgas 1916. a. areteeritud VSĐT(b)P Tallinna Komitee liikmed. Paks Margareeta süüdati põlema. Kui vangimaja juba põles, tekkis kahtlus, et kõik vangid pole veel vabastatud. Levis kuuludus salajastest maa-alustest koobastest. Algasid nende otsimised ja üleskaevamised, nii et tungiti koguni ümberkaudsetesse majadesse. Otsimine kestis mitu päeva ja lõppes täielikult alles pärast seda, kui Tallinna Nõukogu Täitevkomitee tekkinud kuulujutud 7. märtsil oma ametlikus teates alusetuks tunnistas ja ümber lükkas.

Rannavärvast hargnesid ülestõusnud mitmes suunas laili. Juba Paksu Margareeta ründamise ajal oli osa demonstrante siirdunud Pikal tänaval asuva salapolitsei ruumidesse. Politseinikud olid põgenenud. Hoone ukсед murti lahti. Purustati sisseseade ja hävitati asjaajamis-paberid. Edasi rünnati Vene tänaval asuvat Eeluurimisvanglat, mida kaitses rood soldateid. Viimased ei täitnud ohvitseride käsku ega avanud tuld. Nad andsid relvad ära ja need jagati rahvale. Vangimaja värvavad avati ja vangid lasti välja.

Terav kokkupõrge puhkes Tallinna garnisoni komandantuuri hoone juures Tartu maanteel, kus relvastatud valve ei lasknud meelevahetajaid lähemale. Tekkis tulevahetus, kus mitu madrust sai haavata. Lõpuks murti vastupanu ning komandantuuri pevahist vabastati samuti kõik vangid.

Ülestõusnud tungisid Toompeale, kus asusid kubermanguvalitsus ja kubermangu vangimaja. Siin vastupanu ei osutatud. Vangid vabastati ja vangimaja pandi põlema. Tuli aga levis ka kubermanguvalitsuse ruumidesse ja kubernerilossi. Tulekahju suudeti kustutada alles järgmisel päeval.

Vabastati vangid ka Patarei kasarmute kartseritest ning Karistusvanglast Tartu maanteel, mida hüüti Tšernäägini vangimajaks.

Pärast vanglaid langesid ülestõusnute löögi alla politsei ja kohtud. Kohtu- ja politseiasutuste ruumid vallutati üksteise järel, nende sisustus purustati ning asjaajamine hävitati, sest kardeti, et reaktsiooni võidu korral võidakse neid materjale jälle kasutada rahva vastu.

Vanglate, kohtu- ja politseiasutuste purustamine ning rüüstamine oli põhjalik. Vahele ei jäetud neist ühtegi. Nagu selgub politseimeistri raportist Eestimaa kubermanguvalitsusele, rüüstati ja purustati 2. märtsil Tallinnas järgmised politseiasutused: Tallinna Linna Politseivalitsus ja selle arestimajad, politseireservi ruumid, Kalamaja, Narva maantee, Tartu maantee, Pärnu maantee, Paldiski maantee ja sadama politseijaoskonnad ning Harjumaa Politseivalitsus.

Samasugune saatust tabas Tallinnas paiknevaid tsiviil- ja sõjaväekohtuasutusi.

Lõpuks pandi rahva poolt põlema ka rida lõbumajasid Mardi tänaval.

Ülestõusu käigus tõmbasid revolutsioonilised töölised ja madrused 4. märtsi päeval ja öhtul kaasa ka suurema osa maavägesid. Nad suundusid Juhkentali ning teistesse kasarmutesse, kust soldatid tänavatele toodi ja ka mõningal määral relvi saadi.

«Öösel purustati ringkonnakohus ja kindlusekohus; nende mõlemate kohtute aktid ja paberid said tuleroaks.

Ühtegi politseinikku ei olnud uulitsal näha — need olid nagu hiired peidunurkades oma nahka varjul hoides...» kirjutas «Tallinna Teataja».

Revolutsioonilised sündmused Tallinnas kandsid üldiselt stiihilist iseloomu. Ülestõusnutel ei olnud kindlat juhtivat keskust. Rahva väljastumist püüdsid suunata üksikud bolševikud. Kuid juhtiva parteikeskuse puudumine andis end tõsiselt tunda.

2. märtsi öhtul toimus «Valvaja» seltsimajas Tallinna bolševike koosolek, mis oli esialgu mõeldud VSĐT(b)P Tallinna Komitee koosolekuna. Et aga kokku tuli üpris arvukalt parteiliikmeid ja töölisaktiviste, kujunes see faktiliselt esimeseks laialdasemaks legaalseks parteikoosolekuks. Arutati kujunenud poliitilist olukorda. Asuti seisukohale, et Tallinnas tuleb kiiresti rajada bolševistlik töölisajaleht ja koguda selleks töolistelt raha. Otsustati saata telegramm Narva Jaan Anveldile ning kutsuda teda uue ajalehe toimetajaks.

Arutati Tallinnas kujunenud olukorda. See oli küllaltki ärev, sest vanad korravalve-organid olid purustatud, revolutsiooni kattevarjus asusid aga tegevusse ka kriminaalsed elemendid, sealhulgas vanglatest ekslikult vabastatud kriminaalvangid. Seepärast otsustati luua uus, revolutsiooniline korravalve-organ — rahvamiilits. Viimase organiseeri-

mine tehti ülesandeks bolševik Ivan Rabtšinskile. Koosoleku lõpul võeti vastu üleskutse «Tallinna töölistele, maa- ja mereväele», mis järgmisel päeval VSDT(b)P Tallinna Komitee nimel avaldati kõigis Tallinna ajalehtedes. Selles kutsuti rahvast ja sõjaväge pidama tänavatel revolutsioonilist korda. Üleskutse lõpul öeldi: «Seltsimehed, igauks teist on kohustatud kinni pidama kaabakaid, kes revolutsioonilise liikumise katte all oma musti asju püüavad ajada.»

Samal ajal, kui revolutsiooniline rahvas ja sõjavägi otsustavalt purustasid tsaarivõimu tähtsamad tugipunktid Tallinnas, kui kogu võim läks relvastatud hulkade kätte ning ülestõusnud töölised eesotsas bolševikega tegid esimesi samme revolutsioonilise korra kindlustamiseks, püüdsid kohalik sõjaväeline juhtkond ja kodanlus sündmuste hoogsat arengut pidurdada ning võtta tarvitusele abinõusid «püha eraomandi» kaitseks.

2. märtsi päeval saatis merekindluse komandanti admiral Gerassimovi asendav admiral Leskov laevastiku juhatajale viitseadmiraal Nepenile telegrammi, milles teatas, et rahutused ning asutuste rüüstamised Tallinnas jätkuvad. Ta lisas, et kuuldavasti kavatsevad madrused järgmisel päeval rünnata merekindluse staapi, ning pani ette korra taastamiseks käiku lasta relvad.

Asjade sellist arengut ei pidanud laevastiku juhataja aga võimalikuks. Ta käskis rahvale ja sõjaväele teatada, et Riigiduumata täitevkomitee ning Petrogradi Nõukogu vahel on saavutatud kokkulepe uue valitsuse loomiseks eesotsas vürst Lvoviga. Samuti andis ta korralduse madruseid 3. märtsil üldse mitte maale lasta. Kuid tegelikult ei avaldanud need korraldused revolutsiooniliste sündmuste käigule mingit mõju.

Ka Tallinna eesti kodanlus loobus viimaks pealtvaataja osast ning tegi katset sündmuse oma kontrolli alla saada. 2. märtsil kell 4 pärast lõunat kutsus linnapea I. Poska, kes revolutsioonipäevadel Petrogradis oli ja sealt just nüüd, 2. märtsi hommikul tagasi jõudis, kokku linnavolikogu erakorralise istungi. Poska tegi siin ettekande Petrogradi sündmustest ja rääkis kodanluse ülesannetest. Eraomandi kaitsmiseks ja korra säilitamiseks moodustati 9-liikmeline Elanikkude Komitee. Samuti pöördus linnavolikogu elanikkonna poole üleskutsega toetada uut valitsust ning kindlustada kodanikele «isiklik ja varanduslik» julgeolek. Peeti lubamatuks pärast uue valitsuse loomist veel vägivalda kasutada.

Tallinna Sõjatööstuse Komitee ümber koondunud vene suurbodanluse esindajad asusid samuti tegevusse. 2. märtsil kell 10 õhtul korraldas Sõjatööstuse Komitee Börsi saalis koosoleku miilitsa loomiseks linnas. Koos oli paarsada inimest, sealhulgas sellised kodanlikud tegelased nagu Aljantšikov, Sõnapalov ja Potapov. Siin räägiti samuti eraomanduse kaitsmisest ning vajadusest võidelda lõhkumiste ja röövimiste vastu. Samal ajal aga ilmus Sõjatööstuse Komiteesse grupp revolutsioonilisi töölisi ja madruseid eesotsas Ivan Rabtšinskiga, kes töötas Sõjatööstuse Komitees tehnilise sekretärina. Rabtšinski juhtimisel moodustati nüüd Tallinna Rahvamiilitsa Komitee. Rabtšinski valiti selle sekretäriks.

Komitee avaldas järgmise üleskutse:

«Täna öösel asutati Tallinna Sõjatööstuse Komitee ruumides (Pikk tän. nr. 17) Rahvamiilitsa Komitee, kelle ülesandeks on kodanikkude julgeoleku ja varanduse kaitsmine. Kodanikud, kuulake selle komitee

sõna, usaldage teda ja tema poolt loodud miilitsat. Komitee liikmeid võib ära tunda käe ümber kantavast valgest sidemest.

Rahvamiilitsa Komitee»

Kohe hakati töölistest, soldatitest ja madrustest looma salku miilitsateenistuseks. Juba ööl vastu 3. märtsi suunati esimesed väiksemad salgad tänavatele ja nad patrullisid seal kogu öö. Moodustati ka tule-
tõrjeüksused ning sanitaarsalgad. Linnavolikogu saatis Rahvamiilitsa Komiteesse oma esindajad. Samuti liitusid rahvamiilitsaga volikogu poolt loodud kaitsesalgad. Nagu I. Rabtšinski oma mälestustes kirjutab, oli Rahvamiilitsa Komitee juhtimine algul faktiliselt «...VSDT(b)P kohaliku organisatsiooni käes, sest komitee kodanlik osa puudus alati. Esimesel neljal päeval tuli valvekorrast olla vahetpidamata, nii päeval kui öösel.»

Tuginedes relvastatud töölistele ja sõjaväelastele, kujunes Rahvamiilitsa Komitee esimeseks revolutsiooniliseks rahvavõimu organiks Tallinnas.

Rahvamiilitsa Komiteel tuli lahendada vastutusrikkaid ja keerukaid ülesandeid. 3. märtsil puhkes ülestõus 3. kindluse suurtükiväepolgus, mis asus Väänas. Polgu juhtkond hoidis soldateid kasarmutes ja isoleeris nad välismaailmast, et takistada polgu väljaastumist. Soldatite hulgas algas käärimine ja nad haarasid relvad. Ööl vastu 3. märtsi lasti kuus kõige vihatumat ohvitseri maha. Ka 4. üksikroodus tapeti üks ohvitser. Hirmunud merekindluse staap eesotsas kontradmiral Leskoviga ilmus Rahvamiilitsa Komiteesse abi paluma, sest oli karta üldist laiemat arveteõiendamist ohvitseridega. Komandandil endal puudus juba igasugune võim madruste ja soldatite üle. 3. märtsi õhtul sõitis kohale I. Rabtšinski. Polgus algas miiting. Soldatid, kes kartsid karistussalkade kohaletulekut, teatasid: «Meie suurtükid on sihitud staabi pihta. Sureme, aga alla ei anna!» I. Rabtšinski selgitas tunniajalises kõnes poliitilist olukorda. Ta teatas äsjatoimunud Tallinna Tööliste ja Sõjaväelaste Saadikute Nõukogu loomisest ning luges ette Petrogradi Nõukogu päevakäsu nr. 1 (auandmise ärakeelamise jne. kohta). Miiting lõppes koidikul. Soldatid rahunesid ja see suurtükiväepolk kujunes algusest peale bolševike tugipunktiks kindluse garnisonis.

3. märtsil toimus madruste ja tööliste ülestõus ka Tallinna lahe suudmes Naissaarel, kus asus merekindluse Soome lahe lõunaranniku 1. raskesuurtükiväe üksikpataljon ning töötas arvukalt töölisi kindlustustöödel. Pataljonikomandör monarhist Romašov varjas inimeste eest üldist olukorda. Saanud teateid revolutsioonist, võtsid madrused sandarmitelt relvad, vabastasid kõik vahialused ja süütasid peavahi hoone põlema. Ülestõusnud löid madruste komitee, mis otsustas ohvitseridelt relvad ära võtta ning nad areteerida. Viimast otsust aga ei viidud ellu, sest Riigiduumaliikmed sõitsid ülestõusnuid rahustama ja ohvitserid andsid oma ausõna, et nad on revolutsiooni suhtes lojaalsed.

3. märtsil ja järgmistel päevadel toimusid Tallinnas grandioossed miitingud ning demonstratsioonid. Kogu tsiviilelanikkond ja sõjaväeosad olid tänavatel. Ettevõtted ning asutused seisis. Väeosades ja sõjalaevadel ei toimunud õppusi. Väeosad tulid tänavatele terves koosseisus. «Kaks jalaväepolku,» kirjutas «Tallinna Teataja», «marssisid muusikakoori saatel ja lauldes, ohvitserid eesotsas, mööda linna. Elanikud tervitasid sõjaväge rõõmuhüüetega. Vaimustus oli suur. Majad pandi lipuehtesse.»

4. märtsil otsustas isegi grupp Tallinna politseinikke uue valitsuse poole üle minna. «Mööda Pikka tänavat tuli umbes 30-ne meheline sandarmite salk, sandarmipolkovnik eesotsas. Sandarmid kandsid lippu, millel pealkirjaks «Elagu uus valitsus ja sõda kuni võiduni!» Sandarmid ise, täissöönud mehed, karjusid agaralt «hurraa», kirjutas ajaleht.

3. märtsi hommikul kell 10 toimus uuesti VSDT(b)P Tallinna organisatsiooni koosolek, kus peamiseks päevakorrapunktiks oli uue võimu organiseerimine. Otsustati astuda energilisi samme valimiste korraldamiseks Tallinna Töölise ja Sõjaväelaste Saadikute Nõukogusse.

3. märtsil avaldati Tallinnas teadaanne tööliste, armee ja laevastiku esindajate koosoleku kokkutulekust.

3. märtsil toimusid Tallinna tehastes ja väeosades saadikute valimised nõukogusse.

Samal päeval kell 15 algas kinoteatris «Grand-Marina» «Tallinna tööliste, sõjaväe, laevaväe ja seltskondliste organisatsioonide asemikude esimene koosolek». Koosolekul viibisid ka Riigiduuma saadikud Mankov ja Jevsejev, kes andsid ülevaate sündmustest Petrogradis. Juhatajaks valiti laevastiku esindaja esseer M. Lutšin, asetäitjaks Vene-Balti Tehaste tööline bolševik Jegorov, kes 2. märtsil vanglast oli vabastatud. Kui ta koosolekule sellest teatas, võeti teade hurraa-hüüetega vastu. Koosolekul esinenud tööliste saadikud nõudsid 8-tunnilise tööpäeva kohest kehtestamist ja palkade tõstmist. Samuti märkisid mitmed sõnavõtjad, et reaktsioon pole veel murtud ning töölistel ei saa Ajutist Valitsust usaldada, kuna selles pole nende esindajaid. Töölistel tuleb koos sõjaväega revolutsiooni võite kindlustada, luua ka Tallinnas nõukogu ning ühineda Petrogradi Nõukoguga, et kehtestada demokraatlik vabariik. Madruste esindajatest oli enamik Ajutise Valitsuse toetamise poolt.

Pärast üldpoliitilisi läbirääkimisi võeti vastu järgmine resolutsioon: «Meie, Tallinna töölistel, madrused ja soldatid, avaldame südamlikku tänu Petrogradi töölistele alatud töörahvamasse vabastamise eest tsaarivalitsuse alt ja palume asja viia Asutava Kogu kokkukutsumiseni ja üldlause, otsekohese, ühetasase ja salajase hääletamise läbi Venemaa vabariiki sisse seada.»

Rahvamiilitsa korraldamist arutades otsustas nõukogu sinna võtta vaid tööliste, sõjaväeosade ja ühiskondlike organisatsioonide poolt valitud isikuid. Nõukogu valis Rahvamiilitsa Komitee, kuhu arvati ka esindajaid kodanliku linnavolikogu poolt moodustatud Elanikkude Komiteest.

Nõukogu valis 45-liikmelise täitevkomitee. Viimane võttis vastu ja avaldas üleskutse elanikele ühiskondliku korra säilitamiseks ning päevakäsu politseinikele ja sandarmitele korraldusega sõjariistad ära anda hiljemalt kella 12-ks 5. märtsil.

Nii oli kodanlik-demokraatlik revolutsioon Tallinnas võitnud. Olid purustatud isevalitsuse tähtsamad tugipunktid. Võim sõjaväeosade ja laevastikuüksuste üle läks Tallinna merekindluse komandandilt relvastatud rahva kätte, kes ülestõusu käigus lõi uued revolutsioonilis-demokraatliku diktatuuri võimuorganid — Rahvamiilitsa Komitee ja Tallinna Töölise ja Sõjaväelaste Saadikute Nõukogu.

Ajutise Valitsuse võimu korraldamine Tallinnas ja Eestimaa kubermangus algas alles 5. märtsist, mil endise kubeneri P. Verjovkini asemele nimetati kubermangu komissariks Tallinna linnaepa I. Poska.

Kiiresti ja hoogsalt arenesid revolutsioonilised sündmused ka teises tähtsamas Eesti proletaarses keskuses — N a r v a s. Petrogradi läheduse tõttu saadi pealinnas toimunud ülestõusust teateid juba 27. veebruaril, peamiselt raudteelaste kaudu. Kuid siis katkesid raudteeliiklus ja postiühendus. Ärevus ja käärimine linnas kasvas. Levisid kuuldused, et Petrogradis on mäss ning Narvas paiknevat 285. Beloozerski polku tahetakse saata tsaari kaitsma. Raudteeliiklus taastus 1. märtsil ja nüüd saadi täpsemat informatsiooni Petrogradis toimunud revolutsiooni võidust. Narva jõudsid ka esimesed eksemplarid «Peterburi Tööliste Nõukogu Teatajat» nr. 1, mille eest maksti kuni 10 rubla tükk.

Ööl vastu 2. märtsi jõudis Petrogradist tagasi Narva parteiorganisatsiooni juht Jaan Anvelt, kes revolutsioonipäevad pealinnas kaasa elas. Ta kutsus 2. märtsi pärastlõunal kokku VSDT(b)P Narva Komitee koosoleku ja hilja õhtul parteikoosoleku, millest võttis osa umbes 30 inimest. Anvelt esines siin ettekandega Petrogradis kujunenud olukorrast ja tegi ettepaneku Narvaski alustada 3. märtsil üldstreiki, võtta üle valitsusasutused, likvideerida politsei, luua sidemed kohaliku garnisoniga ning tõmmata see revolutsiooni poole. Otsustati üle võtta ka kodanliku ajalehe «Meie Elu» trükikoda, et seal välja lasta ajaleht üleskutsega üldstreigile. Valiti 7-liikmeline Ajutine Revolutsiooniline Komitee (J. Anvelt, J. Kaasik, V. Anni, E. Erikson jt.).

Otsust asuti kohe ellu viima. Üheks esimeseks sammuks oli «Meie Elu» trükikoja ülevõtmine. Anti välja «Teated Narva Revolutsiooniliste Tööliste Ajutise Komitee poolt» nr. 1, mille üks külg oli eesti, teine vene keeles. Trükikoja meister Kull püüdis küll trükkimisel takistusi teha, kuid trükitoölised jäid vabatahtlikult tööle.

Narva Ajutine Revolutsiooniline Komitee astus ööl vastu 3. märtsi läbirääkimistesse linna garnisoni soldatitega. Need, samuti ohvitserid, olid nõus revolutsiooniga ühinema.

Reede, 3. märtsi hommikul algas rahvahulkade massiline väljaastumine. Töölisele jagati lendlehti, mis kutsusid üldstreigile. Varahommikul läks grupp bolševikke (J. Kaasik, E. Erikson, A. Mesilane, F. Anissimov) Kreenholmi, kus võtsid ära relvad kontori ja vangimaja juures valves olnud kardavoidelt. Paljud Kreenholmi tööliselid ühinesid bolševikega. Koos mindi vangimaja juurde ja nõuti poliitvangide vabastamist. Valvuri keelust hoolimata tehti väravad väevõimuga lahti ja vangid lasti välja. Valvur ise pandi viimasesse kongi trellide taha. Vangimaja juurest suunduti juba suure rahvahulga saatel Kreenholmi politseivalitsuse ette. Politseinikud olid põgenenud. Pristav Samsonov oli oma korteris politseivalitsuse teisel korrusel surmahirmus voodi alla pugunud. Ta tiriti kantseleisse ja Revolutsioonilise Komitee nimel nõuti kogu asjaajamise ning relvade üleandmist. Raudkapist saadi 16 nagaani, samuti leiti arvukalt poliitvangide fotosid. Rahvahulk tahtis pristavi kallal omakohut mõista, kuid bolševikud astusid vahele ega lasknud seda teha. Samsonovi kätte pisteti kantseleist leitud, varem töölistelt äravõetud punane lipp. Nüüd sammuti «suures kolonnis» «Marseljeesi» lauldes vangimaja poole. Kantselei paberid põletati seal-samas tänaval ära, kuna dokumendid nende omanikele tagasi anti.

Paari tunni pärast toimetati vangimajja ka Petrovski jaoskonna ja kalevivabriku pristav.

Linna raekoja võttis üle rühm töölisi J. Anveldi juhtimisel. Linna-pea, mustasajaline erukindral Ossipov ja politseimeister Bohhinski areteeriti.»

Juba 3. märtsi hommikul umbes kella 10-ks oli tsaarivõim linnas kukutatud ja tema kohalikud esindajad kas vanglatesse suletud või põgenenud. Võim läks Ajutise Revolutsioonilise Komitee kätte.

Kõigis Narva tähtsamates tööstusettevõtetes jäi 3. märtsil töö seisma. Ainuüksi Kreenholmi Manufaktuuris streikis 8000 töölise. Kreenholmist siirdus määratu suur tööliste demonstratsioon Narva südalinna poole. Kreenholmistega ühinesid ka Narva linavabriku ja kalevivabriku ning Zinovjevi malmitehase töölised. Tööliste demonstratsioon siirdus Narvas asuva jalaväepolgu kasarmute juurde. Patrull ei tahtnud algul tööliste saadikuid sisse lasta, lõpuks aga nõustus seda tegema. Alanud läbirääkimiste resultaadina tuli kogu polk koos ohvitseridega tänavale ja ühines revolutsiooniliste töölistega.

Nüüd sammuti linna raekoja ette turuplatsile, kus algas miiting. Väljak oli liiga väike rahvahulga äramahutamiseks, sest kokku oli voolanud vähemalt 20 000 inimest. Ajutise Revolutsioonilise Komitee esimees J. Anvelt teatas raekoja trepilt võidukalt: «Seltsimehed kodanikud! Tsaarivõim on kukutatud.»

Pärast miitingut algas kell 14 raekoja saalis 285. jalaväe-tagavara-polgu soldatite saadikute koosolek Narva Revolutsiooniliste Tööliste Ajutise Komitee 4 esindaja osavõtul. Koosoleku juhatajaks valiti Jaan Anvelt. Otsustati läbi viia valimised Narva Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukokku.

Pärastlõunal toimusid saadikute valimised ka tähtsamates Narva tööstusettevõtetes. Kreenholmi Manufaktuuris ja mujalgi valiti tööliste poolt saadikuks peamiselt bolševikke.

Narva Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu tuli kokku 3. märtsi õhtul kell 10. Nõukogu esimeheks valiti bolševik Jaan Anvelt.

Kuigi ka järgnevatel päevadel jätkusid Narvas demonstratsioonid ja miitingud ning üldstreik kestis isegi 9. märtsini, oli 3. märtsi õhtuks kodanlik-demokraatlik revolutsioon Narvas võitnud. Revolutsioonilised sündmused kulgesid hoogsalt, organiseeritult ja neid juhtis VSDT(b)P Narva organisatsioon. See on Narva sündmuste silmatorkav erijoon, võrreldes sündmustega teistes Eesti keskustes, kusjuures Narva bolševikud suutsid endale kindlustada domineeriva koha ka Narva Nõukogus.

3.—4. märtsi revolutsioon Tartus. Tartule kuulub Tallinna ja Narva kõrval tähtis koht 1917. a. sündmustes, sest Tartu oli Lõuna-Eesti tähtsaim majanduslik-kultuuriline ja poliitiline keskus.

Veebruari viimastel päevadel jõudsid Tartu esimesed ebatäpsed teated Petrogradis toimunud revolutsioonist.

Juba 1. märtsil toimus üliõpilaste revolutsioonilist laadi väljaastumine Tartu ülikooli juures tegutseva N. I. Pirogovi nimelise Arstiteadusliku Ühingu koosolekul. Kohe pärast koosoleku avamist professor Jarotski poolt tõusis üks koosolijatest püsti ja luges ette (arvatavasti Riigiduuma esimehe Rodzjanko) üleskutse raudteelastele. Järgnevalt kuulati küll ära dotsent A. Paldrocki teaduslik ettekanne, kuid vaheajal hakati laulma revolutsioonilisi laule «Täis piirita ohvrimeelt» ja «Marseljees». Et koosolek toimus kliiniku ruumides, õnnestus juhatajal koosolijaid vaigistada ja koosolek rahulikult lõpetada.

Saanud Petrogradi revolutsioonilistest sündmustest kindlamaid andmeid, asusid Tartu bolševikud tegema ettevalmistusi üldiseks väljaastumiseks. Korraldati aktiivsemate parteiliikmete-tööliste nõupidamine, kus otsustati teha selgitustööd ettevõtetes tööliste väljatoomi-

seks. Üliõpilaste bolševistlik grupp asus ette valmistama üliõpilaste üldist revolutsioonilist väljaastumist.

3. märtsi hommikul saabusid lõpuks ka Tartusse Petrogradi ajalehed. Neile «... joosti tormi. Lehti loetakse uulitsal salkade kaupa,» kirjutas «Postimees». Revolutsiooniline meeleolu tõusis. Sandarmid kadusid tänavatelt.

Kohe astus aktiivselt tegevusse Tartu Revolutsiooniline Komitee, kuhu kuulusid nii bolševike, esseeride kui ka menševike esindajad. Tartus ilmuma hakanud eesti esseeride häälekandja «Töö Lipp» teatest selgub, et «see revolutsiooniline komitee ühines parteita, kuid siiski revolutsiooniliste kalduvustega üliõpilaskonna esindajate koguga. Ühisel nõul ja jõul korraldati ajutine üliõpilaste miilits, kelle esimeseks ülesandeks oli politsei ja sandarmivõimude kõrvaldamine ning linnas korra hoidmine. Üliõpilaskonna saadikud valisid eneste keskelt täidesaatva büroo, kes pärast Tartu Revolutsioonilise Komiteega ühines ja sünnitas Täidesaatva Komitee.» Revolutsioonilisse Komiteesse kuulusid ka revolutsiooni poole ületulnud soomusautoüksuse esindajad. Nii kujunes revolutsiooniline keskus, mis sai esialgseks kondikavaks ka Tartu Nõukogule. Revolutsiooniline miilits moodustati peamiselt üliõpilastest, aga sellesse kuulus ka revolutsioonilisi töölisi.

Tartu Revolutsioonilise Komitee suunavaks tuumikuks oli bolševike organisatsioon, kelle komitee paiknes Vene Üliõpilaste Seltsi ruumides Tähtvere tänaval nr. 4. Komitee esimesel koosolekul tehti otsuseks likvideerida tsaarivõimu tugipunktid linnas eesotsas garnisoni ülemaga. Viimase ülesande teostasid soomusautoüksuse esindajad. Sama väeüksus võttis endale ka Revolutsioonilise Komitee asukoha kaitsmise, paigutades maja ette soomusauto.

Revolutsioonilise üliõpilasmiihitsa staap paiknes Toomemäe nõlvakul nn. Grenzsteini majas (praegu Mitšurini tänav nr. 1), kus asusid Üliõpilaste Meditsiinilise Seltsi ruumid. Politseilt võõrandatud relvadega varustati kõigepealt bolševike organisatsiooni liikmeid ning pandi sellega alus tulevase Tartu Punakaardi esimesele rakukesele.

Massilised revolutsioonilised sündmused linnas algasid Tartu Kõrgemate Koolide Üliõpilaskonna Esindajate Kogu poolt 3. märtsi päeval organiseeritud miitingutega. Need toimusid esialgu oma õppeasutustes.

Juba 2. märtsil pöördusid üliõpilasorganisatsioonide esindajad Tartu ülikooli rektori Pustoroslevi poole taotlusega lubada korraldada üliõpilaste üldkoosolek. Rektor, endise isevalitsuse truualamlik teener, ruttas küsimust kooskõlastama oma ülemustega ja vastavalt nende nõusolekule andis loa 3. märtsil kell 3 päeval korraldada koosolek Uue Anatoomikumi loengusaalis Toomel. Kuid kokku tuli ligi 2000 üliõpilast, kes ruumidesse ära ei mahtunud, ja miiting viidi üle Toomemäe tenniseväljakutele.

Pärast koosoleku avamist laulsid üliõpilased langenud seltsimeeste mälestuseks «Täis piirita ohvrimeelt». Siis loeti ette telegrammid Petrogradi sündmuste kohta. Teadetele endiste võimukandjate areteerimisest reageerisid koosolijad naeru ja hurraa-hüüetega. Kõnelejad, peamiselt sotsiaaldemokraatlikud üliõpilased, kutsusid üles Tartus samuti revolutsiooni teostama, nagu seda Petrogradis seltsimehed töölised ja soldatid on teinud. Miitingul esines sütitava sõnavõtuga äsja Tartu vanglast vabastatud üliõpilane, VSĐT(b)P Tartu Komitee liige K. Rimša, kes kutsus üles võitlema demokraatliku vabariigi eest ja vabastama kõik poliitilised vangid kohalikust vanglast.

Üliõpilasmiitingu selline teravalt revolutsiooniline ja sotsiaaldemokraatlik suund ei meeldinud ülikooli rektorile, kes võttis sõna ning kutsus üles toetama Ajutist Valitsust, pidama rahu ja korda. Kuid see ei avaldanud miitingu käigule mingit mõju. Otsustati areteerida sandarmipolkovnik Bojakovitš, kes varem oli andnud käske revolutsionääride vangistamiseks.

Koosoleku lõpuks tulid Toomemäele ka Tartu Veterinaarinstituudi ja eraülikooli üliõpilased. Nad ilmusid rongkäigus, lippude ja loosungitega. Koos suunduti nüüd demonstratsiooni korras läbi linna «Vane-muise» teatrisse, kus toimus ühine suur revolutsiooniline rahvamiiting. Siin kutsusid koosolijate üldise vaimustuse esile sõnum Bojakovitši areteerimisest ning garnisoni soldatite (174. tagavarapolk) esindajate tead- danne garnisoni ületulekust revolutsiooni poole.

Miitingul esinesid peamiselt üliõpilased ja professorid (Tarle, Grabar, Taranovski), samuti Tartus viibiv revolutsiooniline madrus R. Kip-pasto. Nõuti demokraatlikku vabariiki. Ainult üks üliõpilane püstitas bolševistliku loosungi «Maha sõda!», mis aga laiemat poolehoidu ei leid-nud. Koosoleku resolutsioonis nõuti täielikku poliitilist amnestiat ja Asutava Kogu kokkukutsumist.

3. märtsi õhtul võttis sõjavägi üle raudtee- ja elektrijaama, samuti rentei ning postkontori.

Kogu järgmine päev, s. o. 4. märts, «... pühendati ägedale puhastus-tööle». Vangistati Tartu garnisoni ülem Petrov, kõik Sandarmivalitsuse ametnikud koos pristavitega. Üliõpilasmüüts, kelle juhatajaks oli üli-õpilane Strauss, võttis sandarmeilt ja politseinikelt relvad ära. Politsei-jaoskondades võeti «... vana administratsiooni asjaajamise raamatud ning paberid ära ja toimetati kindlasse kohta, et pärast vana valitsuse kuritegusid järele uurida». Muide, selles aktis vastandub Tartu revo-lutsioon Tallinnale, kus toimiti hoopis vastupidiselt.

Ajaleht «Rižski Vestnik» kirjutas: «4. märtsil valiti Tartu Soldatite, Tööliste ja Üliõpilaste Saadikute Nõukogu. Tsiiviilvõim linnas on täie-likult läinud nõukogu kätte. Müüts, mis organiseeriti 3. märtsil linna kaitseks, on samuti nõukogu käsutuses.» Vana, end põhjalikult komp-romiteerinud tsaarivalitsuse kaitseks ei astunud keegi välja.

Revolutsioon oli Tartus võitnud. Ta võitis tegelikult juba 3. märtsil, mil linna garnison tuli üle revolutsiooni poole. Tartus teostasid revo-lutsiooni peamiselt kolm jõudu: töölisel ametiühingute ning bolševike or-ganisatsiooni näol, revolutsioonilised üliõpilased ja soldatid. Kohalik kodanlus jäi esialgu äraootavale seisukohale. Kui Peterburis «revolutsioonilised töölisel ja soldatid purustasid põhjani alatu tsaarimonar-hia, vaimustumata ja laskmata end segada sellest, et teatavil lühikes-tel konjunktuurilt erandlikel ajaloolisil hetkil tuleb neile appi Bucha-nani, Gutškovi, Miljukovi ja Ko võitlus, kes tahtsid ainult ühe monarhi asendamist teisega», siis toimus põhiliselt midagi sama ka Tartus, kus revolutsioonilised töölisel, soldatid ja üliõpilased purustasid kohalikud tsaarivalitsuse toed, vaatamata kohaliku kodanluse ootamismanitsus-tele, ning nõudsid kindlalt vabariiki.

Revolutsioon Eesti teistes keskustes. Väiksemates Eesti keskustes toimusid revolutsioonilised sündmused hiljem ja oman-dasid kohati üsna tagasihoidliku ilme.

Revolutsiooniline üks haru suundus üle Narva-Tallinna Lääne-Eesti saartele ja haaras eelkõige siin paiknevaid väeüksusi. 3. märtsi keskpäeval algasid revolutsioonilised sündmused Paldiskis. Sada-

mas paiknevate traalerite madrused ühinesid soldatitega ja astusid välja isevalitsusliku korra vastu. Ülestõusnute poolt purustati Politsei-valitsuse kantselei koos dokumentidega. Ka siin loodi kohalik nõukogu, mille ametlikuks nimetuseks kujunes Paldiski Sõjaväelaste ja Kodanike Saadikute Nõukogu. Paldiski Nõukogu oli oma delegaatide kaudu kuni juuli lõpuni esindatud ka Tallinna Nõukogus.

Haapsallu jõudsid teated Petrogradis toimunud revolutsiooni võidust ja Tallinna sündmustest 3. märtsil madruste kaudu, kes siirdusid Tallinnast Rohukülla. Madrused võtsid Haapsalu raudteejaamas politseinikelt relvad ära. Üks vastupanu osutanud kardavoi tapeti. Sama päeva õhtul toimus Haapsalu garnisoni revolutsiooniliste madruste ja soldatite illegaalne koosolek, kus tehti otsuseks järgmisel päeval läbi viia üldine väljaastumine. Kohalikud sõjaväevõimud püüdsid aga väljaastumist ära hoida, tugevdades patrulle tänavatel ja valvet telegraafis.

Ülestõus algas 4. märtsi varahommikul. Madrustega ühinesid soldatid ja kohaliku töörahva esindajad. Sõjaväelaste ja rahva viha suundus siingi tsaarivalitsuse kõige vihatumate rõhumisorganite — politsei- ja kohtuasutuste vastu. Need purustati ja asjaajamisdokumendid põletati. Kõik tähtsamad tsaarivõimu esindajad linnas areteeriti. Vangid vabastati. Turuplatsil lasti maha endine linnapea von Krusenstern. Tapeti ka majaomanik von Dietrichs, kelle juures balti saksa aadel koos käis. Areteeriti rida mõisnikke, kes koos endiste tsaariametnikega saadeti Tallinna.

4. märtsi keskpäevaks oli vana võim likvideeritud ja olukord stabiliseerus. Toimusid saadikute valimised kohalikkude nõukokku. Kell 6 õhtul hakkasid saadikud linnavolikogu ruumidesse koosolekule kogunema. Siin valiti 7-liikmeline Miilitsakomitee. Asuti organiseerima rahva-miilitsasalku ning patrullteenistust. Lipnik Fenin saadeti Tallinna, et kooskõlastada tegevust sealse nõukoguga.

6. märtsil, kui saadik Fenin jõudis Tallinnast tagasi, otsustati ka kohapeal Haapsalu ja Rohuküla sõjaväeosadest ning elanikkonna esindajatest luua kohalik nõukogu (üks saadik 100 inimese kohta). Haapsalu Töölise ja Soldatite Saadikute Nõukogusse valiti 80 saadikut. Haapsalu Nõukogu ja tema täitevkomitee võim kehtis nii Haapsalus kui ka Läänemaal ning ulatus samuti Hiiumaale.

Revolutsioonilaine veeres mandrilt ka saartele, eelkõige seal paiknevatesse väeosadesse. Lääne-Eesti saared (Saaremaa, Muhumaa, Hiiumaa) kuulusid sellal Muhu väina kindlustatud piirkonda. Siin paiknesid mitmed suurtükiväe patareid, 107. jalaväediviis ning baseerusid Balti laevastiku laevad. Kindlustatud piirkonna ülesandeks oli kaitsta sissepääsu Riia ja Soome lahte, olla mandri kaitse eelpostiks ning Balti laevastiku operatiivbaasiks. Seepärast püüti siin laevastiku juhtkonna ja kindlustatud piirkonna staabi poolt erakorraliste abinõude rakendamisega revolutsioonilist väljaastumist ära hoida.

Balti laevastiku juhataja korraldusel kuulutati Muhu väina kindlustatud piirkonnas 28. veebruaril välja sõjaseisukord. 3. märtsil sai piirkonna ülem kontradmiral Švešnikov laevastiku juhatajalt telegrammilise korralduse «tagada kindlustatud piirkonnas rahu ja kord». Sama päeva õhtul organiseeris Švešnikov piirkonna väeüksuste komandöride nõupidamise, et välja töötada abinõud võitluseks revolutsiooniga. Anti välja käskkiri, mis hoiatas madruseid ja soldateid rahutuste eest. Samal päeval katkestati liiklus mandri ja saarte vahel ning samuti telefoni-

ja telegraafiühendus. Haapsalu maakonna politseiülem sai juhendi katkestada posti saatmine mandrilt saartele.

Kuid kõik need abinõud ei aidanud. Väljaastumine algas 5. märtsil. Seda juhtisid eelkõige revolutsioonilise meelsuse pärast eeslinile saadetud madrused ja soldatid. Kõige aktiivsemad madrused ja soldatid kogunesid keskpäeval Kuressaare linna (praegune Kingissepp) turuplatsile, kus algas miiting. Turuplatsilt suundusid madrused ja soldatid valitsusasutuste juurde ning asusid neid ründama. Purustati Rahukohtu, merekindluse sõjakohtu-osakondade ja Politseiavalitsuse hooned. Nende asutuste dokumentatsioon hävitati. Kõik vangid vabastati. Üks ohvitser, kes püüdis ülestõusnuid takistada, tapeti madruste poolt. Ülestõusnud soldatid ja madrused hävitasid ka balti parunite Hüpoteeqipanga osakonna toimikud, kus hoiti eesti talupoegade võlakohustusi. Seega astusid nad välja ka mõisnike poolt teostatava eesti talupoegade rõhumise vastu.

Kohale ilmus kontradmiraal Švešnikov rühma staabiohvitseride saatel. Ta hakkas madruseid ja soldateid rahustama ning veenis neid laiali minema, andes lubaduse võtta vastu väeosadest valitud saadikud ja läbi arutada nende poolt esitatud nõudmised. Selle manöövriga õnnestus Švešnikovil madruseid ja soldateid rahustada ning oma mõju väeosades säilitada.

Järgmisel päeval, s. o. 6. märtsil, saatsidki väeosad oma esindajad Švešnikovi juurde. Nende hulgast valiti Muhu Väina Positsiooni Sõjaväeosade Saadikute Nõukogu Täitevkomitee, mis koostas ning esitas Švešnikovile madruste ja soldatite nõudmised. Osa neist võeti kohe vastu, osa aga saadeti edasi Balti laevastiku juhtkonnale ja Ajutisele Valitsusele seisukoha võtmiseks. 8. märtsil avaldas Švešnikov käskkirja, milles palus väeosadel oma tegevuses lähtuda vastloodud Muhu Väina Positsiooni Sõjaväeosade Saadikute Nõukogu Täitevkomitee juhenditest, ning avaldas täitevkomitee isikulise koosseisu nimekirja.

Ägeda ilme võtsid sündmused Hiiumaal. Siin tõusid üles kõigepealt mere-raskesuurtükiväe 7. üksikpataljoni madrused. Kuid pataljoni komandör laskis madrused vahistada. Sellest sai teada Haapsalu Nõukogu Täitevkomitee, kes nõudis 7. üksikpataljoni komandörielt kapten Nikolajevilt ning 427. jalaväepolgu komandörielt polkovnik Tšervinskilt areteeritute vabastamist. Need aga keeldusid korraldust täitmast ega ilmunud ka täitevkomiteesse. Sündmustest informatsiooni saanud Tallinna merekindluse komandant Leskov soovitas järele anda ning Haapsalu täitevkomitee korraldustele alluda.

Kuid sündmused arenesid omasoodu. Üksikpataljoni madrustele järgnesid 427. jalaväepolgu soldatid ning Kuressaare ratsadivisjoni soldatid. Ülestõusnud soldatid vabastasid 6. märtsil areteeritud madrused ja astusid välja isevalitsusliku korra vastu. Kärdlas areteeriti politseinikud. Hiiumaal paiknevate väeüksuste komandörid põgenesid oma väeosadest, kuid peeti madruste ja soldatite vahipostide poolt kinni ning saadeti Haapsalu Töölise ja Soldatite Saadikute Nõukogu Täitevkomitee käsutusse. Alampolkovnik Zlatkovski ja vahtmeister Kostenko hukati. Kujunes välja olukord, kus ohvitserkond oli ajutiselt kõrvaldatud ning kogu võim läks revolutsiooniliste madruste ja soldatite kätte.

Madruseid ja soldateid saadeti rahustama Riigiduuma liige menševik Mankov koos mõne Tallinna Nõukogu esindajaga.

9. ja 10. märtsil esines Riigiduuma saadik Mankov Kärdlas kõnedega, rääkides Ajutise Valitsuse eesmärkidest ning kutsudes rahvast ja sõja-

väge korda säilitama. 10. märtsil toimus Kärđlas revolutsiooni auks tänujumalateenistus. Kuid samal päeval põletati rahva poolt ära kohaliku politsei protokollid. Kärđla vabriku peadirektor Peltzer aga laskis end suures paanikas ja areteerimise kartusel maha.

V a l g a s algasid revolutsioonilised sündmused 4. märtsil, mil siia saabus Pihkvast revolutsiooniline väesalk. Raudtee sandarmitelt võeti relvad ära. Toimused miiting ja demonstratsioon. Soldatid ilmusid ka linna ja maakonna politseivalitsustesse ning korjasid siit sõjariistad kokku. Nii oli kohalik tsaaripolitsei likvideeritud. 4. märtsi õhtul sõitsid soldatid koos äravõetud relvadega Pihkva tagasi, osa neist aga suundus Riia poole. Enne ärasõitu toimus raudteejaamas miiting, millest ka linna garnisoni soldatid osa võtsid. Et linn jäi nüüd «korralvest» ilma, valis Valga linnavolikogu 5-liikmelise korralvalvekomisjoni, kes hakkas organiseerima kohalikku miilitsat.

5. märtsil jõudis ka Valka Petrogradi Nõukogu käskkiri nr. 1. 6. märtsil kutsuti kokku Valga garnisoni väeosade soldatite saadikute koosolek, mis valis Valga Soldatite Saadikute Nõukogu presiidiumi. Koosolekul otsustati, et soldatitel tuleb lähtuda Petrogradi Nõukogu käskkirjast nr. 1; relvad tuleb ära võtta nii politseinikelt kui ka ohvitseridelt ja linnavolikogusse saata nõukogu esindajad miilitsa organiseerimiseks.

7. märtsil aga ilmus kindral Radko-Dmitrijevi käskkiri soldatite andmisest välikohtu alla, sest nad olid keeldunud auandmisest ja ohvitseride käskude täitmisest. Samaaegselt käskkirja saabumisega ilmus Valka ka tragunite eskadron «rahu ja korda» jalule seadma. Tekkis kokkupõrke ja verevalamise oht, ent Valga Soldatite Saadikute Nõukogu Täitevkomiteel õnnestus läbirääkimistega tragunid siiski revolutsiooni poole üle tuua. Kujunenud olukorraga leppisid lõpuks ka garnisoni ohvitserid. 8. märtsil ilmusid soldateid ja elanikkonda rahustama Rügiduuma saadikud Jefremov ja Makagon. Üldiselt möödusid aga revolutsioonilised sündmused Valgas suhteliselt rahulikult ja veretult.

P ä r n u s e jõudsid teated revolutsiooni võidust hilja. Veel 2. märtsil teatas kohalik ajaleht, et «Petrogradi ajalehti ei ole ka mitte täna tulnud». Kuid ka järgmistel päevadel, mil juba saadi sündmustest ülevaade, jäi olukord rahulikuks. Andis tunda revolutsioonilise tööliiklasi puudumine. Kohaliku garnisoni juhtkond ja linnavolikogu püüdsid revolutsioonilist väljaastumist ennetada. Tundes hirmu revolutsiooni ees, taotles Pärnu eesti kodanlus ühisblokki balti sakslastega. Linnavolikogu 6. märtsi koosolekul loodi eesti-saksa kodanluse ühisrinne. Pärnu Eduerakonna juhtiv tegelane Kuusner ütles avalikult, «et nüüd on aeg tulnud, kus meie teiega [s. o. sakslastega — K. S.] ühiselt peame tööle hakkama, et pahempoolsete vastu võidelda».

Linnavolikogu valis 6. märtsil enda hulgast täitevkomitee, mida kõlavalt nimetati «tööliste, soldatite ja kodanikkude täidesaatvaks komiteeks», kuigi tööliste ega soldatite esindajaid siin ei olnud. Komiteesse valiti Pärnu kodanlikud tegelased Kuusner, Piiskar jt. Korrapidamiseks moodustati kodanluse esindajatest miilits, mille ülemaks määrati tsaaripolitsei esindaja, endine pristaviabi Markson. Korrapidajateks aga võeti rida endisi politseinikke, sest et need «asja tunnevad». Kohalikus ajalehes avaldati korraldus, kus hoiatati tänavale kogunemise eest.

Niisuguse «uue korra» kehtestamisega ei olnud nõus ei Pärnu töörahvas ega garnisoni soldatid. 7. märtsil saabusid Pärnusse Tallinna ja Narva bolševikud, kes Pärnu Teatrisse kokkukutsutud ülelinnaisel

rahvakoosolekul paljastasid kodanluse manöövrid. Koosolekul tehti otsuseks luua Pärnu Töölise ja Soldatite Saadikute Nõukogu. Valiti 5-liikmeline komitee (3 soldatit ja 2 töolist), kelle ülesandeks jäi uue nõukogu valimiste korraldamine.

8. märtsil ilmusid rahvahulgad ka Pärnus tänavale. Kell pool kolm päeval kogunesid soldatid Rüütli tänavale. Nendega liitusid linnaelanikud. Soldatid kavatsesid üles otsida jahu- ja suhkrutagavarad, areteerida linnapea, politseinikud ning garnisoni ülema Ostapenko. Viimane oli soldatite suhtes kasutanud ihunuhtlust ning nüüd tahtsid soldatid talle endale vitsu anda. Kell pool viis ilmus demonstratsioon raekoja ette, mille ukсед olid kinni. Toodi kohale sakslasest linnapea Ammende, kes raekoja avas. Kohale tulid ka linnavolinikud. Raekojas algas koosolek. Siia ilmus ka garnisoniülem Ostapenko, kes raekoja ees hakkas soldateid manitsema ja käskis neil roodudesse tagasi minna. Kuid ta karjuti maha.

Ostapenko siirdus raekotta. Rahvahulk ootas väljas. Kella 7 paiku nõudsid soldatid, et Ostapenko väljuks. Anti kogupauk õhku. Selle peale ilmuski polkovnik raekoja trepile, käed taskus, ja andis käskluse: «Laiali minna!» Käsku ei täidetud. Nüüd tõmbas ta mõlemad käed revolvriga taskust ja tulistas. Haavata said kolm soldatit. Polkovnik ise pisteti aga tääkidega surnuks. Soldatitest surid kaks hiljem haiglas.

Pärast Ostapenko tapmist ei osutanud enam keegi vastupanu. Areteeriti linnapea Ammende ja linnavolinik Schmidt ning aeti laiali linnavolikogu poolt loodud miilits. Pärnu kodanlus ja sõjaväevõimud pidid taganema. Linnavolikogu täitevkomitee lõpetas tegevuse ja 9. märtsil moodustati Pärnu Töölise ja Soldatite Saadikute Nõukogu ning selle täitevkomitee. Nõukogus läks enamus soldatite kätte, sest töölised olid Pärnus nõrgalt organiseeritud. Nõukogusse saatis oma esindajad ka endine linnavolikogu poolt moodustatud täitevkomitee.

12. märtsil toimusid Pärnus Ostapenko poolt haavatud ning hiljem haiglas surnud soldatite Panjušini ja Matjušenko matused. Need kujunesid revolutsiooniliseks demonstratsiooniks. Soldatite põrmud viidi Kuninga [praeguse V. Kingissepa — K. S.] tänaval asuva kiriku aeda. Haul peeti revolutsioonilisi kõnesid. Kalmud mattusid pargadesse.

Viljandis saadi Petrogradi sündmustest teada juba 2. märtsil. Moodustati ajutine miilitsakomitee. Kuid esimene suurem rahvakoosolek toimus alles 7. märtsil Käsitöölise Seltsi ruumides. Seda juhatasid advokaat Talts ja «Sakala» toimetaja H. Raudsepp. Arutati uue valitsuse ning toitlusolude küsimusi. Koosolekul asuti seisukohale, et linnapead ja linnavolikogu ei tule omavoliliselt lahti lasta, sest on loota uue linnavolikogu valimist. Pärast koosolekut toimus rongkäik, mille eesotsas kanti rahvuslippu. Kõnesid peeti linavabriku ja kasarmute juures. Lauldi «Eestimaa, mu isamaa», mille helid kodanlike ajalehtede teateil ei tahtnud lõppeda.

Viljandi Töölise ja Soldatite Saadikute Nõukogu asutamiseni jõuti alles 12. märtsil Käsitöölise Seltsi saalis toimunud sõjaväelaste ja töölise koosolekul. Nõukogus pidi 11 kohta kuuluma töölisele, 5 päevatöölisele ja käsitöölisele, kuna sõjaväelaste esindus jäi esialgu veel lahtiseks. Nõukogu täitevkomitee valimisteni jõuti alles 11. aprillil. Selle esimeheks valiti menševistlik tegelane advokaat Grau.

Tüüpilistes väikekodanlikes maakonnakeskustes Rakveres, Paides ja Võrus oli revolutsiooniline liikumine eriti nõrk.

Rakveres piirdusid sündmused esialgu sellega, et ajalehtedest

saadi teada: revolutsioon Petrogradis on võitnud. Politsei loovutas vabatahtlikult relvad ja 5. märtsil korraldati kohalike kodanlike tegelaste juhtimisel rühvakoosolek miilitsakomitee valimiseks. See saatis Ajutisele Valitsusele tervitustelegrammi ja otsustas asuda koostööle Rakvere linnavolikoguga. 6. märtsil jõudis juba kohale Eestimaa kubermangu komissari I. Poska telegramm Rakvere linnapeale, millega sellega pandi Ajutise Valitsuse maakonnakomissari kohustused ja kohustati teda asuma miilitsa organiseerimisele. Seepärast otsustas eelmisel päeval valitud miilitsakomitee oma ülesanded maha panna ja kogu asjaajamise linnapeale üle anda. Rakvere Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu loodi hiljem. Kuigi selles olid ka Kunda ja Aseri töölised esindatud, läks Rakvere Nõukogus ja selle täitevkomitees enamus kodanlike tegelaste kätte.

Paide oli tüüpiline kadakasakslik väikelinn, kus töötava rahva peamise osa moodustasid käsitöölised. Toimunud revolutsioonist saadi siin ametlikult teada alles kubermangukomissari Poska poolt saadetud telegrammist. Vana kadakasakslik linnavolikogu moodustas miilitsakomitee, mille esimeheks sai kohalik tikuvabrikant Margus, abiks aga «kogemustega» ispravnik Senkopopovski. Militsionääradena kasutati endisi linnavahte ja tsaariaegseid politseinikke.

Kuid säärase «vana korra kukutamisega» ei olnud rahvas siiski rahul. 6. märtsil kogunes töörahvas Paide turuplatsile ja nõudis miilitsakomitee käest seletust. Koos soldatitega hakati politseinikelt relvi ära korjama. Ägedalt otsiti ispravnik Senkopopovskit, kuid see oli juba politsei salajase kirjavahetuse ära põletanud ja Paidest erariides jalga lasknud. Põgenes ka rahvakoolide inspektor Rõbalka, kes 1905. aastal Viljandis linnakooli õpilastele oli lasknud ihunuhtlust anda.

Tallinna aga jõudis nendest sündmustest kubermangukomissar Poskani teade, nagu oleks Paides mäss. Seepärast saadeti Tallinnast kiirrongiga Paide 50 soldatist koosnev väesalk koos Tallinna Miilitsakomitee esindajate advokaat Rägo, inspektor Johannsoni ja ajakirjanik Veileriga. Viimane oli ühtlasi Poska poolt määratud Ajutise Valitsuse Järvamaa komissariks.

Mingit «mässu» muidugi ei olnud. Uue miilitsakomitee valimiseks kutsuti järgmisel päeval, s. o. 7. märtsil, kohaliku «Ühisuse» seltsi ruumides kokku rühvakoosolek. Iseloomulik oli, et koosolekut juhatas Aktsiisivalitsuse ametnik Tarask, protokollis aga preester Podekrat. Tallinna tegelaste näpunäidete kohaselt valiti uus 9-liikmeline miilitsakomitee, mis koosnes täielikult kodanlikest tegelastest. Sõjaväeosa aga sõitis Tallinna tagasi, sest «uus kord» oli nüüd ka Paides sisse seatud. Kohaliku nõukogu moodustamiseni jõuti Järvamaal alles maikuu ning see läks väikekodanlike tegelaste kätte.

Võru jõudsid kuulujutud revolutsioonist 1. märtsil. 2. märtsil sai aga kohaliku ajalehe «Võru Teataja» toimetus politseist range korralduse selle kohta mitte midagi avaldada.

Alevikes ja külades möödus revolutsioon enamasti rahulikult ning vaikselt. Ta võitis nii ootamatult ja kiiresti, et siin satuti toimunu kui fakti ette. Mõisnikud ja kodanlus kartsid algul, et maal korduvad 1905. aasta sündmused. Tegelikult ainult Keila vallamajas põletas rahvahulk ametlikke dokumente ja pabereid. Sealsamas tungiti ka Peetri karjamõisa, kus ähvardati mõisavalitsejat Einsilda maha lasta. Sel õnnestus aga paljajalu ja pesuväel põgeneda.

Kohati areteeriti soldatite ja talupoegade poolt mõisnikke: Virumaal

Merekülas parun Tiesenhausen, Saaremaal parunid Nolcken, Pohl ja Buxhövden.

Arvukamalt korraldati rahvakoosolekuid ning miitinguid valdades ja alevites alles 10. märtsil, mil kogu Venemaal pühitseti revolutsiooni ohvrite ja vabaduse päha. Sel puhul pandi Vigalas Tallinnast saadetud pärg Bernhard Laipmanni (maalikunstnik A. Laikmaa vend) hauale, kes 1905. a. oli hukatud, sest ta valis häbitava ihunuhtluse asemel mahalaskmise. Pärjale olid kirjutatud sõnad: «Sa võitsid. Elagu võitlus!»

10. märtsi sündmustel aga oli rahulik iseloom ja valitses sõbralik hoiak Ajutise Valitsuse suhtes, mida peeti demokraatlikuks. Paljudes kohtades peeti tänujumalateenistusi. Isegi Sindi töölisasulas tähistati 10. märtsi jumalateenistusega, lauldi «Kui vägev Issand Siionis» ning kuulati hardusega vabrikudirektori kõnet, kes teatas, et ta koos kõigi töölistega uue valitsusega ühineb.

10. märtsiks oli kodanlik-demokraatlik revolutsioon Eestis kõikjal võitnud. Vahetult pärast revolutsiooni võitu läks võim Eesti tähtsamates keskustes loodud tööliste ja soldatite saadikute nõukogude kätte. Need olid uue võimu — tööliste ja talurahva revolutsioonilis-demokraatliku diktatuuri organid. Kuid nagu Venemaal nii ka Eestis läks nõukogudes, välja arvatud Narva, enamus väikekodanlike parteide — esseeride ja menševike kätte. Need parteid ei tahtnud minna kaugemale kodanlik-demokraatliku revolutsiooni raamidest ega võtnud kogu võimu nõukogude kätte. Vastupidi. Kokkuleppel nende parteidega loodi kodanlik Ajutine Valitsus, kelle kätte jäi kogu riigiparaat.

Eestis aga pääsesid Ajutise Valitsuse kohaliku riigiparaadi etteotsa kubermangu ja maakondade komissaridena ning miilitsaülematena eesti kodanluse esindajad. Nii kujunes ka Eestis välja tolele ajajärgule tüüpiline kaksivõimu-olukord.

Ent kodanlik-demokraatlik Veebruarirevolutsioon läks siiski kaugemale, kui soovis kodanlus. Ta kindlustas rahvale laialdased kodanlik-demokraatlikud vabadused. Venemaa muutus poliitiliselt kõige vabamaks maaks maailmas. Bolševike partei võis legaliseeruda ja asuda töörahva koondamisele uueks revolutsiooniks.

Pärast revolutsiooni võitu valitses üldine meeleolu tõus ja juubeldus. Toimusid arvutud miitingud, koosolekud ja demonstratsioonid. Koosolekutel arutati kirglikult kõiki poliitilisi küsimusi, otsiti vastust teravatele päevaprobleemidele. Kuid juba alguses andis tunda masside poliitiline kogenematus ja kergeusklikkus, mis võimaldas kodanlikel ja väikekodanlikel parteidel rahvahulki petta. Kõlavate revolutsiooniliste fraasidega ja üldise demokraatia jutlustamisega püüdsid nad klassivastuolusid ähmastada. Ka kodanlikud tegelased, esinedes töörahva miitingutel, punane lint nõõpaugus, kaebasid endise survevalitsuse üle ja ülistasid uut valitsust. Paljud ohvitserid andsid pühalikke töotusi suhtuda soldatitesse kui vendadesse, kirusid vana režiimi ja suudlesid selle kinnituseks avalikkuse ees soldateid.

Ent vaatamata neile puudujääkidele oli töörahval siiski põhjust juubeldamiseks. Üks etapp Venemaa revolutsioonilise liikumise ajaloos — võitlus isevalitsuse vastu — oli lõppenud võidukalt. Kodanlik-demokraatlikud vabadused olid kätte võidetud. Nüüd seisis ülesanne selles, et viia kodanlik-demokraatlik revolutsioon lõpule ja alustada sotsialistliku revolutsiooni ettevalmistamist.

Anne — ahvatlus ja ahelad

Kas siis selle maa keel...
Kr. J. Peterson

kski nähtus maa peal ei sünni eelloota. Ükski nähtus ei kao järelmõjuta. Kõike, mis tekib ajaloos, ühendab eelnevaga küll majanduslik, küll ühiskondlik, küll psühholoogiline põhjuslikkus. Põhjuslikud on ka kõikvõimalikud luulenähtused, olgu selleks H. Muller oma värsikoguga «Laulud ratastel» või siis vihuvennad E. Vetemaa ja P.-E. Rummo.

Mingil määral on siis põhjuslik ka pop-teaduslike terminite tulek eesti kirjanduslikesse kuluaaridesse. Luule inflatsioon ja eesti kirjanduse (mõnikord kitsamalt — eesti luule) feminiinsus on need vabakäibeterminid, mis sunnivad end uudistama ja uurima: mis on inflatsioon ja kas ta on üldine? mis on feminiinsus ja kuidas temasse suhtuda?

Nii mõnigi kord aimatakse feminiinse luule all loidu, apaatset, unist, ilutsevat, jõuetut ja kes teab veel millistki luulet. Ent kas on see kõik üksnes feminiinne nähtus? M. Under oli küll kord naiselik luuletaja, ent vaata ometi — ta luule oli täis tuld ja kirge! Just nimelt. Kui feminiinsuse mõiste alla soovitakse toppida igasugune «väsinud kirjandus», virisemine ja verevaesus, on asi kurjast, on lihtsalt vägivaldne.

Küll aga tasub rääkida (pärast buduaariluulet!) naiselikkuse mõnest muust eripärast. Nimelt, naiselik silm jälgib maailma asjade välist külge ja märkab detaili pisut peenemalt kui mees. Ent ta ei kasuta detailiosa asjade sügavama olemuseni jõudmiseks ja selle avamiseks. Siit võiksime järeldada — kui detail ei kannu küllalt sügavat sisu ega ava asjade seesmist olemust, on tegemist filosoofilises (või psühholoogilises) mõttes pinnalise kunstiteosega, ja seega saab feminiinsusega tingimisi tähistada filosoofilist jõuetust. Nii luules kui proosas. Olustikukirjanikud, kes tunnevad küll detaili, kes on küll ladusad jutuvestjad, ent kes ikka ainult «latvu näksivad», jõudmata end juurteni uuristada, on ses mõttes feminiinsed, olgu nad sentimentaalsed või lõõpivad, olgu nad nimekad või mitte.

Mõnes teises mõttes pole aga naiselikkus sugugi jõuetus. (Muu jõuetus, muu arenematus on lihtsalt infantiilsus, ja kõik.) Naiselikkus on ürgjõud, on elu ja inimsoo jätkamise, rahva keele ja ilu alalhoidmise, kõige kaduva taasloomise sümbol. Sellist naiselikkust omab, tõepoolest, üpris palju näiteks P.-E. Rummogi, ja see pole paha pärast öeldud. Jõuline instinkt hoiab teda kaotamast keelt, rahvast, maailma. Alustagem vaatlusi keelest.

Päevast päeva võime jälgida mitmesuguste ühiskonnagruppide tarbesõnava ra süvenevat vaesumist, tarbekeeles üha enam levivat šabloonilisust ja automatismi. Neid põhjustab osalt meie järjest täienev, pealetungiv, intensiivistuv informatsiooniteenistus kõikmõeldaval kujul (raamat, ajaleht, raadio, televisioon...). Informatsiooni vahetamise automatiseerimine tõstab esile keele kommunikatiivse funktsiooni, keele emotsionaalsus väheneb, keel standardiseerub, puitub. Informatsiooni

üldhulk täheruumidesse arvatuna kasvab pidevalt, keele emotsionaalne vaesumine vähendab aga informatsiooni efektiivsust samavõrra. Mõnigi kord kuuldav ja loetav voolab meist üle nagu hane seljast vesi, ning lõppkokkuvõttena valitseb ikkagi informatsiooni- ja elamusenälg.

- Seepärast pole austria teoreetik E. Fischer sugugi formalismi apologet, kui ta lausub: «Moodne luule on keele hädakaitse äriavaimu ajastul.» Moodne luule püüab stiihiliselt oma keeleliste «krutskitega» tagasi hoida keele manduvat, nivelleeruvat kulgu. Umbes samal seisukohal on ka nõukogude teadlane A. Iliadi, kes arvab: nagu muusikul on vaja muusikalist kuulmist, nii on kirjanikul vaja head «keelelis-foneetilist kuulmist». Ilma keele tunnetamiseta, ilma armastuseta sõna vastu, ilma sõnamänguta, ilma sõna piire ja võimalusi järele proovimata ei ole ega saagi olla pinnast kirjandusliku ande arenguks. «Omada arenenud foneetilist (häälikulist) kuulmist tähendab vahetult sõnades kuulda ja nende kaudu intensiivselt enesesse haarata mitte lihtsalt sõnade ühendamise grammatilisi reegleid, vaid oma rahva, inimkonna südametukseid.»

Keele kõiki kolme sfääri — silpi (häälikut), sõna, lauset — kasutab sel otstarbel meistri osavusega P.-E. Rummo. Tema keele kõlavus, meloodilisus ja rütm puutuvad meeldivalt kõrva. Meetriumi mitmekülgne kasutamine, sagedamini ikka «vabavärsi demokratiseerunud luulemaadel», on võimaldanud luua väljendusriikka individuaalse stiili. Sõnavaraline «jõukus», sõna rakendamise täpsus, sõnade ühendamise uudsus kujundite struktuuriks loovad sugestiivse luule.

Üsna sama virtuoosliku sõnainterpreedina tutvustab end E. Vetemaa. (Küll jääb ehk Vetemaa poeetiline fantaasia mõnevõrra nõrgemaks Rummo kujundeid ning sümboleid loovast kujutlusjõust.)

Vetemaa armastab sageli mõnusat sõnamängu:

Nii nad seal siis agarasti töötavad
auväärsed killustikuloogid ja
vääraused sillustikuloogid ja

Seina taga traktornorskaja unesse müristab vagu

Juhhei! Valleraa! Ehhjui! Rallevaa!
Talle lahingus napsid on rõõm ja eit lust
ja võidupärg kroonib ta eitlust.

Vetemaa on siiski sõnade suhtes liberaalsem kui Rummo. Ta flirdib meelsasti vaeste väikeste täitesõnadega ega kihuta neid minema akadeemiliselt soliidse lause saamiseks. Neil hetkedel oskab Vetemaa olla nii kenakesti lapsemeelne-lapsekeelne, et «keelelise korrektsuse küsimus» ei kerki nagu huviorbiitigi:

Paksud poolnoodid läksid päris higiseks kohe

Küll ma nägin ikka toredat und!

Väga armsad varbad olid — roosad ja õrnad ja kelmid.

Justkui optimistlikud varbad.

Et võtaks pihku ja soojendaks.

Või katsuge ise nii abstraktselt ruumist nii emotsionaalselt kõnelda:

Vaene väike Lõpmatus
nukker Kõikemahutaja
tean millest sa unistad
külmetades seal
taga-tagataga

Vetemaa personifitseerib Maad ja Päikest, noodimärke ja ilmaruumi, räägib nimepidi poistest ja naistest — nii nagu tehakse lastelauludeski. Tingiv ja vee-retav kõnemaneeer ning täitsa eripärane lausestus on tal. Kalambuuriikas, lõbus, pisut pinnaline tundub ta, aga seal — luuletus soojadest emahjudest ning krõnk-sus varvastega lindudest; õhtust suures linnas; jääb komistavast sõjasandist. Ei, neis pole pinnalisust. Näiline klounaad varjab maski all enese- ja ühiskonna-iroonilist nägu. Sageli on näilise naiivsuse varjus teksti ja allteksti mitte nii süütu ühendus. Kohati kõlab läbi lapseliku või poisikeseliku naeru mees-olemise nukrustki. Mehe nukrust, kes näeb maailma nii nagu see on:

Ah ma ei tea mis mul on Üht sfinksi küsimust vana
aina pean lahendama Aina pean lahendama
Kas sellel üldse lahendust on Jah mina ei teagi
Võib-olla teada ehk saaks Aga peagi
peagi aeg otsas ja aju raadium saab tinaks

Kord juba nimetanud H. Mullerit, vaadagem siis ka, mida head pakub tema luuleraamatu meel ja keel. Kenake versifitseerimise oskus toetamas heasoovlikku lobisemishimu — nii on sündinud hulk eepilise toime ja lõimega luuletusi, mida jah lugedagi võib, ent mis muutuvad tüütuks nõudlikumal süvenemisel. Kujudid tuhmid, pilk liikumas mööda pindmisi detaile — nii kirjeldab autor asju ja fakte, mida näeb või on kunagi näinud. Kasutagem spekulatiivselt autori enda iseloo-mustusi:

sõnad on vettinud, soendava leegita.

Vabavärsid kui lohed mul paberil on
ja mõni neist ehtne ruigam.

Igatahes — keele rikkusi, võimalusi ja ilu, mida emad oma laste jaoks ajast aega hoiavad, ei näi autor hoidvat ega hindavat naiseliku väärikusega. Neile, kes Saare-
reste sõnaraamatu abil oma keeleoskust mõtleksid täiendada, jagab ta koguni heldel käel irooniat:

Sel raamatul olevat imejõud —
teeb kantsupealt laureaadiks.
Ja kehvem vendki saada võib
Paul-Eerikuks või Mats Traadiks.

Mõtlemise madalus, ütlemise odavus — ja ongi näpuvahel küsitava väärtusega luulekunst. Kui sellist kunsti harrastab arvukam autorkond, ongi põhjust rääkida luule inflatsioonist.

*
... ja kuna me tõde kunagi ei saavuta,
oleks parem, kui me aeg-ajalt
oma väärarvamust muudaksime.

T. S. Eliot

Kõik uus on parem kui vana. Ent kõik uus sünnib vanast. Et luua kunstis midagi uut, et luua uut kunsti, tuleb omandada eelnevate põlvete kõik (enam-vähem kõik) positiivsed kogemused, ning oskus. Alles selle pinnal saab võimekas looja valudes viseldes ennast lahti rebida millekski uueks. Kel puudub võimekus, jäävad edasi vana rüppe. Seegi poleks paha, kui ei deklareeritaks oma olemasolu-vormi kui ainuõiget ja kõrgeimat. Ent deklareeritakse. Ja tegelikult jääb kõik «uue» loo-mine paljalt pretensioonikaks žestiks. Sest pole omandatud ega selgeks õpitud

eelnevaid väärtusi, pole jõutud kogu eelnenud kultuurinigi. Kultuurikihi tusedu-
sest sõltub lõikus ja õnnistus künnimaal, kultuurkiht määrab ka vaimse loomingu
väärtuse.

Ühe või teise üksiku autori — kaasaegse või kadunu — kunstipärase matkimi-
seni või moejoonega kaasasammumiseni jõuavad paljud. Kogu kultuuri orgaani-
lise omaksvõtmiseni ja selle omapoolse rikastamise ning edasiarendamiseni jõua-
vad vähesed. Vähemalt eesti luulekultuuri enamikku vana vaske ja uut hõbedat
on enesesse sulatada püüdnud ja sulatanudki P.-E. Rummo. Mõttekultuur on tal
aga üsnagi võrreldav «kaasaegsete maailmastandardite» tasemega.

Mõistmine ja hinnang käivad käsikäes. Et mõista arenevat, tuleb samuti are-
neda, tuleb õppida. Need, kes tahavad aru saada uue füüsika seadustest, alusta-
vad õpinguid õige lihtsatest asjadest, liikudes järjest keerulisemale. Ikka käega-
katsutavalt konkreetsetelt kujuteldavale, sealt isegi otseselt tunnetamatule abst-
raktsele. Kunsti käiakse vaagimas aga omaenese olemasoleva tarkuse kui
absoluudi järgi. Osa neist paljudest, kes tunnustavalt suhtuvad P.-E. Rummo
andesse, muudavad ta oma vaimusilma ees puutumatuks suuruseks, kellele ei
sobi teha ainsatki arvustavat etteheidet. Need, kes ei suuda teda mõista, kisuvad
maha, ei tunnusta, rebivad tagasi omaenese kitsukesele maailmatunnetuse ja
-mõistmise mättale. Tüüpiliseks näiteks olgu V. Krimmi kirjutus «Rahva Hääles»
(1966, nr. 229).

On ikka nii, et mida suuremat või lihtsalt ootamatumat kvalitatiivset erine-
vust omab üks või teine looming valdavaga võrreldes, seda suuremat kaasa-
tulemist ta leiab — ühelt poolt. Teiselt poolt põhjustab ta seda suuremat vastu-
seisu, kõrvalseisjate alateadvuslikku soovi nivelleerida, muundada tema potentsiaal
üldise heaolu teenistusse «rahuliku aatomi vormis».

Ent vaadake, millise arengu on läbi teinud P.-E. Rummo. 1962. aasta kasseti-
vihus on tal sellised värsid:

Maaler astub pargiteedel,
kirjud pritsmed püksikintstel.
Värve, särtsakaid kui kevad,
võõpab pinkidele pintsel.

Kuidas meeldib? küsib meister.
Imetore! siiralt vastan.
Soojas rohelises tuules
õieküünlaist und näeb kastan.

Selline õige lihtne luuletus on oma tunnetuslikult astmelt veel päris otsese kom-
pimise, vahetu taju, otsese peegeldamise, deklaratsioonide tasemel. Sellise astme
luulet mõistab igamees, kel on juhus luuletusi lugeda. Sellelt tunnetusastmelt
algab iga inimese, iga luuletaja areng. Selle astmeni mõned jäävadki, jõudmata
kaugemale. Selliste luuletajate hulka võib lugeda lillelaulikud, otsesõnalised võit-
luslaulikud, töölaulikud jt. (Nende hulgas on ka H. Muller oma luulega.) Selline
luule läheneb väga paljus nn. tarbeluulele, mis üldiselt ei pea vastu pikemale
ajaproovile. Sest luule olemus on siin rajatud ainult pindmiste, olustikuliste reaa-
lide nentimisele. Aja kuludes, reaalide muutudes või kaugenedes ei paku need
luuletused enam kuigi palju.

Järgmine tunnetuslik aste on kõrgem. Ta toetub sõna ja keele kogu semantili-
sele rikkusele. Ta avaldub kogu tavalise inimkõne tasemel, selle väljenduslike
võimaluste ning mitmekülgse täies rikkuses. Ta valdab luuletuse teksti koos
selle kõikvõimalike alltekstidega. Lihtsa peegeldumise asemel tekivad liikuvad
mõttekujundid, millel on avar ruumilis-ajaline tagamaa. Toimub mitmeplaani-

line peegeldumine. Põhiliselt sellel tasemel on E. Vetemaa jt. luule. See on hea luule korralik tase.

Siia kuulub ka ehk «vana hea lihtne» luule, kus lihtsus pole primitiivsus, kus lihtsus on saavutanud suure esteetilise väärtuse. Meenutagem «Musta lage» või «Kerkokella». Kunstipärane lihtsus on siin keerukam kui mõnigi kunstlik keerukus. Teksti lihtsat struktuuri aitavad elama panna sügavad tekstivälised seosed (assotsiatsioonid?). Teos ei ammendu tekstiga, teos kujutab endast teksti ja tekstiväliste süsteemide imepärasest kooslusest.

Vähem käidavat rada kui teised on tunnetuslikul teel liikunud P.-E. Rummo. Oma luulekujundite loomisel kasutab ta «teise signaalisüsteemi» keerukamaidki võimalusi. Tema sümbolid, tema luulenägemused liginevad sageli sellisele tunnetusastmele, millist nõuab näiteks kaasaegne elementaarosakeste teooria või aeg-ruumi mõtestamine — ühesõnaga, millist omab maailma teadusliku selgeltnägemise nõiakunst.

Ka Rummo sõnamaagia suubub sinna, kus sünnivad sügavad intuitsioonipuhangud oma selgeltnägemise jahmatava elamuse ja ekstaasiga. Lülituvad sünkroonilisse tegevusse aju need piirkonnad, mis tavalistes tingimustes jäägi üheaegselt ei tööta. Aju tavaline töörežiim on välja kujunenud praktilise elu mehaanikas. Normaalsest töörežiimist väljaeksimisi võivad tekitada viirastuslik haigusseisund, alkoholi- või armujoove vms. P.-E. Rummo saavutab selle sõnamaagia abil. Mitmes luuletuses (*Oo et südemeid kiljuks mu hing; Kõik üksainus suur pere; Rong läbi agulite; Vihmad mind on armastanud järjest; Pilvede liikumist kuulan...*) pole teksti ega allteksti nende mõistete traditsioonilises tähenduses. On vaid ühtne tunnetusvoog.

Ent Rummol on luuletusi ka teist laadi dünaamikaga, «tavalisemaid». Seostused pole neis paralleelsed, sünkroonilised, vaid järjestikused, ühelt kaemuselt hüppeliselt teisele liikuvad. Luuletused, mis jääksid süsteemi-toppimise korral kuhugi hariliku assotsiatiivse luule lahtrisse. Enam või vähem kuuluvad siia *Vana ja väga kulunud filmifragment; Väikese linna kohvikumuusika; Olla maastik, olla maastik suurejooneline...*

Hädad algavad assotsiatiivse luule lugemisel.

Kuna mõtlemine toimub materiaalses keskkonnas, allub ta ajalise faktori seadustele. Mõtlemise protsess, omades inertsit, vajab mingisugust aega tee otsimiseks ja edasiliikumiseks. Siirdudes lugeja positsioonidele, ei saa kiita liiga ootamatuid assotsiatiivseid pöördeid tekstis, ega allteksti liigset varjatust, selle ülemäärast tinglikkust, alltekstide lõpmatut paljust. Need asjaolud takistavad lugeja mõtte kaasaminekut autori mõttega. Lugeja eksib teelt ega jõuagi päralt. Eksib nii seal, kus autori valitud mõtterada on eriti kitsalt piiritletud ja käänukohad üpris vaevaliselt märgistatud, kui ka seal, kus autori kasutatud sümbolid on liiga avarad, liiga mitmekülgselt tõlgendust võimaldavad. Lugejapoolne kaasautorlus ei kannata välja sellist vabadust. Pealegi — iga üksik teos on kindel, piiratud struktuur või mudel ega saa mahutada kõiksust. Laialivalgus, rangemalt piiritlemata koordinaadistik on lugejale halvaks vundamendiks autori mõttekäiguga võimalikumalt ühtelangeva mudeli loomiseks. Selliseid raskusi tunneb pisut E. Vetemaa ning P.-E. Rummogi lugeja.

Kui veelgi rääkida luule «sõnasõnalisest mõistmisest», olgu märgitud veel üks vähese perspektiiviga variant. — Nii alltekst kui ka (peal)tekst on võrdselt kitsad ja konkreetsed, ent üks tekst on teise suhtes niivõrd nihutatud, et sageli pealisehituse pommitamise lugeja poolt ei taga allteksti (müüri) ligilähedastki pihitasaamist. Niisuguseid ja niisuguste sugemetega luuletusi on avaldanud E. Vetemaa, U. Laht, A. Kaalep jt. Need luuletused tavaliselt kritiseerivad või kommenteerivad mingit kitsale ringkonnale teadaolevat kultuuriloolist, kultuuripoliitilist, kirjanduslikku vms. fakti. Sellise kunstluule tavaline efekt on —

«lai lugejaskond» maigutab nõutult suud, mingi kitsas kildkond ainult taipab, millest jutt on.

Millise piirini üks või teine luulevõte tohiks minna, pole ühegi seadustikuga määratav. Ei tohi ju unustada, et ükski piir ei saa olla absoluutne. Aja kuludes nihkub ta järjest kaugemale. Ta on nagu horisont, mis kaugeneb iga lähemale astunud sammuga. Mõistmine on pidevas arengus. Sageli jõutakse mõnesuguse loomingu üldisele (üldrahvalikule) mõistmisele alles aastate pärast. Ent käesoleva momendi hinnanguis on piiri mõiste ikkagi olemas. Piir, mille taga autor jääb kaastasteta, üksi oma mõtetega. Piir, mille taga kipub kahanema kunsti ühiskondlik tarbimisväärtus. (Kõik see jutt käib põhiliselt luule kohta, kus pearoll on määratud mõttele, mitte tunnete-emoosioonidele.)

Asjaolu, et tahetakse võimalikult täpselt teada saada, millist mõtet kandis autor oma teost luues, tõendab seda, et kunstiteos pole täiesti iseseisev ja isetoimiv, pole asjaks iseneses, vaid osutub meediumiks, mille kaudu tekib kontakt ja unisoon kahe isiku — autori ning lugeja (-vaataja-kuulaja) — vahel. Tähendab, kunstiteos muutub ühiskondlikuks väärtuseks alles sealtmaalt, kust ta suudab vahendada loovat vaimu tema vaimuvilja järele nälgijale, kust suudab end mingil moel ja määral arusaadavaks teha. See asjaolu kinnitab, et kunstis pole oluline ümbritseva maailma üksipuha milline peegeldamine või taasloomine (või uusloomine), vaid oluline on autoriisiku enda avamine sellisena nagu ta on — ümbritseva maailma ja ühiskonna mõjustustel kujunenud ja sellele reageeriva indiviidina. Realistlik kunst nõuab ausat eneseväljendust. Kunsti «stiilide, laadide ja tegumoodide» rohkus on seejuures sügavas vastavuses mitmesuguste psüühiliste inimtüüpide olemasoluga, on nende tüüpide kunstiliseks väljendiks. Ühiskond ei vaja kunstiteost «kui niisugust», ei vaja väljamõeldud «kristallkangelast», millist ehk kunagi kunstis serveeriti. Kunstiteosest otsitakse elavat mõtet, isiksust, vaimset autoriteeti.

Inflatsioon algab seal, kus avatakse küll autori isiksus, ent selgub, et sel isikusel puudub vaimne haare, mis võluks, mis imponeeriks, mis vapustaks mingil viisil, mis ulatuks kõrgemale nomenklatuurse reakodaniku vaimujõust.

*

... raske on mõistatada kirjanduslikke nähtusi, kui ei mõisteta olulisid majanduslikke tegureid kui baasi.

P. Gamarra

Probleemide ja nähtuste ring, mida kunstis käsitletakse, püsib mõne aja jooksul stabiilsena, siis aga elab läbi põhjaliku uuendamise, seoses suurte muudatustega kunstnikku ümbritsevas elus. Pärast muudatusi puhkeb kunstis uus tõus. Nõnda on öeldud (vt. näit. V. Alumäe «Interpretatsioonist») ja nõnda tööpoolest ongi lood kunsti üldisema arenguprotsessi ulatuses. Ent iga autori puhul esinevad ka seesmised muudatused — küll bioloogiline vananemine, küll elukogemuste täienemine, küll vaadete ja veendumuste arenemine. Seepärast lausus A. Blok veidi teisiti: tarvis on ikka ja jälle enesel muutuda (või siis, et muutuks ümberingi), et leida taas võimalus (põhjus, rakurss) aine uueks võitmiseks.

Leida uus aine, avastada aine mingeis uutes suhetes, näha uudes perspektiivis või lihtsalt vaadata vanale ainele uue pilguga — need on kunsti tavalised otsingud.

Dogmaatilise ajaloolõigu järel, pärast vaimse stagnatsiooni sulamist algas elvus ning hoogne tõus kõigil kunstialadel. Helilooming, luule, teatrilava, kujutav kunst, proosa — kõik haarasid uue aine järele. Mõned varem, mõned hiljem, mõned

tormakalt, mõned tagasipeetult, ent ometi kõik. Luules kandsid Niit-Kross-Kaalap edukalt oma novaatorimissiooni, Sang-Merilaas-Vaarandi-Laht lisasid toitvat tuuma, tulid ja läksid esimesed kassetid oma noorustuhinaga, mammutaeglane suur proosa asus läbi seedima toorelt ja tervelt allakugistatud möödanikku. Jne. jne. Selle aja sees tegi majandus märgatavaid edusamme, tasapisi normaliseerusid sotsiaalsed suhted, saabus rahu ja tasakaal, koos sellega paigutine mõttemõõn ja luuleloidus.

Uurisin pörandavaaside taljet daamide soengut menüüd
Nentima pidin et elustandardi tõusuaastail elame nüüd
(E. Vetemaa)

Lähimas ühiskonnas pole tükil ajal midagi põhimõtteliselt uut juhtunud, mis annaks uut laadi impulssi, tõuget ja hoogu mahakäinud luuleelevusele. Kes kord käivitanud luulemasina, treib ja toodab tükitöölise-professionaalina GOSTi-lähedasi, ammu tuntud värse. Nii vuriseb muutumatus maailmas ka H. Mulleri jpt. luulemasin. Ning see muretu jorutus on üpris pinnaline (ja femiinne, kui soovite).

E. Vetemaa värsivoogude pinnasillerdusse on sügavust aimata laskvaid varje heitnud autori enese «aastate lend», P.-E. Rummo on leidnud endale hoopis uued silmad. Nende läbi vabaneb autor maailma argiasjade stereotüüpsest nägemisest, nende ühetisest hindamisest, ning seetõttu on tema luule siiski tabanud midagi omapärasemat ja uudsemat.

P.-E. Rummo luule uudsus, tema värskus ja väärtus ei seisa mitte tema nn. sõnomaagias ega traagilises maailmatunnetuses. Pigem on ta uudsus asjade ning olude, inimestevaheliste ning ühiskonnasuhete põhjani vaatamises «kusagilt eemalt», täieliku üksiolemise hetkel. Ta laulud on üksinduse laulud. Inimese üksiolemise motiiv käib läbi kõigi kolme tsükli — läbi talve:

Sellel tallatäiel mullal
me ei teagi teineteist!

läbi pööriöömaa:

agulid — agulid — ümbris üll —
sündisin — olin — vahepeal surin —
pingetu — hingetu singerivurin —
eluümbriseks elatustüll —
mispärast — mispärast — mispärast küll — — —

läbi unetute interjööride:

Sa jõuad siiani, puutume kokku,
ei rinnalt tõsta ma isekat pead,
sel kitsal sillal sa minuni jõuad
ja otse minusse jõudma pead.
Siis viimase astudki sammu — ja meist
saab sammas hõõgub kui sulaklaas ...
ning sulad läbi mu abaluude,
must sulad lahti ja lähed taas ...

Kõik sinne traagika näib algavat mingilt väga intiimselt, väga kitsalt pinnalt. Siin ema kaotus ning lapsed veeremas igauks iseteed laiali. Siin armastuse kaugus

ja isekus, lumevalgus ja lumepimedus. Ent luuletaja võtab kaasa oma mureliku meele ja siis leiab sellele lisa juba mujaltki. Väikese järve äärest, mis püüab hoida end jäätumast. Maadligivana, mälutu ja arutu eide juurest, kes soiub, «et kord olnud rahu».

Kas seda vaja, kas seda tohib?! sõitleb mõni, süüdistades autorit kui surmapatalist tema «pessimismi» pärast. Siiski, siiski! Inimestele on vaja lubada ka sellist võimalust maailma asjade üle mõtisklemiseks. Ei usu neid, kes väidavad, nagu mõjuks autoripoolne nukrus ümbruskonda mürgitavalt. Ärgem kartkem. Hea tahtega inimesed, nähes, et ilmas on ka õnnetuid, püüavad seda enam korraldada, et maailmas poleks enam õnnetuid. Varjata nukrat meelt, salata tema olemasolu oma ühiskonnas, hurjutada tema üksikut kandjat — see tähendaks sisuliselt ju usaldamatuse avaldamist rahva elujõu ja moraalse tugevuse vastu. Tugevuse vastu, mis lubab ja koguni käsib vaadata kõige rusuvamaidki asjaolusid ühiskonnas ja inimese elus, et siis teadlikult nende vastu astuda, võidelda ja — kui võimalik — võita. Sest lõppude lõpuks (kui kasutada bulgaaria filosoofi A. Natevi sõnu) ongi ju kunsti ülesandeks «peegeldada kujundi tervikus inimsuhete eri tahke», s. t. «kunsti objektiks on alati nähtuste terviklus, nende jaotamatus». P.-E. Rummo pole laulnud omi laule selleks, et inimesi üksteisest eemaldada, vaid et nad ikka ja ikka üksteist leida püüaksid. Tema emotsioonid pole eitavad emotsioonid.

Miks üldse sünnib «nimetu kurbuse» luulet meie muidu nii saavutusterohkel sajandil ja helgel ajastul?

Vist algab kõik arengu üldisest seaduspärasusest. Nimelt toimub areng nii looduses kui ühiskonnas lihtsamalt keerulisemale. Arenevad ühiskonnas, mille struktuur ja suhted üha enam komplitseeruvad, muutuvad seega järjest keerulisemaks ka probleemid, mille üle iga ühiskonnaliige juurdleb. Kasvab isiku sõltuvus ühiskonnast, kasvab ka ühiskondlik mõtlemisvõime, eriti abstraktne. Inimene, kes mõistab küllalt abstraktselt mõelda, oskab näha ja tunda ka masenduse või mure kaugelseisvaid ning abstraktseid aluseid.

Seejuures on oluline, mis laadi on isiku tegevussfäär, tema intellektuaalne probleem. Mida konkreetsema tootliku tööga tegeleb inimene, seda konkreetsemate ja käegakatsutavamate esemetega kaudu ta maailma tunnetab ja selle probleemidele läheneb. Traktoristi, rauatreiali, ehitaja vastane on alati konkreetne, esemeline. Selleks on kas maa, rauatoorik, ehitusmört, kivid, ilmastik. Ka teadlane oma kitsal erialal leiab võrdlemisi kitsapiirilise võitlusülesande, mille kallale oma jõud rakendada. Tegevusringi selline kitsus ning konkreetsus tagavad ikka toimeka asjalikkuse, loovad küllaldase hingerahu.

Luuletajal nagu paljudel teistelgi pole nii piiritletud fronti ja võitluskava. Ta mõtleb inimesest üldse, tegeleb isiku ja ühiskonnaga üldse. Ta pöördub üldisemalt ja abstraktselt eksistsentsi probleemide poole. Tema ülesandeks jääb võitlus «suure nimetuga». Küllalt suurega, küllalt ebamäärasega selleks, et mitte tunda end liiga tugevana. Sest palju on neid probleeme, mis inimest ja ühiskonda pihus hoiavad ning mille praktiliseks lahendamiseks ükski poeet midagi konstruktiivset välja mängida ei saa. Hea, kui ta näeb, avastab, hoiatabki.

Niisiis määrab maailmasuhtumist ja meeleolusid ühelt poolt isiku positsioon ning rakendussfäär. Teiselt poolt kujundab «kunsti meeleolusid» ajastu enese meeleolu, ajastu enese ülesannete kitsam ning konkreetsem või laialivalgavam ning abstraktssem laad. Epohhidel, mil on olemas üks või ainult mõni üksik olulisim, kandvaim probleem ja vastane, mille likvideerimisele on suunatud iga kodaniku (seega ka poeedi) jõupingutus ja südametunnistus, on asi suhteliselt sama lihtne kui näiteks põllumehel oma põldu harides. Talle on selge ning arusaadav, mis või kuidas. Meie ajastul puudub nii konkreetne ja nii ainus valdav probleem. Kõik on hoopiski mitmetahulisem. Rinne on väga lai.

Võidakse küll väita, et üks kommunismi ülesehitamine ole ju küllalt konkreetne asi. Ent ärgem mingem nii naiivsete väitluste teele, ärgem lihtsustagem tõelust. Ei saa ju kapselduda oma hea kodu piiridesse ja eralduda muust, kurjast maailmast. Ei saa rahulikuks jääda rahutusttekitavas rahvusvahelises pingeväljas. On olemas Bonn ja Peking, on rahvusvaheline imperialism ja «punavalvurid». Ärgem unustagem ka Hirošima ning sellele järgnenud meeletu «aatomisajandi» mõjusid mõtleva maailma psüühikale.

Ja veel üks kaudne tegur. Inimese vabanemine jumala, türanni, füüreri alt seadis ta ette enesemääramise küsimuse, eneseotsustamise vajaduse. Mõnes mõttes on see raskem kui käimine mööda etteseatud rada. Sest probleemide rinne, millega isik kokku puutub, nähtuste ring, mille juures inimene juurdleb, otsustab ning vastutab, on määratult suurem. Sotsialistlik demokraatia koosneb vabadusest ja vastutusest, mitte ainult vabadusest. Vastutus on see murelik tunne, mida kirjandus paiguti kajastab.

*

Siin oled sündinud. Tasasel maal.
Siit on su rahu ja tasakaal.

P.-E. Rummo

Progressiivne on see, mis teenib humanismi ideid. Sotsialistlik humanism räägib igakülgset ja harmooniliselt arenenud inimesest, kellel pole kanda sotsiaalset survet, kes omab tõelist isikuvabadust. Paljud mõtlejad, eriti humanitaaralade esindajad, kurdavad kaasaegse ühiskonna dehumaniseerumist. Seda eelkõige inimese «heade» emotsioonide kängumise, inimühiskonna nn. asjastumise näol. Tehnilise progressi võidukäigu tõttu, elukorralduse praktitsistliku, utilitaarse suuna süvenemise ning inimese ja tema poolt loodud kunstmaailma võõrandumise tõttu teineteisest. Siit edasi. — «Kel pole emotsioone, sel pole fantaasiat, kel pole fantaasiat, see tapab ja põletab rahumeelega,» nagu lausub M. Unt, pidades silmas möödunud sõdu ja nüüdseid sõjapidamisvahendeid, pidades silmas emotsionaalset kunstifantaasiat kui inimlikkuse säilitamise vahendit. Kunsti emotsionaalsetele väärtustele suurema tähelepanu osutamist nõuavad paljud. Küllap see ka ehk vajalik on, nõustugem.

Ent sageli on häda selles, et emotsionaalse nimel pakutakse välja hingetut või haiglast hala, ebasiirast või moepärast tundlemist, närvilist või lihtsalt rumalat räuskamist.

Jah, külm oled, talvine Eestimaa!
Palju külmem kui kauge Siber!
Seal rahvas on siiralt tuline.
Tõtt näkku öeldakse sulile

— — — — —
Kui süüakse, söömist ei mängita.
Võib armastada ka sängita.
Ja kuigi puudub euroopa maneer,
pole nannipunn ükski siberi mees!

— — — — —
Ei ole ma kolkapatrioot!
Andke andeks need külmad salmid!

Ka neis värssides on püütud rääkida emotsionaalselt emotsionaalsest. Siis aga andeks palutud. Ei, andeks anda pole siin midagi! Väike märkus vaid. Võib küll käia Siberis verd värskendamas ja kiitmas teda kiiduväärse pärast, labastada seda suurt ja kaunist maad siiski ei maksa. Nagu pole kombekas ka seda maad ära sõnuda, kus kord ema rinda imetud, kus sõnad selgeks õpitud, kus poedinime-tuski külge kingitud. Olgu see maa külm ja halb, leige ja loid kuitahes, ent üks ole ju siberlastegi tänane vitaalsus välja kasvanud ei muust kui kunagiste oma ja äärerahvaste võitlusvaimuga vereliblede ühinemisest tsaaririigi põrgupäras.

On teatud teemasid ja probleeme, millega hõlpsasti emotsioonidel mängida või sentimente sünnitada saab. Eeltoodud H. Mulleri värsid panid mõtlema patriotis-mist, internatsionalismist ning rahvustundest üldse. Mäletagem, rahvustunnetel on mänginud kurja mängu fašism ning muud fantoomid. Sellepärast ei maksa seda diskreetset tunnet nii taktitult vägistada. Võrrelgem — ka P.-E. Rummo kõneleb kukepojalikust rahvustähtsusest vaikse ironiaga:

Tema on ju meie, ja ärme teeme endast
seda müüti, seda uhket ja suurt.

(«Ikka Liivist mõteldes»)

Ent tema ironia puhul ei teki ebameeldivat ärritust. Tõsi, sotsialistlikud ühis-konnasuhted, eriti majanduslik ning tootlik sfäär lõhuvad rahvuste piire, lähen-davad üksteisele, sulatavad kokku. See on jälle üks dialektiline protsess; seda tuleb targasti mõista ning õigesti valgustada. Jah, selles protsessis on isegi oma annus traagikat, ärgem salakem. Ütleb ju marksismgi — iga uus sünnib valudes. Ent rahvuste kadumine pole kurbmäng, vaid ajalooliselt mõistetav paratamatus. Pole kurbmäng, kui rahvuste asemele tuleb kvalitatiivselt uus ja kõrgem «midagi». Rahvuste ühtesulamisest peab sündima mingi uus ühiskondlik mõiste või kategooria. Selle atribuutideks ei saa olla enam need piirjooned, mida kasu-tatakse rahvusteks jaotamisel. Sotsialistlike rahvuste muutumine on kooskõlas humanismi ideedega, kui muutumine teenib kõigi muutuvate komponentide huve ühevõrdselt.

Ent üldiselt on kogu nimetatud protsess alles kaugema tuleviku kangastus. Sest veel pole lõppenud sotsialistlike rahvuste lõplik väljaareneminegi, alles on käimas nende kultuuride puhkemine täide õide.

Nii nagu meie ühiskond pole veel lõplik, pole arengu piirini jõudnud ega «val-mis» saanud ka meie kunst (ning kirjandus), mis kaasneb meie ühiskondliku ole-misega. Praegune kunst peegeldab mõnevõrra lõhestatud maailma ja lõhestatud inimest, disharmooniat ja rahutut elurütmi. Forsseerida kunsti arengut, nõudes temalt «uue renessansi» ilmutamist, mis kujutaks taas inimese seesmist tasa-kaalu ning inimese ja looduse vahelist harmooniat, poleks aga võimalik. Kunst ei saa muust ühiskonna arengust ette käia. Pealegi sisaldab ka tänane kunst (oma «formaalsemaski» osas) midagi harmoonilist, midagi jõulist ning tugevat. Võib-olla ainult need tugeva inimese avamise printsiibid on nüüd ehk pisut erinevad endis-dest, kanoonilisematest printsiipidest. Kui eelnev luule näiteks püüdis väljendada inimese suurust, tegi ta seda inimest ümbritsevate esemete kirjeldamise kaudu, inimest ümbritsevate maailma asjade liikumise ja korra kaudu. Praegune luule (nimetagem tinglikult kas või assotsiatiivseks) tahab näidata inimese suu-rust inimese enda, tema mõtete liikumise kaudu.

Inimkonna areng toimub tsükliliselt, uuenemiste ja eituste kaudu. Kunagi alg-selt seisis humanism looduse eitamises inimese poolt. Selleks, et inimene üldse võidule pääseks, looduse krooniks ja siis kroonipärliks muutuks. Ja järgnesid dialektilised eituse eitused väga mitmel kujul ja kombel. Järgnes isegi aegu, kus

inimese huvides tuli eitada inimest, või siis — inimsuse nimel humanismi ennast. Selliselt on toimunud revolutsioonid, vahetunud eposid. Kõik vaikne kurtmine inimese pärast, kõik halongi pöördus siis ringi, tõusis ning muutus «mehiseks, hoolimatuks, olles küps vägivaldaks», kui seda nõudis aeg. Sellised on üldise humanismi konkreetseid esinemisvormid.

Ja täna? — Ei Vetemaale, ei Rummole, ei ühelegi tõsiselt arvestatavale autorile ole omane haliseva inimese platvorm. Isegi see lüürika, mis näiliselt on täis nõuta-olekut ja kõhkluste külvi, asub võitleva humanismi poole peal. Ja ta on vähemasti **e m o t s i o n a a l s e l t n i i a k t i i v n e**, et virgutab.

Ja kõigest hoolimata jääb kirjanik ühte poolust pidi olemasoleva ühiskonna **p e e g e l d a j a k s**. Ta ei torma ette ega serveeri müütilisi eesmärke, mille poole kuss võtta. Müütilisi tulevikukujutlusi loovad ainult moodsate muinasjuttude (teaduslik-fantastilise kirjanduse) tegijad. Nad on idealistid sel määral, et on leidnud kunagise troonilt tõugatud jumala asemele endale uue jumala — teaduslik-tehnilise võluväe. Et «prohvetid» taas populaarsust võidavad, näitab siiski ühiskondliku tarviduse kasvu tulevikumaailma tutvustava sõna järele.

„Et saada kord see salasõna kätte...“

Muia Veetamm 60-aastane

aasaegset eesti kirjandust käsitlevate teatmeteoste nappus (kõige värskem neist — «Kirjanduse sirvilauad» — kannab aastanumbrit 1959!) sunnib meil juubelikirjutusi pahatihti alustama käsitletava autori biograafiliste koordinaatide andmisega. Ei ole põhjust erandit teha ka M. Veetamme tähtpäeva puhul, liiati kuna just tema kohta leidub eluloolist andmestikku trükisõnas kasinalt.

Muia Veetamm (kodanikunimega Elts Ristmägi, neipõlves Ventsel) sündis 2. märtsil 1907 Kose kihelkonnas (seega mitte Järvamaal, nagu väidetakse «Eesti luule antoloogia» II köites) Arukausi talus rentniku perekonnas. Ta isa Kustav Ventsel töötas hiljem Habaja mõisas moonakana, seejärel Tallinnas hobusemehena. Isa invaliidistumine Esimeses maailmasõjas raskendas perekonna majanduslikku olukorda veelgi. Lastel tuli varakult tööle hakata, hariduse omandamine jäi kauaks nagu kõrvalasjaks. Kaasasündinud kunstisäde viis E. Ventsel-Ristmäe täiskasvanuna Tallinna Töölisteatri lavale, kus ta tegutses a. 1935—1942. Saksa okupatsiooni ajal oli ta sunnitud ülalpidamist teenima maal põllutöölisena. Kutselise kirjanikuna tegutseb ta 1945. aastast alates, kuuludes 1949. aastast peale Eesti NSV Kirjanike Liitu.

M. Veetamme sulest on ilmunud luuletuskogud «Silma ja südamega» (1949), «Matka mälestusi» (1955) ja «Pill ja peegel» (1959) ning jutustustekogu «Õied ja juured» (1962). Lastele on ta kirjutanud värsiraamatud «Sulepallid» (1956) ja «Orav Rõõmuraas — käbikuningas» (1959), samuti nukunäidendi «Kalevipoeg ja sarviklased». Ühtlasi on ta V. Reimani ooperi «Kauged rannad» libreto autor.

*

Oma noorpõlves on M. Veetamm endas pakitsevale vaimsele energiale väljendusvahendeid otsides kaua kõhelnud näite- ja kujutava kunsti vahel. Kunstnik A. Eiswaldi abikaasana ahvatlesid teda maalikunsti valdkonda puhtkodusedki mõjutused, vabakuulajana täiendas ta end sel alal mõnda aega «Pallase» kunstikoolis. Märksa ulatuslikumad olid ta teatrilased harrastused. Kuigi ta õpingud Tallinna Draamastudio teatrikoolis katkesid perekondlikel põhjustel, töötas E. Ristmägi hiljem aastaid Tallinna Töölisteatri kooriliikmena ja näitlejana.

Luuletajana debüteeris ta Muia Veetamme pseudonüümi all pärast 1940. a. juunipööret ajakirjas «Viisnurk». Lüüriilise põhilaadiga poetessi tulek kirjandusse toimus seega võrdlemisi hilja, mis kõneleb teatud kasvuraskuste aeglasest ületamisest. Ei ole ülearune peatuda sellegi algpõhjustel.

Kehvast töölist kodust pärinenud Elts Ventseli koolipõlv katkes majanduslikel põhjustel juba lapseeas. Ta hilisem haridustee kulges rööbiti leivateenimisega. (Õhtualgkooli lõpetas ta 18-aastaselt, Tallinna kolledži 24-aastaselt.) Alustanud karjasena, töötas ta seejärel vaheldumisi majateenijana, põllutöölisena, kokaabilisena, kasvatajana lastekodus, haigepöetajana. See karm elukool teritas ühtlasi

pilku kodanliku ühiskonna vastuolude nägemiseks. «Unioni» vabriku töölisena pääses noor kunstihuviline alles 20-aastaselt esmakordselt teatrisse, kusjuures esimeseks nähtud lavastuseks osutus «Rigoletto» («Estonias»), mis jättis talle sügava elamuse.

Tema süstemaatilisem tutvumine eesti ja maailmakirjandusega toimus alles Tallinna kolledžis, kus vastava ala õpetamine oli suhteliselt heal tasemel. (Üheks eesti keele ja kirjanduse õppejõuks oli siin muide kunstnik M. Laarman.) Kooliväliseks lugemiseks jättis igapäevane töö küll vähe mahti. Ikkagi märkas tulevane luuletaja juba tollel perioodil jahmudes, et meie algupärase luuleloomingu rikkustest ulatus äärmiselt vähe tema elusfääri — töötavatesse agulitesse. Kellele luule oli südameasjaks, see ei saanud vältida valulist küsimust: miks lahutab poeesiat argielust näiliselt ületamatu kuristik?

*

Meil ei ole põhjust kellegi ees silmi maha lüüa eesti kirjanduse üldise arenemiskäigu pärast käesoleva sajandi esimesel veerandil. Ent samuti jääb vääramatuks tõsiasi, et kõigist demokraatliku leeri vaimuinimeste poolt loodud kultuuriväärtustest pääses laiemate ringkondade teadvuseni ainult murdosa. Me ei või unustada, et maal kehtis kuni 1928. aastani — tänase juubilaril täisealiseks saamiseni — ainult 4-klassiline koolikohustus. Rõhuv enamik meie töötavast rahvast omandas tollal oma kirjandusliku hariduse peamiselt M. Kampmanni ja M. Küla-Nurmiku lugemikest. Au neile lugemikele, mis andsid eesti kirjanduse põhivarast küllaltki mitmekülgse läbilõike, kuid juba nende kasutajate iga määras neile omamoodi antoloogiatele üsnagi tagasihoidlikud piirid.

Kümnetele ja kümnetele tuhandetele lugejatele, kes pidid olude sunnil lep-pima vaid säärase kirjandusliku ettevalmistusega, ei olnud tavaliselt (erandid ainult kinnitavad reeglit!) lektüüriks jõukohane näiteks selliste luuletajate, nagu hilisem G. Suits ja M. Under, J. Semper, J. Barbarus jt., looming. Kurtmine meie väärtkirjanduse vähese kõlapinna üle oli kodanlikus Eestis üldine, kõnelemata raamatute levikut pidurdavast kallist hinnast.

See oli olustik, milles küpses proletaarse päritoluga noore kunstientusiasti-sõnaseadja otsus: kui kord ise sulg haarata, siis kirjutada rahva elu põletavatest päevaküsimustest nii lihtsalt ja selgelt, et seda mõistaks ka algharidusega lugeja, kultuurielust eemalseisja. Sellele oma kunstilisele kreedole on Muia Veetamm püüdnud ustavaks jääda kogu loomingulise tee vältel. On iseküsimus, kuivõrd see taotlus tal alati õnnestunud on. Harilikult on kunstis kõige raskem saavutada just kirkastunud lihtsust ja sugestiivset selgust. Lõik Veetamme luuletusest «Vanaema pildi ees» kannab seepärast ilmselt pihtimuslikku laadi:

Nüüd tean,
et nõrgal
laulikul
on väga raske
seesugust sõna leida
isegi ta oma emakeelest,
mis oleks emakeel
ka tema rahva meelest
ja näitaks rahvale ta tööd
ja koduõue kaske.

*

Kui meie kirjandusteaduse noorim haru, kirjanduse sotsioloogia, mida senini on kandnud eeskätt säärase oma ala entusiastide nagu August Palmi, Aarne Vinkli ja Ingrid Loosme uurimused, kunagi jõuab ärkamisaja radadelt üle käesoleva sajandi künnise, siis võime oodata veel rohkesti huvitavaid avastusi aja jooksul näiliselt jäljetult unustusse vajunud autorite ja nende teoste järelmõju kohta.

Esitasin kord juubilarile kõigi intervjuerijate lemmikküsimuse küpses eas luuletajatele: «Missugune luuleraamat köitis teid nooruses kõige enam ja ahvatles ka ennast värsse kirjutama?»

Võimalike vastustena kaalusin mõttes selliseid eesti luule 1920-ndate aastate tähtteoseid, nagu «Kõik on kokku unenägu», «Rõõm ühest ilusast päevast» või ka «Ränikivi», et siis jätkata lisaküsimustega otseste mõjutuste kohta. Kuid intervjueritava spontaanne vastus lõi kõik mu kavalad kavatsused uperpalli.

«Mart Leksteini «Kurbus». Seda 17-aastasena õhinal neelates tundsin esmakordselt soovi saada ka ise sõnasepaks.»

Kes tänapäeva noortest mäletaks enam omaaegset tagasihoidlikku Pärnu poeti Mart Lekstein-Lepastet (1886—1939)? Ometi andis säärane nõudlik kriitik kui Jaan Kärner talle oma raamatus «Eesti uuemad luuletajad» (1925) võrdlemisi tunnustava hinnangu. Veetamme on Leksteini juures köitnud ta värsi juhanliivilik lihtsus ja luuletuskogu eeleegiline põhitoon. Aga täieliku antipoodina «Kurbusel» on luuletajat hiljem paelunud August Alle «Karmid rütmid» oma mehise trotsi ja jõulise võitlejahoikiaga.

Nende kahe pooluse — eeleegilise nukruse ja ühiskonda paremaks kujundada ihkava teotahte — vahel on murrangulise aja tormides oma argonaudiretkel purjetanud ka Muia Veetamme luulelaev. Kas ta otsitud kuldvillaku on leidnud, jäägu lugejate otsustada. Kuid juba lakkamatu otsiminegi on omaette vourus.

*

Nõukogude ühiskonna arengu tulemusel on meie luule auditoorium võrratult avardunud, järjest on kasvanud ka laiema lugejaskonna nõuded kunstilise sõna kvaliteedi suhtes. Üldise järsu tõusuga sammupidamine nõuab ka sõnameistreilt enestelt oma kunstilise arsenalil pidevat täiendamist.

Selleks, et värvata kirjanduslikku järelkasvu otse töölistkonna enda ridadest, on Saksa Demokraatlikus Vabariigis organiseeritud nn. «Bitterfeldi liikumine», mis taotleb vastavate eeldustega töölistele ja teenistujatele anda asjatundlikku kirjandusteoreetilist ettevalmistust ning abi kollektiivselt ja ratsionaalselt — nimekate kirjandusteadlaste ja kirjanike juhtimisel. Meil on Muia Veetamm pika arenemistee — tööpingi tagant Kirjanike Liitu — oma elu esimesel neljal aastakümnel üksi ära käinud. Sellist teed üksinda sammuda on alati raskem, kuid teisest küljest on kunstipõllul heaks dispositiooniks, kui midagi saavutatakse visa ja distsiplineeritud tööga, mitte lootma jäädes ainult sünnipärasele andekusele.

Kui M. Veetamme esimestele kogudele oli arvustajatel mõndagi ette heita — eeskätt vormi rabadust, kulunud riime ja kohatist kujundite ähmasust, siis võttis autor neid kriitilisi näpunäiteid vägagi südamesse. Selle tulemusena kõlab ta luuleflööt kolmandas luuletuskogus «Pill ja peegel» märksa puhtamalt. «Võib öelda, et käesolevas kogus on luuletaja varasemate teostega võrreldes palju siledamale ja sirgemale teelõigule välja jõudnud.» konstateeris sel puhul oma retsensioonis A. Eelmäe.

Viimastel aastatel on Muia Veetamme sulest ilmunud ka arvukalt tõlkeid vennasrahvaste väljapaistvate poetide A. Prokofjevi, J. Kupala, P. Brovka ja M. Tanki toodangust. Nende tõlgete enamik annab samuti tunnustust

luuletaja kunstimeisterlikkuse süvenemisest, tema väljendusliku diapasooni avardamisest.

Kindlasti oleks eesti nõukogude luule üldpilt ilma M. Veetammeta mitmeti vaesem. Tal on rida õnnestumisi nii kodanikuluule kui ka looduslüürika alal. Ei tahaks märkimata jätta sedagi, et näit. meie kolhooside kasvuraskuste kajastamisel kohtame luuletajal paiguti lausa tvardovskilikke toone. Üldist tunnustust on leidnud ta saavutused nõudliku ballaadivormi taaselustamisel. Mõndagi arvesse tulevat on ta andnud ka lastele luuletades.

Kirjaniku loomingulisi palanguid on kannud ausa töötava inimese eetos, mis ta toodangus on kinnistunud rea kandvate põhimotiividena: et sotsialismiehitajate homne päev oleks igati helge, et kaasinimeste teadvusest kaoksid koormavad minevikuigandid, et maailma säästetaks uutest imperialistlikest tapatalgutest ja eriti ähvardava aatomikatastroofi ohust. Oma kunstiliste pingutuste eesmärgi on autor ise sõnastanud ülaltsiteeritud luuletuses:

... et saada kord see salasõna kätte,
mis minu suus
on minu rahva keeleks.

Lootkem, et kättejõudnud juubel pakub luuletajale selle piüdluse jätkamiseks uut virgutust.

Enn Kippeli elu ja loomingut meenutades

eebruarikuu 15. päeval möödus 25 aastat 1930-ndate aastate viljaka romaanikirjaniku Enn Kippeli surmast. Sel puhul väärrib unustusse vajunud autorit meenutada ning teadmisi tema elukäigust ja loomingust laiendada uute andmetega, mis on saadud tema säilinud dokumentidest, teenistuskirjadest, autobiograafilistest märkmetest, kaasaegsete mälestusteadetest ja muudest allikatest.

Kasutatud on ka uemaid kirjutusi Kippelist: L. Rimmelga «Mõni sõna autorist ja tema loomingust» («Kuldvasika» 1957. a. uustrüki järelsõna), S. Keeri «Enn Kippeli elust ja loomingust» («Looming» 1962, nr. 2, lk. 294—305), A. Vaarandi ««Rahva Hää!» blokeeritud Leningradis» («Keel ja Kirjandus» 1962, nr. 5, lk. 304—308).

* * *

Enn (kuni 1935. aastani Eduard Ferdinand) Kippel sündis 16. veebruaril 1901 Tallinnas, kus tema isa Andres töötas «Dvigateli» vaguni- ja masinatehases mudelitislerina. Alghariduse sai nooruk 1909.—1913. a. Tallinna linnakoolis. Isa varase surma tõttu oli poiss kolmest lapsest kõige vanemana sunnitud 12-aastaselt õpingud katkestama ja hakkama saeveskis raske tööga leiba teenima. Leseks jäänud ema siirdus Peterburi teenistust otsima ja jättis kaks poega Tallinna sugulaste juurde. Hiljem kutsus ema vanema poja enda juurde ning poiss hakkas töötama äriõpilasena ja käealusena kondiitritööstuses. Revolutsiooni ajal asus ema Jelizavetino jaama juurde kooperatiivkauplusesse tööle ja viis kaasa poja, kes leidis sealsamas teenistust müüjana ning kassiirina. Vabal ajal armastas noormees jahil käia. Kui 1919. a. sügisel kodusõja rinded jõudsid Jelizavetinosse, jäi E. Kippel tööta ja muutus emale koormavaks. Seepärast põgenes ta läbi rinate Narva, olles mitu nädalat teel ning kannatades külma ja nälga, mis hiljem tervisehäiretena tunda andis. Narvas paigutati läbivintsutatud nooruk karantiini ja saadeti varsti koos vangistatud punaväelastega Tallinna, kus pandi vanglasse. Teda peeti kaks kuud kinni ja korraldati rangeid ülekuulamisi. Nõnda kujunesid E. Kippeli noorusaastad süngeks ja kannatusrikkaks, millest ta hiljem ei armastanud kõnelda.

Vanglast pääses E. Kippel 1920. a. jaanuari lõpul, kui andis lubaduse astuda kodanliku Eesti sõjaväkke. Noorsõdur pandi teenima 1. diviisi tagavarapataljoni, kust vabanes kodusõja lõppedes 1920. a. juunis. Tööd leidis demobiliseeritu «Atlanta» saevabrikus. Kuid 1921. a. aprillis pandi ta 2. jalaväepolku sundaega teenima, hiljem saadeti allohvitseride kooli, mille ta lõpetas. Kuna oli vähe väljavaateid korraliku teenistuse leidmiseks tsiviilelus, jäi E. Kippel Tartusse 2. jalaväerügemendi koosseisu üleajateenija-allohvitserina. See teenistus kestis ligi 20 aastat ja andis talle lõpuks veltveebli aukraadi. Vahelduvalt töötas E. Kippel sõjaväes mitmesugustel administratiivsetel kohtadel: oli kantseleikirjutajaks, poe-

juhatajaks, kaartide joonestajaks ja raamatukoguhoidjaks, mõne aasta palgaliselt 2. jalaväerügemendi ajaloo koostajaks. Kuni 1935. aastani elas ta Tartus Raadi mõisa lähedal asuvas nn. Lembitu kasarmus, kus tal oli kasutada väike korter. Kippel abiellus 1925. a. Jõgevalt pärineva Maret Lättega, kes oli kirjanduslike huvidega ja abistas meest tublisti edasiõppimisel ning hiljem kirjandusliku loomingu juures.

Enn Kippeli puudulik haridus ja sõjaväeline elukutse ei loonud esialgu eeldusi kirjanduslikuks tegevuseks. Mõned säilinud laulusepitsused 1920-ndaist aastaist näitavad algaja madalat maitset ja oskusepuudust. Mitmekülgsed huvid tõmbasid esialgu mujale: Kippel oli hea laskesportlane ja tennis võistlustel auhindu, harrastas vibusporti ja suusatamist, uuris relvade ajalugu ja kogus endale haruldasi eksemplare mitmest ajajärgust, tegeles nikerdamise ja maalimisega (on säilinud üsna kunstipäraseid joonistusi ja maale), oli meisterlik malemängija, võttes isegi võistlustest osa, jne. Hiljem luges ta palju ja soetas bibliofiilina endale väärtusliku raamatukogu, mis suures osas on praegugi säilinud.

* * *

Tundes oma hariduse puudulikkust, hakkas E. Kippel ligi 30-aastase mehena süstemaatiliselt edasi õppima. Oli vaja rohkesti täiendada tsariaegsest linnakoolist ammutatud teadmisi, et pääseda Tartu Öhtuse Ühisgümnaasiumi I klassi (7. õppeaasta). Esialgu ei edenenud õpingud ja kahtlus kippus kallale, nii et eakas õpilane katkestas mitu korda koolitöö, ent alustas jälle uuesti. Hiljem pääsesid võidule andekus ja töökus ning lõppklassis jõudis Kippel paremate õpilaste hulka. 1935. a. kevadel lõpetas ta kooli sotsiaalharu heade hinnetega.

Ülikoolilinna öhtugümnaasium ei kannatanud kvalifitseeritud õpetajate puudust: seal töötas loodusteaduste doktor A. Audova (kes hiljem siirdus Nõukogude Liitu), töölisnoorte hariduse eest võitles direktor J. Sütt, ajaloolane J. Madisson oskas teha oma eriala õpilaste lemmikaineks jne.

Juba 1920. aastal oli koolis asutatud kirjandusring, millest hiljem kujunes laia tegevussfääriga õpilasühing. Aastail 1922—1923 toimetasid õpilased mimeografeeritud ajakirja «Rada», millele järgnesid mõned trükitud albumid, kus kirjutasid tulevased kirjamehed J. Schütz (Sütiste), A. Kurlents, B. Sööt jt. Pärast mõne-aastast vaheega hakkas ajakiri «Rada» 1930. aastal uuesti ilmuma ja muutus hiljem jällegi albumiks, olles kogu Eestis silmapaistvaks koolinoorte väljaandeks.

Oma kooli häälekandja kaastööliseks asus varakult E. Kippelgi. Juba «Rada» 1931, nr. 1 toob tema toreda joonistuse «Kalevipoeg mõõka valimas» ja autori loodud vinjetiga jutustuse «Metspenid».

Öhtukeskkooli kirjandusring hakkas 1930-ndate aastate alguses korraldama kirjanduslikke võistlusi, mis andsid küllaltki kõrge tasemega jutustusi. Nõnda täideti 1933. a. märtsis ajakirja «Rada» number ainult auhinnatud proosapaladega. Esimese auhinna sai E. Kippel jutustuse «Kiusatus» eest, milles ta A. Jakobsoni laadis kujutab elust kõrvaletõugatud küürakat kojameest Madis Nurmenukku. Noore autori stiil on küllaltki tihe ja omapärane.

«Rada» oli öhtugümnaasiumi üldajakiri ja ilmus trükituna, seepärast koondati sinna tõsisema ning kirjanduslikuma ilmega materjalid. Koolis aga tunti vajadust ka nn. «klassiajakirjade» järele, milles oleks saadud vabamas ja lõbusamas toonis käsitleda omavahelisi küsimusi. Seetõttu hakkas lõppklass 1934. a. sügisel šapirograafil oma ajakirja välja andma ja selle peatoimetajaks pandi E. Kippel. Eeskujuga saadi eelmistest aastatest: juba 1920-ndate aastate algul oli J. Schütz (Sütiste) koos teistega toimetanud humoorikat klassiajakirja «Vihur» ja samalaadne «Idu» oli ilmunud 1926. ja 1927. aastal. Tundes ennast viimase järglasena, võttis uus ajakiri nimeks «Eosaba»; see ilmus perioodiliselt iga kuu, ühtekokku

6 numbrit. Ajakirja sisu pole just kaalukas, piirdudes sündmustega kooli, eriti lõppklassi elust, karikatuuridega õpilastest ja õpetajatest jne.

Tähelepanu vääriv vaidlus fašismi sümpatiseeriva «hõimuliikumise» vastu, millele vastukaaluks soovitatakse Eesti ja Soome kui väikeriikide demokraatlikumat koostööd.

Ajakirjas leidub ka toimetaja Kippeli suletoodangut. Mitmest numbrist käib läbi tema tõlgitud vene kirjaniku M. A. Osorgini jutustus «Vihiku karistamine», mis käsitleb vaba mõtte tagakiusamist XVIII sajandi Venemaal. Ajakirja 4. numbris tuuakse E. Kippelilt algupärane katkend «Nurjunud rahusobitus», mis tundub eeltööna autori hilisemale romaanile «Issanda koerad» (1938). Samal ajal ilmus «Raja» 4. albumis katkend «Ärahäbistatud moskulane» — peatükk E. Kippeli romaanist «Suure nutu ajal» (1936).

E. Kippeli kooliaegsete kirjanduseharrastuste vaatlus näitab, et alguses õppeainetega rängalt maadlev 30-aastane õpilane sai varsti üle kooliprogrammi raskustest ja hakkas tegelema ilukirjandusega, milles saavutas juba teatava kujundamisoskuse. Eriti süvenes ta ajaloolistesse teemadesse, nii et võis järgnevatel aastatel esineda üsnagi viljaka kirjanikuna.

* * *

1935. a. kevadel gümnaasiumi lõpetanud, astus Kippel samal sügisel Tartu üli-kooli. Tema ajaloolaseid huvisid arvestades soovitati tal hakata õppima ajalugu, kuid mõnevõrra ootamatult astus sõjaväelane ja kirjanik usuteaduskonda, olgugi et tal eeldusi pastoriametiks polnud kuigivõrd.

1935. a. peale intensiivseks muutunud kirjanduslik tegevus ja tekkiv boheem-lusekallak võtsid oma aja, mistõttu ülikoolistuudium kippus kõrvaliseks jääma. Küllap pakkusid vana testamendi aegunud prohvetilood ja skolastilised dogmaatikakäsitlused otsivale kirjanikuvaimule vähe, seevastu äratasid rohkem huvi teoloogia piirialad — heebrea keel, usupühhologia jne. Kippeli õpinguraamat näitab ainult üksikute eksamite sooritamist, ülikool jäigi tal lõpetamata.

Eluküpsset meest ja tõusvat kirjanikku sooviti muidugi meeeldi vastu võtta üliõpilasorganisatsioonidesse. Kõigepealt kutsuti teda ühte korporatsiooni, kus pandi otsemaid must rebasemüts pähe, kuid uustulnukaid alaväärstav buršilik kohtlemine tundus solvavana ja Kippel pööras korporatsioonile selja. 1936. aastal võeti E. Kippel vastu Eesti Kirjanike Liitu. «Noor-Eesti» kirjastuse töötajate kaudu sai ta kontakti üliõpilasseltsiga «Ühendus» ning 1936. aastal astus selle liik-meks. Juba algusaegadest peale oli selts kaldunud pahempoolsusse ja sama kallak püsis lõpuni. Mitmed tollaegsed liikmed (A. Uibo, I. Kruus, A. ja L. Illisson, J. Tamm jt.) olid kommunistliku partei liikmed ja said juhtivateks töötajateks 1940. aastal. Nad mõjutasid ka Kippelit maailmavaateliselt, nii et ta hakkas 1930-ndail aastail huvi tundma marksismi vastu.

Lähenedamine Tartu revolutsioonilistele ringkondadele andis Kippelile tõuke osavõtmiseks 1940. a. sündmustest. Kodanliku Eesti sõjaväe ümberkorraldamisel Eesti rahvaarmeeks määrati E. Kippel 1940. a. augustis 1. diviisi poliitiliseks juhiks Rakverre. Kui rahvaarmee kujundati Punaarmee väekoondiseks, vabanes Kippel septembris sõjaväest ja määrati Punaarmee korpuse ajakirja «Nõukogude Kait-sel» toimetaja asetäitjaks, kellena töötas novembrini, pärast seda oli ta 1941. a. juulini sama ajakirja toimetuse sekretäriks. 1941. a. aprillist alates toimetas ta ka lasteajakirja «Pioneer».

Sõja puhkemisel saadeti Kippel «Nõukogude Kait-sel» toimetuse grupiga rin-dele, kus võttis Dno, Porhovi ja Staraja Russa juures osa ägedatest lahingutest. Kui eestikeelne ajaleht likvideeriti, vabanes Kippel rindeajakirjaniku tööst ja

saadeti Tallinna tagasi. Suurte raskustega kohale jõudnud, sai ta vaevalt ands-tada uut tööd, kui pidi koos paljude teistega evakueeruma Leningradi. Seal jätkas ta tööd «Rahva Hääle» toimetuse liikmena: kirjutas artikleid fašismi vastu, andis informatsiooni sõjaliste sündmuste käigust ning koostas poliitilisi üleskutseid ja lendlehti. Loovas töömeeleolus püsides soetas ta endale kirjandust, luges vanu kroonikaid ja asus uute loominguliste kavatsuste teostamisele. Juba 1941. a. oktoobris hakkas ta kirjutama kolmeköitelisena planeeritud romaani «Isamaa pojad» ja viis I köite mõne kuuga peaaegu lõpule. Mõningate lünkadega ja lõpupeatükkideta käsikiri on säilinud Kirjandusmuuseumis.

Blokeeritud Leningradi eluraskused, eriti toidupuudus, mõjusid aga ruineerivalt kirjaniku tervisele, nii et ta 1942. a. jaanuaris paigutati sõjaväehaiglasse. Süveneva düstroofia tõttu suri Enn Kippel 15. veebruaril 1942 haiglas ja maeti ühishauda Leningradi Piskarjovi kalmistul.

* * *

Enn Kippel kujunes kirjanikuks keerukates ühiskondlik-poliitilistes tingimustes: kodanlike erakondade saagijagamispoliitika oli toonud parlamentarismi kriisi ja laiaades hulkades demokraatiatüdimuse, mida kasutas enda huvides vapside fašistlik «rahvaliidumine». Selle demagoogilised lubadused ja poliitilised karnevalitsemised tõmbasid enda poole suur- ning väikekodanluse laialdasi kihte, isegi väljapaistvaid kultuuri- ja kirjandustegelasi. E. Kippel jäi sellest poliitilisest lastehaigusest ilmselt puudutamata. Veel enam: algaja kirjamees oli esimene, kes julges suuremas kirjanduslikus teoses vapside vastu välja astuda, sellal kui valitsuse poolt lavastatud kohtuprotsessid polnud veel lõpule jõudnud.

E. Kippeli esimene trükist ilmunud suurem teos «Ahnitsejad» (1935) kuulub nendel aastatel domineerivate agulielu kriitilistel käsitlevate olustikuromaanide hulka. Elades kauemat aega Tartus üle Emajõe asuvas vaesema rahva linna-jaos, oli algaja kirjamees tähele pannud väikekodanluses leiduvaid deklasseerunud tüüpe ja nende virildunud eluvorme. Eriti oli talle silma torganud seitsme üürimaja omanik-ihnur, kes teenis sõjaväe arestimajas kojamehena ja sõi vahialuste toidujäänuseid, käis kotiriides ning kandis taskus kella, mida ei raatsinud üles keerata. Kui siis Kippel 1933. a. sügisel nägi Tartu tänavail naeruväärset pilti vapside kokkulapitud kooseisuga kolonnide marssimisest, tekkis tal elav kujutus raha- ja võimuahnuse sugulusest ning ta asus spontaanse hooga kirjutama satiirilist romaani, mille viis kiiresti lõpule. Romaani I osa trükist ilmumisel reageeris aga Viljandi-Pärnu politseiprefekt järeletsensuuri korras selle ärakeelamisega, sest teos sisaldavat «nilbusi ja kõlblusevastaseid väljendusi». Tõeliseks põhjuseks näis olevat vapslike elementide solvumine, mida võimumedel omajagu arvestasid. Keelamise intsident kutsus välja valitsuse häälekandja «Uus Eesti» juhtkirja, milles nõuti kirjanduselt «positiivset» koostööd poliitikaga ja Kippeli teose taoliste pamfletiliste mõnituste kõrvaldamist. Kohtuotsus tühistas aresti, tekkinud kõmu oli aga algaja esikteosele heaks reklaamiks.

Romaan «Ahnitsejad» kujutab agulimiljööid, kus tegutsevad endised mõisateenijad, hiromandid, aborditegijad, fanaatilised lahkusulised ja mitut sorti äritsejad. Nende hulgas on keskseks kujukaks haiglaselt ihnus kojamees Jakob Vaal, kes vihkab kõike, mis on parem, haritum, kultuursem; raha on talle ainsaks ideaaliks ja seda korjates ei vali ta abinõusid. Äärmine põikpäisus ja poliitiline arenematus leiavad äkki toetust vapside demagoogiast, mis annab fantastilisi lootusi eriti temataolistele saagiahnitsejatele. Kojamees (hiljem majaanik ja kaupmees) Vaalil tekivad naiivsed ambitsioonid pääseda juhtivate riigitegelaste hulka, panes teda heldel käel uuele liikumisele oma kapitale jagama. Muidugi haihtuvad pettepildid kiiresti ja toovad tohutu pettumuse. Romaani intriigi areneb pingelise

hooga ja põnevalt, seejuures on algajale omaselt paremini õnnestunud aguli argielu väline kujutamine kui psühholoogiliste nähtuste eritlemine. Romaanis esineb rohkesti teravate piirjoontega, tihti karikatuurideks arenevaid tegelaskujusid. Hoolimata olude ja tüüpide grotesksest liialdamisest ei lange teos päevakajalisse följetoni, vaid annab elutöelise pildi väikekodanlikust agulist. Tundub, et autor on rohkesti õpetust võtnud O. Lutsu samasuunalistest teostest («Vaikne nurgake», «Tagahoovis» jt.), nii nagu noorel kirjanikul arenes ka isiklik sõprus ja koostöö vanema kolleegiga. Kippeli esikteost nimetati kriitikas tagasihoidlikult heaks rahvaraamatuks, kuid nähti ka debütandi võimeid nõudlikumate ülesannete jaoks.

* * *

Paralleelselt olevikutemaatika käsitlemisega jõudis E. Kippel ajaloolise ainetiku juurde. Sellekohaseid katsetusi tegi ta juba kooliaastatel. Eeldusi selleks pakkus tema senine sõja ja relvade ajaloo harrastamine, osalt ka sõjaväelase elukutse. Samal ajal oli eesti kirjandusse laial rindel sisse murdnud uus ajaloolise romaani laine, mis 1930-ndate aastate teisel poolel kippus muid romaaniliike lausa lämmatama. Juba «eluläheduslane» August Jakobson oli positiivse töö kujutamise näitena «Andruksonide suguvõsa» sarja (1931—1932) paigutanud eelmisse sajandisse, kuid oma kalevipoeglikud töömurdjad jätnud ilma ajaloolise miljöö taustata. Isiklike mälestusmaade läbirändamisele oli O. Luts asunud juba 1931. aastal. Need olid siiski pöördumised lähemate ajaloojärkude poole, mida võis kujutada fantaasia või isiklike mälestuste abil. Kaugematesse sajanditesse viisid lugejaid 1934. aastal M. Metsanurk ja A. Mälk: üks andis romaani «Ümera jõel» XIII sajandi eestlaste vabadusvõitlustest, teine käsitles «Surnud majades» XVII sajandi lõpu näljahäda. Huvitava kokkusattumusena hakkas ka Enn Kippel 1934. a. materjali koguma võiduka Ümera lahingu kohta, ent kuulnud Metsanurga samasisulise romaani valmimisest, katkestas ta oma töö, sest ei julgenud hakata võistlema vilunud meistriga. Nüüd valis ta aineks XVI sajandil toimunud Liivi sõja, mida oli seni kirjanduses vähe käsitletud (Ed. Bornhöhe «Vürst Gabrielis» üsnagi pealiskaudselt). Varsti kuuldus, et sama ajajärgu kallale oli asunud noorkirjanik E. V. Saks, kuid teise algajaga oli Kippel valmis võistlema.

Uue romaani ettevalmistustöödele asus kirjanik teadusemehe põhjalikkusega: luges raamatukogudes ajaloolist kirjandust (eriti sõdade kohta), uuris algallikaid Tartu ja Tallinna arhiivides ja muuseumides, konsulteeris ajaloo-spetsialistidega, kuni tundis ennast küllalt kindlana kujutatavas ajajärgus ja tolelaegses sõjatehnikas. Autori eesmärgiks polnud muistsete eestlaste vägitegade idealiseerimine, nagu seda kasvav natsionalism järjest rohkem hakkas nõudma ja mida mõned kirjanikud kergekäeliselt pakkusidki. Kippel taotles eeskätt ajalooliste sündmuste tõepärasust kujutamist ja täpsust esemelise kultuuri esitamisel. Selle eesmärgi saavutas ta juba esimeses teoses, kuigi mõnevõrra kunstilise kujunduse arvel.

«Suure nutu ajal» ilmus 1936. aastal ja leidis tunnustust. Teose peategelaseks on Tallinna mündimeistri poeg Ivo Schenkenberg, ajalooline isik, kes alustas talupojasalkadega partisanivõitlust Vene vägede vastu, kui need vallutasid suure osa Baltimaist ja piirasid Tallinna. Autor ei tee Ivost ideelist kangelast, vaid paneb teda tegutsema romantilistel ajenditel, peamiselt oma kaotatud kallima, Rootsi vägede markitandi Denhardi veetleva tütre Dorothea pärast, kes langeb Vene vägede kätte vangi ja kellest saab isegi tsaar Ivan Julma abikaasa. Ivo armuromaan on kujutatud romantilis-sentimentaalselt, vanamoelise ajaloo-romaaniga võtetega. Hoopis tõepärasemalt on näidatud talupoegade kannatusi sõjajärel, nende ürgset vaenu mõisaülemuste ja jumalasalaste vastu ning spon-

taanselt tekkivat partisanivõitlust oma varanduse ja elu kaitseks. Seejuures on tõendusmaterjalina kasutatud rahvamuistendeid sissidest, peninukkidest ja muudest sõjaröövlitest. Autor kaldub Vene sõjaväge, eriti tatarlaste väeosasid näitama liialdatult julmadena. Teiselt poolt ei ülistata ka Rootsi sõjaväe vaprust ega humaansust, vaid kujutatakse üsnagi tugevate värvidega nn. tingsõdurite toorust, saagiannust, ülbust talupoegade vastu, joomarlikkust, liiderlikkust ja muid pahesid. Halvakspanevalt näidatakse ka aadlike kergemeelsust sõja-aastail, eriti nende priiskavaid pidustusi Tallinnas, mida kujutatakse lausa Russovi kroonika lopsakusega. Ka muudes osades antakse hansalinnast Tallinnast küllaltki tõepärane ajalooline pilt. Detailselt, kuid nõrgas kunstilises töötuses pakutakse kirevaid pilte linnade kindlustamisest ja kaitsest, sõjavägede liikumisest, ülevaatusesest, koosseisust, relvaliikidest ja nende kasutamisest, linnade ja kindluste vallutamisest, sellele järgnevaist röövimistest, hangeldamistest, prassimistest jne. Stseenides sõjaväe elust ei hoiu Kippel kokku värve, mistõttu need on sageli jõhkrad, naturalistlikud.

Romaani ülekaaluka osa moodustab kirjeldav element, mille arvel sündmustiku areng pahatihti pidurdub ja tegelaste psühholoogia jääb tagaplaanile. Teost nimetatigi rohkem sõjaajalooliseks leksikoniks kui kunstiliselt läbikujundatud romaaniks. Alguses tarvitab autor mingit arhailis-grotesket kroonikastiili, kuid ei suuda selles laadis lõpuni välja pidada ja jätkab tavalise kirjeldusega või koguni följetonistliku vestlusega. Talupoegade kõnelustesse on põimitud rahvapäraste vanasõnade ja kõnekäändude abil aforistlikku elutarkust.

* * *

Mitmesugustest teguritest stimuleerituna tõusis 1930-ndate aastate teisel poolel järsult ajalooliste romaanide arv — ajavahemikul 1934—1940 ilmus ühtekokku umbes 30 teost, nendest vähemalt 20 arvestatava kirjandusliku väärtusega. Kui teiste autorite toodang selles valdkonnas jäi enamasti juhuslikuks, siis E. Kippel oli leidnud siin oma pärisala, andes regulaarselt igal aastal uue teose, ja saavutas ajalooliste romaanide alal vähemalt kvantitatiivselt esikoha.

Järgmine romaan «Kui Raudpea tuli» (1937) käsitleb dramaatilisi Põhjasõja sündmusi. Kodanlik ajaloouurimine hakkas aina tendentslikumalt ülistama «vana head rootsi aega» ning «talupoegade» kuninga Karl XII-nda vägitegusid. Kippel laskis ennast mõjutada sellest ühekülgsest kontseptsioonist, mis oli põhiliselt ka venevaenulik, ning püüdis oma romaanis noort tormakat Rootsi kuningat idealiseerida.

Romaani sündmustik hargneb kahes liinis: ühes käsitletakse Rootsi kuninga ja sõjaväe tegevust Eestis Põhjasõja perioodil, teises vaadeldakse eesti talurahva elu ja võitlust samadel aastatel; mõnes punktis püütakse erinevaid tegevusliine omavahel põimida. Alguses domineerib Jõhvi mõisa talupoegade romaan, keskse kujuna mölder Ronga Tehvan oma tütre Imbiga. Imbile tehtud ülekohus kutsub välja talupoegade vastuhaku mõisale. Selles liinis areneb tegevus esialgu dramaatilisel, emotsionaalsel ja ajaloolise usutavusega. Hiljem aga muutub Imbi saatuse lugu romantilis-sentimentaalseks, nagu autoril üldse ei taha õnnestuda isikuromaanii arendus.

Eesti talupoegade elukäiku seotakse ka sõjasündmustega. Alguses kujutatakse Vene vägede tegevust Virumaal. Seejuures on autor aga tendentslik, makstes lõivu omaaegsetele natsionalistlikele kontseptsioonidele. Rootsi väe sõjatehnilist ja moraalset taset näidatakse mõnevõrra kõrgemana, kuid ei salata sedagi, et rootslased röövivad ja tapavad võidetuid. Narva lahingu võidu põhjusena näitab autor rohkem kuningas Karl XII-nda hulljulgust ja usulist fanatismi kui vägede vaprust. Mõnevõrra liialdavalt kujutatakse eesti talupoegade osatähtsust Põhja-

sõjas, kasutades rahvamuistendeid kui allikat. Seevastu ajaloolist isikut Ronga Tehvanit Rootsi vägede teejuhina Alutaguse metsades on kujutatud asjalikult, andmata talle ideaalse rahvusliku kangelase oreooli, kuigi potentsiaalsed võimalused on selles ajaloolises kujus olemas.

Pärast Narva lahingut asub kuningas oma vägedega talikorterisse Laiuse lossi ja ümbruskonna küladesse, kus puutub kokku kohaliku pastori Reiner Brocmaniga, kes esindab toleaegete kirikumeeste rahva- ning haridusesõbralikku suunda. Siingi ei idealiseerita kuninga ega pastori rahvahariduslikke kavatsusi ja tegusid üleliia, nende käsitlus jääb võrdlemisi pealiskaudseks. Sealsamas ei jäeta näitamata ka rootslaste omavoli: sõdurid hakkavad toidupuudusel talupoegade varandust röövima ja palgasõdurite värbajad võtavad talupoisse vägisi kinni, isegi kirikus jumalateenistusel. Üldiselt ei kipu autor kui elukutseline sõjaväelane sõjasündmusi naiivselt idealiseerima või karmist tegelikkusest otsima läbinisti positiivseid kangelaskujusid. Teiselt poolt esineb (ilmselt arvustuse mõjul) vähem sõjakoleduste naturalistlikku kirjeldamist, mida eelmises teoses oli rohkesti. Autor taotleb küll ranget välist kompositsiooni, ent käsitlus jääb siiski ebaühtlaseks.

* * *

Fašistlik Saksamaa hakkas kujunema järjest reaalsemaks ähvarduseks naabermaadele, eriti väikeriikidele, ja äratas nendes suuremat valvsust, mis peegeldub ka kirjanduslikus loomingus. Seni kodanlikust ajalookontseptsioonist mõnevõrra mõjutatud Kippelgi jõudis kindlale antifašistlikule positsioonile ja hakkas selgemalt kui varem eesti rahva vaenlasi nägema kunagise orduriigi järglases.

Uue romaani aineks valiski ta saksa ordurüütlike verise vallutussõja XIII sajandi alguses Baltimail, millele andis täiesti hukkamõistva hinnangu. Peamiselt Läti Henriku kroonikale toetudes, kuid kasutades ka uuemaid ajaloo uurimise tulemusi, kirjutas Kippel romaani «Issanda koerad» (1938). Romaani sündmustik on keskendatud liivlaste võitlustele ja nende vanema Kaupo reeturlikule üleminekule piiskopi ning ristirüütlike poolele, mis on jäänud ajaloo uurijatele üheks vaieldavamaks probleemiks. Kippel näitab, et Kaupot võlusid sakslaste näiline kultuuriline üleolek ja välissäraline kristlus. Ristiretke siinsete asukate vastu kujutab ta tavalise vallutussõjana, mille kaasnähtusteks on jõhkrused, saagi-ahnus, liiderlikkus, viletsus ja muud sõjapahed. Ajalooliselt usutavalt on antud Kaupo kõhklused vallutajate ja oma rahva vahel. Ühtlasi osutab autor liivlaste vähesusele ning nõrkusele koostöös ja enesekaitstes, kuigi vihas vallutajate vastu on nad üksmeelsed.

Säärases käsitluses kõlas nagu julgustust kaasaegsetele väikerahvastele. Korduvalt on kõne all liivlaste mitmenaisepidamine, mis olevat rahva juurdekasvu abinõuks. Mitmenaisepidamise keelamisest väljakasvatavat konflikti näidatakse ka sõja ühe põhjusena. Polügaamia loob ühtlasi dramaatilisi situatsioone Kaupo koduses elus. Kogu sündmustiku ulatuses hargnev romantiline armulugu rüütel Danieli ja kaupmehe tütre Gertrudi vahel jääb illustratiivseks vahepalaks naiivsete vanade ajalooliste romaanide laadis.

Liivlased alustavad Üksküla vanema Ako juhtimisel vastuhakku sakslastele, otsides seejuures liitu venelastega. Tundub, et autor mõtles ühtlasi laialdast ümberorienteerumist kaasajal: sakslaste invasioonile võis Balti mere ruumis võrdseks vastaseks olla ainult Nõukogude Liit. Kui Kaupogi kõhklema lööb, viivad vallutajad ta Saksamaale ja Rooma, kus liivlaste vanem naiivselt imetleb kristliku maailma kultuuri ja ebakultuuri; viimase esinemist oskab kaval munk Dietrich osavalt siledaks luisata, meenutades fašistlike valitsuste fassaaditsevat propagandat. Romaani positiivseks pooleks on vastuhakkajad liivlased ja nende juht

Ako, keda ei murra ka pikaajaline vangistus. Viimase põgenemine Lüneburgist on dramaatiline ja tugevasti psühholoogiline, kuid tolle ajastu kohta vähe usutav; see kõlab rohkem kaasaegselt ja isegi nagu tulevikku ennustavalt. Tagasi jõudes otsib Ako liitu Polotski vürsti Vladimiriga, kes on tõeliselt sakslaste vastu ja liivlaste poolt, kuid ei astu otsustavalt tegevusse. Nõnda jääb liivlastel üle ainus tee — alustada oma jõuga võitlust tugeva Riia linna vastu. Üksmeelest ei piisa vastase võitmiseks ning lahing lõpeb liivlaste kaotusega ja nende juhtide tapmisega.

Romaani lõpus kujutatud lootusetus, väljapääsmatu olukord vastab ajaloolisele situatsioonile.

Romaanis domineerivad jällegi olustikukujutus ja väliste sündmuste pinev draamaatilisus, tegelaskujud on antud jämedates kontuurjoontes, napi isikliku karakteriga ja vähese psühholoogilise arenguga. Teose stiil on värske, kujukas, rahvalik, kuigi ehk vähe isikupärane. Tasuks mõelda «Issanda koerte» kui Kippeli loomingus ühe terviklikuma ja ideoloogiliselt selgema teose väljaandmisele.

* * *

Neljandas ajaloolises romaanis «Jüriöö» (1939) kujutab Kippel eesti rahva võimsat ülestõusu 1343. aastal. Ka selle teose inspireerijaks oli ilmselt rahvusvaheline situatsioon 1930-ndate aastate lõpul. «Jüriöö» kannatab küll mõnevõrra liialduste all, mis tulenesid ajalookäsitusest: toleaegseid eestlasi näidatakse väikevasallidena ja linnakaupmeestena, kes tegutsevad isegi rahvusvahelises ulatuses. Maalt pagendatud eestlasest läänimehe Mehise poeg Tõives kasvab üles Soomes ja tuleb salaja tagasi kodumaale organiseerima rahva ülestõusu, muretsedes ka relvi selleks. Tema selja taga seisavad Turu foogt ja piiskop, kes lubavad toetada eestlaste võitlust ja nõuavad vastutasuks maa osalist allutamist Rootsile. Selles kajastuvad teose kirjutamise ajal eesti kodanlikus ideoloogias elavnenuid nn. skandinaavia orientatsioon ja mingi «Põhjabloki» loomise petlikud illusioonid.

Teose sündmustik areneb kuskil vähekonkreetselt kujutatud Hageri mail, kus suurvasall Erasmus von Hahne sporn tegutseb türannina, keda toetab väikevasall Martin von Sterneberg. Autor kirjeldab suure üksikasjalikkuse ja etnograafilise täpsusega Nissi vakusepidu ja suurvasalli pulma, kus lavastatakse ka rüütli-turniir. Selle vastu eestlaste salajasi «tingisid» üksikul soosaarel kujutatakse pea-aegu tänapäevase koosoleku laadis, need ei mõju ajalooliselt tõepärastena. Rahvanemad kaaluvad ka venelaste abi võimalust, kuid eelistavad sellele soomlaste otsustavat kaasatõmbamist. Ülestõus algab kuskil Hageri mail ja autor veeretab süü kogu ettevõtte ebaõnnestumise eest kaheksa päeva varem alanud sõjalisele tegevusele, sest soomlased ei olevat õigeaegselt abiks jõudnud, mis on aga ajalooliselt tõestamata.

Romaani teise osa raskuspunkti moodustab eestlaste ülestõusu ja Tallinna piiramise kirjeldus. Kujutatakse ka nelja «kuninga» läkitamist Paidesse ja nende reetlikku tapmist. Võimsates lahingupiltides kirjeldatakse eesti sõdalaste vaprat vastupanu ja lüüasaamisi korduvais kokkupõrgetes orduvägedega. Näidatakse eesti vägede ühist võitlust venelastega ning võitnud vägede siirdumist Pihkvasse varjule, lootuses veel ühiselt sõdida. Säärane lõpplahendus kajastas ka oleviku kõige reaalsemaid võimalusi.

Romaanis domineerib jällegi ajalooline element, nii et arvustus nimetas teost järjekordselt romaniseeritud ajalooks. Teose tegelased on jäänudki skemaatiliseks ja üheplaaneliseks — kõik sakslased on negatiivsed ja eestlased positiivsed. Sündmuste väline kirevus ja põnevus pani mõnda arvustajat koguni võrdlusjooni tõmbama A. Saali vananenud ajalooliste romaanidega, mis oli muidugi liialdus.

* * *

Romaani «Kui Raudpea tuli» kirjutamisel oli autoril üle jäänud rohkesti materjali, mida ta kavatses rakendada kolmandas köites. Siin oleks tegevus kandunud Poltaava alla, kus Karl XII sai Peeter I-lt otsustavalt lüüa. See romaan jäi kirjutamata, kuid 1940. a. oli Kippelil trükkimiseks valmis iseseisev romaan «Raudpea», mille osaliselt säilinud peatükkides Karl XII esineb vähe. Aktiivsemalt tegutsemas näidatakse Otepää pastorit Adrian Verginiust ja tema ümbruse talupoegi, kes hakkasid omal käel võitlema. Autori seniste saavutustele ajaloolise romaani alal ei oleks see teos lisandanud uusi kvaliteete.

Ajalooliste romaanide kõrval kirjutas Kippel veel kaks pikemat jutustust ajaloolistel teemadel: «Rootsi kuninga sõjatrümm» ilmus ajakirjas «Lasteleht» täielikult, «Lembitu poeg» aga jäi ajakirja sulgemise tõttu pooleli ja ilmus eri teosena 1941. aastal. Pealkirjaga «Meelis» on viimasest avaldatud pärast sõda veel 3 uustrükki ja teos kuulub eesti nõukogude parema noorsookirjanduse hulka. Jutustuses on ajalooline element tasakaalustatud fabuleerivaga.

Kui eesti kirjanduse lugeja hakkas juba küllastuma ajaloolisest romaanist, pöördus E. Kippelgi vahelduseks olevikuainete poole. Ühe käsikirjalise pealkirjata ja dateerimata romaani materjalina kasutas autor enda elamusi revolutsiooni ja kodusõja keeristes kuskil Leningradi lähistel. Romaan on käsitluse poolest ebaühtlane: kohati vanamoeliselt romantiline, täis naiivseid tundepaisutusi, kohati kujutab naturalistlikult sõja julma tegelikkust. Need kaks erinevat laadi on jäänudki kokku sulatamata. Madalavõitu kunstiline tase lubab arvata, et teos kuulub autori varasemasse loominguperioodi. Pole võimatu, et Kippel võttis sellega osa mõnest «Looduse» romaanivõistlusest, kus hinnati eeskätt aine uudsust, kuid sealgi jäi ilmselt edu saavutamata.

Teine käsikirjaline romaan (ka tiitlita) on dateeritud 1938. aastaga. Siin kajastuvad mõnevõrra autori teoloogilised õpingud. Põhiliselt kujuneb teos traagiliseks abieluroomaniks, mis lõpeb armukadetseva naise enesetapmisega. Romaan on pealiskaudne, kunstiliselt lamedavõitu, perekonna-ajakirjade tasemega lugemispala.

Järgmine olevikuaineline romaan «Kuldvasikas» (1939) läheneb Kippeli esimesele romaanile «Ahnitsejad»: jällegi näidatakse raha ja rikkuse laostavat mõju väikekodaanlikule inimesele. Alevikingsepa Ürila usutava tüübi lõi Kippel sünteesina kahest elus kohatud inimesest — kehvast kingsepast, kelle elujärje viis roopast välja suur loteriivõit, ning agulielanikust, kes ootamatult saadud kapitali ülikiiiresti läbi lõi. Võlgades rabelnud, alandatud Ürila ees hakkavad pärast 2-miljonilist loteriivõitu lõimitama alevi suurnikud ja oma sugulased. Rahavõimust saadud peapööritus viib iseloomutu uusriikka järjekindlalt allamäge, kusjuures süüdlastena ei puudu muidugi ka kõrtsikabinetid ja võrgutavad naised.

Agulielu kujutatakse teoses algul realistlikult, kuid loteriivõidust peale groteskselt-jantlikult, kaldudes tihti väljapoole usutavuse piire. Kingsepp Üril on Vilde naljajuttude koomiline äbarik ja Kitzbergi rätsep Öhk kaasaegsemas ümbruses, kelle saatust võib algusest peale ette aimata. Teos pakub siiski ajajärgu ilmekaid tüüpe, eriti igasuguseid parasiitlevaid tegelasi, ja kujutab värvikalt mitmesuguseid keskkondi, iseäranis kõrtside ja restoranide laostunud öhkkonda. Sündmustik areneb kiiresti ja vaheldusrikkalt, tõestades autori head fabuleerimisoskust.

* * *

Ülimalt kaasaegne on Suure Isamaasõja päevil Leningradis kirjutatud, lõpetamata jäänud romaani «Isamaa pojad» süžee.

Teos kujutab eesti töörahva võitlust 1940/41. a. murranguperioodil ja kodanliku intelligendi kujunemist revolutsiooniliseks võitlejaks. Romaan sisaldab rohkesti

autobiograafilisi sugemeid, peale selle kogus kirjanik materjale hävituspataljoni meestelt. Sündmustik algab kodanlikul perioodil. Erukindral Anderson, kes sai «autasuks» klassisõjast osavõtu eest Edila mõisa südame, esindab kodanliku Eesti militaristlikult ja fašistlikult häälestatud tüüpi, kes kiusab töölisi, vihkab Nõukogude Liitu ja peab sõbralikke suhteid hitlerliku Saksamaaga. Vastandkujuna kindral Andersonile antakse leitnant Varjus, kes arvustab valitsuse Nõukogudevastast poliitikat ja vallandatakse sõjaväeteenistusest. 1940. a. juunis liitub Varjus proletariaadi võitlusega ja hakkab pealinnas töötama majanduslikul alal. Sõja alguses võitleb Varjus relvaga Edila vallas fašistlike elementide ja saksa väeüksuste vastu ning pääseb vaevalt eluga. Käsikiri katkeb Tartu lahingu kirjeldusega. Autor on püüdnud kujutada eeskätt kodanliku sõjaväe ohvitseri ümberkujunemist nõukogulikuks võitlejaks, pidades silmas keerukal arenguteel esinevaid sise- ning välistakistusi, eriti aeglast vabanemist senistest harjumustest. Veel suuremate kõikumiste kaudu jõuab Nõukogude poolele kindrali minia Liisa, väikekodanliku elulaadiga naine. Romaanis näidatakse ka tugevaid võitlejatuüpe («punane kingsepp» Endel Lobjakas, dr. Leets jt.), kes mõjutavad Varjuse arengut, samuti pakutakse ilmekaid tegelaskujusid vastasleeri poolelt. «Isamaa pojad» loob laiahaardelise pildi klassivõitlusest meie maa üleminekuperioodil ning teosest oleks valmimise korral kujunenud esimene tõsisem ja ulatuslikum katse sotsialistliku realismi rakendamisel eesti nõukogude kirjanduses. Kompositsiooniliselt tundub «Isamaa pojad» terviklikuna, kuid stiililt pole autor suutnud ületada senist taset.

* * *

Enn Kippel oli kahtlemata tugev kirjanduslik talent, kes oleks soodsamate võimaluste juures suutnud väärtuslikumat anda, kui ta tegelikult andis. Sõjamehe elukutse ja hiline õppimine kulutasid parimad noorusaastad. Vaevalt oli ta keskharidust lõpetamas, kui juba sukeldus suure hooga loominguainetesse, kus tegutses kestva pingega, ühtegi peatust endale lubamata. See võimaldas vaevalt 8 aasta jooksul kirjutada 10 romaani, hulga jutustusi ja artikleid.

Seejuures polnud ta elukutseline kirjanik, vaid töötas hoopis kirjandusele võõral alal. Teiselt poolt aga kiskussuur produktiivsus alla tema loomingu kvaliteeti, sest jäi vähe aega enesetäiendamiseks, kirjandusliku horisondi avardamiseks ja teoste viimistlemiseks. Ta tundis hästi ajalugu, omades seetõttu ajaloolise romaani alal kindlamat pinda jalgade all, kuid osutas liiga vähe tähelepanu materjali kunstilisele läbitöötamisele, mille tagajärjeks oli teoste ebaühtlus. Ideoloogiliselt laskis Kippel ennast mõnevõrra mõjutada kodanliku ajalooteaduse natsionalistlikest kontseptsioonidest, kuid põhiliselt jäi ta truuks demokraatlikule maailmavaatele ja lähenes viimaks marksismile, mis sillutas talle tee liitumiseks 1940. a. revolutsioonileeriga. Aktiivse võitlejana võttis Kippel osa Isamaasõjast ja kaotas ohtlikul tööpostil viimast jõudu välja pannes oma elu. Kuigi tema loomingu on suur osa aegunud ja tänapäevale ideoloogiliselt vastuvõtmatu, jääb sellest siiski kaalule küllaltki rohkesti positiivset, mis väärrib senisest rohkem tundmist ja tunnustamist.

A. Kitzbergi draamalooming võorkeelsetel lavadel

esti kutselise teatri 60 aasta jooksul on iga meie teatri repertuaaris olnud korduvalt A. Kitzbergi näidendid ja paljud näitlejad on nendes esinedes andnud mõnegi oma parima osatäitmise (A. Alt-leisi Tiina, C. Treumundti Mogri Märta, A. Lauteri Jalaka Jaan, H. Lauri Saaremaa Priidu jt.). Juba enne kutselise teatri rajamist olid küllalavade kaudu saanud väga laialdaselt tuntuks Punga Mart, rätsep Õhk jt. tüübid A. Kitzbergi loomingust. Asjaarmastajad mängivad tänapäevani meie nimekama dramaturgi näidendeid mitte ainult kodumaal, vaid igal pool üle maailma, kus elavad eestlased ja tegutsevad nende näiteringid (Kaukaasias, Austraalias, Rootsis, Inglismaal jm.). A. Kitzbergi näidendeid on tõlgitud ka teistesse keeltesse ja neid lavastati juba kirjaniku elu ajal.

Esimesena ületas keelepiiri A. Kitzbergi näidenditest «Tuulte pöörises», mille esietendus toimus 4. detsembril 1908 Soome Rahvusteateris. Meil esimeste lavastuste ja teose ilmumise järel avaldatud kriitika nii pahemalt kui ka paremalt poolt ei leidnud selles näidendis midagi head. «Tuulte pöörises» ümber tookordses perioodikas keenud sõnasõda valmistas kirjanikule meelekirbedust. Samaaegselt andis Kitzberg siiski mag. V. Alavale loa tõlkida näidend soome keelde. Tõlge valmis 1908. a. maikuus ja Soome Rahvusteater võttis näidendi kohe oma repertuaariplaani. Teatri direktori ja «Tuulte pöörises» lavastaja Adolf Lindfors soovil palus V. Alava saata andmeid Liivimaa talupoja elumaja tüübi, rõivastuse, mööbli jm. kohta, et «kõik väga selgesti Eesti eluga kokku läheks». Ilmselt jättis A. Kitzberg tõlkija soovid rahuldumata, sest kui teater oli juba asunud näidendi lavastamisele, kordas V. Alava oma palvet.¹

«Tuulte pöörises» esietendusel Soome Rahvusteateris polnud saal välja müüdud,² kuid nii lavastus kui ka näidend ise võeti väga hästi vastu ja publikut jätkus ühtekokku 11 etendusele.³ Paar nädalat hiljem kirjutab G. Suits A. Kitzbergile soomlaste lavastuse esietenduse muljetest, publiku ja kriitika arvamustest.⁴ Esietendusel polevat olnud küll tavalist publikut — «Eesti tükk»... jäädgi ettevaatuse pärast eemale —, seda rohkem olnud aga õppivat noorsugu, kusjuures arvustajad end tükkist «ära võita laskisid ja publikumi teatrisse meelitasivad». G. Suitsu arvates Soome Rahvusteatri «regie oli teinud kõik mis võimalik», eriti suurepärase mulje jätnud lavakujundus. Naisosaliste mäng olevat olnud «kaugelt parem» kui «Vanemuises», meeste mäng osaliselt halvem. Ilmunud retsensioonidest nimetab G. Suits ainult H. Murrik-Vuolijoe kirjutust ajalehes «Työmies», tsiteerides selle travamaid seisukohti, nagu: «Postimehes» on A. Kitzberg «siamaani sotsialistide õgijana... ülesastunud», torkab silma «tüki karjuv ebatõelikkus» jm.

¹ V. Alava A. Kitzbergile 21. V 1908, 16. X 1908, 3 XI 1908. KM KO F 57, M 1 : 4.

² W-o., Tuulten pyörteessä — «Uusi Suometar» 5. XII 1908, nr. 282.

³ R. Koskimies, Suomen Kansallisteatteri 1902/1917. Helsinki, 1953, lk. 450.

⁴ G. Suits A. Kitzbergile 16. XII 1908. KM KO F 57, M 2 : 6.

Ajalehtedes «Helsingin Sanomat» ja «Uusi Suometar» pälvis «Tuulte pöörises» kiitvaid hinnanguid. «Helsingin Sanomat» leidis, et aine on tõsidramaatiline, paiguti hiilgavgi, tegelaste vahekorrad kasvavad välja situatsioonidest; liigne filosoferimine olevat mõnevõrra häirinud, kuid seegi olnud põnev. «Uusi Suometar» iseloomustas näidendit kui jõurikka sulega kirjutatud teost, mille tege- lasteks on elavad inimesed, tähelepanu äratavad Jaani ja Leena karakterid.⁵ Mõlemas ajalehes tõsteti esile E. Suonio esinemist Jaani osas, Lilli Horsma Lee- nat peeti näitlejatar suureks kunstiliseks võiduks. Professor R. Koskimies oma Soome Rahvusteatri ajalugu käsitlevas uurimuses tõstab samuti esile neid osa- täitmisi kui näitlejate senise loomingu parimaid.⁶

Narvas 1912. a. toimunud laulupeol esitasid soomlased A. Kivi «Nõmmeking- seppade» kõrval ka A. Kitzbergi «Tuulte pöörises». «Päevalehes» avaldatud üle- vaates rõhutatakse, et soomlaste lavastus oli meie lavastustega võrreldes hoopis parem, kuigi olevat puudunud eestipärased välised detailid, aga «üleüldisinimlik- kud jooned ja näitelava tehnikaline külg oli seda rohkem võitnud».⁷ Ülevaates võrreldakse näitlejate mängu ja leitakse, et soomlased on vilunud kunstnikud, kes «Kitzbergi näidendile õige elu sisse oskasivad puhuda». «Päevalehe» teatel olevat etendusel viibinud A. Kitzberg jäänud soomlaste ettekandega «üliväga rahule».

«Tuulte pöörises» vastuvõtt Soomes ja hinnangud tol ajal ning hiljemgi on ol- nud mitmeti erinevad meie arvustajate seisukohtadest, õigemini — erinev on olnud lähenemisviis teosele. Kui meie arvustajad nii või teisiti vaatlesid karaktereid eelkõige nende oletatava parteilisuse seisukohalt, vähemalt püüdsid neid paigu- tada ühe või teise erakonna alla, siis soomlased vaatasid esietendust ja näidendit psühholoogilise draamana, mis on ka kõige põhjendatum lähenemisviis teosele.

Soome Teatrite Keskliidu andmetel⁸ on «Tuulte pöörises» A. Kitzbergi näi- denditest Soomes kõige enam levinud ja põhiliselt töölisteatrite lavadel. Järg- nevad lavastused toimusid: Hämeenlinna Töölisteatris (1913), Viiburi Teatris (1918/1919, 6 etendust), Joensuu Teatris (1920, 4 etendust), Pori Töölisteatris (30. VIII 1920), Kotka Töölisteatris (1920, 3 etendust), Joensuu Töölisteatris (1921, 2 etendust), Lappeenranna Teatris (11. XII 1923), Riihimäe Teatris (9. II 1927), Sörnäiste Töölisteatris (Helsingis, 19. IX 1929), Helsingi Töölisteatris (2. III 1933). Etendusi andsid veel asjaarmastajate näiteringid, kuid selles osas pole ka soomlas- tel enestel täpsemat arvestust peetud.

Omaval ajal mängisid «Tuulte pöörise» väga paljud meie asjaarmastajad. Variee- ruvad rõhud draamas andsid seejuures võimaluse näidendit ette kanda nendele meelepärasel tõlgitsuses, eriti Jaani revolutsiooniliselt kõlavate repliikide tõttu. Ilmselt samadel põhjustel on «Tuulte pöörise» lavastanud ka nii paljud Soome töölisteatrid.

«Tuulte pöörises» lavastamise vastu tunti huvi ka Ungaris ja dr. Ban lubas teose ungari keelde tõlkida.⁹ Kas lubadusest kaugemale jõuti, selle kohta puudu- vad andmed, kuid lavale näidend Ungaris ei jõudnud.

A. Gailiti tõlkes on «Tuulte pöörises» («Viesuli») olnud mitmete Läti teatrite repertuaaris: Riia Uues Teatris (1914, 8 etendust), Peterburi Uues Läti Teatris (1915), Valmiera Töölisteatris (1918), Liepāja Uues Teatris (1922).¹⁰ Esietenduse

⁵ A. Kitzbergi draama «Tuulte pöörises» Soome Rahvusteatri Helsingis — «Postimees» 26. XI (9. XII) 1908, nr. 62.

⁶ R. Koskimies, tsit. teos, lk. 188—189, 425, 429.

⁷ E. W., Narva laulupidu — «Päevaleht» 28. VI 1912, nr. 146.

⁸ V. Veistjägi kiri allakirjutatule 16. X 1965.

⁹ V. Ernits A. Kitzbergile 6. VII 1912. KM KO F 57, M1:6. Vt. ka «Tuulte pöö- rises» Ungari keelde — «Postimees» 26. VI 1912, nr. 144.

¹⁰ Läti NSV Riikliku Raamatukogu bibliograafiaosakonna andmetel. A. Deg- lava kiri allakirjutatule 19. II 1965.

(9. XI 1914) järel teatas A. Gaillit, et näidend «ennenägemata vaimustusega vastu võeti».¹¹ Hiljem ta aga pihtis, et mõned töölisel olevat teatri ja tema kui töli- kija poole pöördunud protestiga, sest ««Tuulte pöörises» olla sotsialistid karikere- ritud», kuid ajakirjanduses ilmunud soodsate arvustuste järel võetud protest kohe tagasi.¹² Soodsast vastuvõtust kirjutasid ka meie ajalehed, refereerides ja tsi- teerides Riia ajakirjandust.¹³ «Tuulte pöörises» lavastati veel Tukumsi kommu- nistliku kütipataljoni näiteringis, mida juhatas Fr. Murkalns. 11. maist 1918 alates tegutses ring Peterburis Lunatšarski soovitusel saadud riikliku abirahaga. Näiteringi avatenduseks oli «Tuulte pöörises».¹⁴ Sama näitering andis «Tuulte pöörise» etendusi ka Tartus 1918. a. algul¹⁵, kuid trükiandmeid selle kohta pole õnnestunud leida.

Laialdasemalt on välisteatrites levinud «Libahunt».

Lätis lavastasid seda draamat: Riia Läti Teater (1914, 2 etendust), Riia Uus Teater (1915, 12 etendust) ja Valmiera Draamateater (1961). «Libahundi» esieten- dus Riia Läti Teatris kukkus läbi, sest selle teatri repertuaar oli seni koosnenud kergematest paladest ning vastavalt häälestatud publik jättis A. Kitzbergi draama lihtsalt vaatamata. Rõhu asetamine ebausule soodustas omaltki poolt etenduse ebaõnnestumist. Järgmise aasta lavastus aitas omajagu tõestada, et tookordses Riias käidi etendusi vaatamas mitte teose, vaid teatri järgi. «Libahunt» ja selle lavastus Riia Uues Teatris 1915. a. võeti väga hästi vastu ning ajakirjandus andis lavastusele üldiselt hea hinnangu.¹⁶ Draamat vaatles põhjalikumalt J. Sudrabkalns («Skatuve un Dzive» 1915, nr. 1), kes kiitis «Liba- hundi» peenelt töödeldud vormi, kontsentratsiooni, tõusujoones arenevat tegevust ja pidas väga huvitavaks Tiina kuju, keda ta võrdles elava tulega tammarulaste üksluisuse ning külmuse kõrval. R. Egle («Latvija» 1915, nr. 17) rõhutas, et «Libahunt» vastandab praktilised, kõike uut kartvad mõistuseinimesed südamest ning temperamentid juhitudvale inimesele. Kõrvutades näidendeid «Tuulte pöörises» ja «Libahunt» leidis arvustaja «Sk. Fr.» («Jaunā Dienas Lapa» 1915, nr. 17), et rõhu asetusega psühholoogiale «Libahundis» on kirjanik näidanud oma meisterlikkust selles valdkonnas. Üldse pöörati Lätis tähelepanu peamiselt Tiina psüühika avamisele. Kui «Tuulte pöörises» lavastamisel oli ja on võimalik näi- dendi laadi varieerida erinevate rõhuasetustega, siis «Libahunt» annab selleks veelgi suuremaid võimalusi. Seda on näidanud ka esimesed lavastused meil: Pär- nus asetati rõhk ebausule ja lavastus kukkus läbi, Tartus aga tõstis K. Menning esile Tiina vabadusejani ja tänu sellele ning A. Altleisi meeldejäävale mängule kujunes lavastus suursündmuseks.

Kolmandat korda lavastati «Libahunt» Lätis 1961. a. «Ugala» peanäitejuhi A. Satsi poolt. Lavastaja andmetel meeldis teos näitlejatele, kes soovisid dublee- rida peaosades. Probleeme tekitasid Marguse ja vanaema kujud (algul mõistetud viimast kui vanaema üldse, mitte «kui Tammarude suguvõsa vana tamme»).17

Meie vabariigi kirjandus- ja teatritegelaste kaasabi kasutasid «Libahundi» la- vastamisel ka ukrainlased ja moldaavlased.

¹¹ A. Gaillit A. Kitzbergile 10. XI 1914. KM KO F 57, M 1:9.

¹² Aug. G[ailit], A. Kitzberg Läti näitelaval — «Päevaleht» 17. XII 1915, nr. 291.

¹³ —N. +W.—, A. Kitzbergi — «Tuulte pöörises» — Uues Riia Läti teatris 9. XI 1914 — «Postimees» 12. XI 1914, nr. 260; K., Eesti draama Läti näite- laval — «Tallinna Teataja» 14. XI 1914, nr. 260.

¹⁴ Ps [M. Pukits], Eesti draama Läti kommunistlisel näitelaval — «Eesti Päevaleht Peterburis» 24. V 1918, nr. 20.

¹⁵ K. Kundzinsi kiri allakirjutajale 8. III 1965.

¹⁶ Vt. n., A. Kitzbergi draama «Libahunt» — «Tallinna Kaja» 24. I 1915, nr. 3; Riist — «Pealinna Teataja» 25. I 1915, nr. 20; A. Lill, Läti ajakirjan- dus A. Kitzbergi «Libahundi» üle — «Pealinna Teataja» 26. III 1915, nr. 68; A. Gailliti tsit. artikkel.

¹⁷ A. Satsi kiri allakirjutajale 8. X 1965.

Enne töö juurde asumist käis Ukraina NSV Vinnitsa Mikola Sadovski nim. Muusika- ja Draamateatri kunstiline juht ning «Libahundi» lavastaja F. Vereštšagin koos lavastamisgrupiga Eestis, külastas Teatriühingut, Etnograafiamuuseumi ja Teatri- ja Muusikamuuseumi, vestles L. Kalmeti ja K. Irdiga. Ukrainlaste lavastusele aitas tantsude seadjana kaasa H. Tohvelman. Originaalse saate-muusika lõi «Libahundile» helilooja O. Radtšenko. Tehtud eeltöö kandis vilja. Teatri kunstinõukogus 26. oktoobril 1962 toimunud arutlusel jäid sõnavõtjad K. Vitavski jt. etendusega üldiselt rahule, välja arvatud III vaatus, milles olnud palju kära ja vähe lüürilisust; vanaema osatäitja olevat välja langenud lavastuse realistlikust laadist.¹⁸ Retsensioonides hinnati lavastust üldjoontes positiivselt.¹⁹ V. Alttoa märgib siiski, et olustikulises osas oli lavastus «oma stiilis» hea, kuid puudujääke esines sotsiaalse probleemistiku osas; «pakutud kujul oli näidend eeskätt Tiina isikutragöödia antud».²⁰

Moldaavia NSV A. S. Puškini nim. Muusika- ja Draamateatri «Libahundi» lavastust (1964) aitas konsultandina ette valmistada Mai Mering.²¹ Ka moldaavlaste noor lavastaja I. Stihhi sõitis lavastuse ettevalmistamiseks Tallinna, et kasutada meie Teatri- ja Muusikamuuseumi materjale. Moldaavia Teadete Agentuurile antud intervjuus hindas M. Mering näitlejanna K. Törtseu lahendust nähtud Tiinadest üheks paremaks.²²

Leedus etendati «Libahundi» Leedu Tallinna saatkonna sekretäri V. Cečeta tõlkes 1936. a. Klaipeda Draamateatris A. Tvirbutase lavastusel. Napid teated räägivad, et «Libahunt» võeti Leedus hästi vastu ja lavastust on kohalik ajakirjandus paremate hulka arvanud.²³

Üksikasjalikumaid andmeid leidub «Libahundi» Budapesti Rahvusteatris lavastamisest (1938). Näidendi tõlkis (pealkirjaks «Ordasok» — «Hundid») gümnaasiumiõpetaja Ödön Lavotha, kes oli enne seda stipendiaadina töötanud Tartu ülikoolis. Lavastamisõiguse pärast olevat tekkinud sekeldusi ka ärimeestega, kes pakkusid Joh. Kitzbergile ilmselt soodsamaid tingimusi. Ödön Lavotha püüdis omalt poolt mõjutada kirjaniku leske mitte sõlmima kokkulepet nende südame-tunnistusega ärimeestega.²⁴ «Libahundi» tõlkija palus Joh. Kitzbergilt luba ka näidendi trükis avaldamiseks, ent teos pole seni veel ilmunud.²⁵ Ungari Teatri-instituudi andmetel anti «Libahundiga» 13 etendust. Näidendi lavastaja, Rahvusteatri direktor dr. Antal Némethi viibis eelnevalt Soomes, peatus ka Tartus ja tutvus ning kogus siin etnograafilist materjali, mida kasutasid ka lavakujundajad J. Horváth ja T. P. Nagyajtay.²⁶ Budapesti ülikooli tookordne eesti keele lektor F. Oinas andis põhjaliku ülevaate esitendusest ja hindas tehtud tööd väga kõrgelt.²⁷ Raskusi olevat valmistanud ungarlaste temperamendile vastuvõetava

¹⁸ Vt. Ärakiri kunstinõukogu protokollist ENSV Teatri- ja Muusikamuuseumis.

¹⁹ O. Гладков, Чужа кров — «Винницька правда» 13. X 1962, nr. 223; П. Тернюк, Прем'єра у Вінниці — «Радянська культура» 25. X 1962, nr. 94. P. Тернюк, «Libahunt» esmakordselt Ukraina teatrilaval — «Rahva Hääl» 30. XI 1962, nr. 282.

²⁰ V. Alttoa, «Libahunt» kahel laval. ... ja Vinnitsas — «Sirp ja Vasar» 16. XI 1962, nr. 46.

²¹ A. R a h e, «Libahunt» Moldaavia laval — «Rahva Hääl» 25. II 1964, nr. 47.

²² Эстонская пьеса на молдавской сцене — «Советская Молдавия» 18. II 1964, nr. 41.

²³ A. Kitzbergi «Libahunt» Klaipeda teatris — «Uus Eesti» 8. III 1936, nr. 66; Leedulane oma teatrist — «Vaba Maa» 9. XII 1936, nr. 282.

²⁴ Ödön Lavotha Johanna Kitzbergile 16. XII 1938, KM KO F 57, M 48 : 4.

²⁵ Geza Staudi kiri allakirjutanule 8. VI 1965. E. Niinivaara andmetel on aga «Libahunt» Ungaris trükis ilmunud 1949. a. Vt. «Virittäjä» 1966, nr. 2, lk. 198.

²⁶ Antal Némethi kiri allakirjutanule 24. VIII 1965.

²⁷ F. O[ina]s, Tükk Eestit Ungaris — «Postimees» 17. XII 1938, nr. 342

rütmi leidmine. Näitejuht lisanudki III vaatusse veel ühe rahvamängu, sest kiirest tempost sõltuvalt kippunud etendus muidu lühikeseks jääma. Lavastaja A. Németh meenutab, et ta lähtus oma töös teoses olevast vastuolust eelarvamusliku mõttelaadi ja kaine mõistuse vahel ning peab seda ainuvõimalikuks ka praegu. A. Némethi järgi olevat kaasaegne kriitika olnud ühelt poolt sõbralikult õlalepatsutav, teiselt poolt aga näidanud, et ta teost ei mõista. Ungarlaste hinnangute vastuolulisus peegeldub ka meie ajakirjanduse refereeringutes. Vastuolulised olid samuti arvustajate seisukohad Margit Lukacsi Tiina suhtes. Tõele lähemal on ilmselt lavastust näinud eestlaste arvamusel M. Lukacsi osatäitmise õnnestumise kohta, milleks kaasa aidanud ungarlaste eneste kergesti süttiv ja tuline loomus.

Soome lavadele jõudis «Libahunt» esmakordselt 23. veebruaril 1950.²⁸ Andmed näidendi varasema lavastamise kohta Soomes on puudulikud ja vastuolulised.

1949. a. tõlkis draama soome keelde E. Niinivaara, kelle andmetel teost varem pole tõlgitud.²⁹ Viimase teatel kannatas Liina Reiman «väga depressiooni all, mis oli tekkinud tema ebaõnnestumise tõttu vanaema osas a. 1940 [peab olema 1941 — A. J.]. Arvasin, et ebaõnnestumise ahastusest ta võib pääseda ainult uue süvenemise ja õnnestumise kaudu. Nii ka asi kujunes». «Libahundi» lavastas L. Reiman Kuopio Teatris ja esines ise vanaema osas, olles E. Niinivaara arvates «suurepärase, monumentaalne vanaema, nägija, mitte tudisev, pime vanaema nagu oli Amalie Konsa». Lavastamisel oli L. Reiman arvestanud M. Kampmaa kirjandusloo seisukohti³⁰ ja ka E. Niinivaara selgitusi karakterite suhtes. Kuopio Teater andis lavastusega 12 etendust. Järgmisel hooajal (1950/51) lavastati «Libahunt» L. Reimani juhtimisel ka Tampere Töölisteatris, kus toimus 7 etendust. E. Niinivaara eestvõttel on «Libahundi» II vaatust mängitud Jyväskylä suveülikoolis, Helsingi ülikoolis jm. Trükkis pole «Libahunt» Soomes ilmunud.³¹

7. nov. 1962 lavastati «Libahunt» Tallinna Vene Draamateatris L. Kalmeti juhtimisel. Lavastus oli lahendatud kitsalt, isikudraamana, kusjuures jäi vajaka «Libahundi» tänapäevasest tõlgendamisest.³² Teisest rahvusest näitlejatele valmistas raskusi sisseelamine meie kauge mineviku miljöösse. Kollektiivi püüdlük töö oli paljus siiski viljakas ja väärus selles osas ka kriitikute heakskiitu.

Fašistliku okupatsiooni ajal esitati «Libahunt» saksa keeles 14. veebruaril 1943 Tallinna raadios, kuid «mäng oli võõra keele tõttu minu arust puudulik, üldiselt vist aga andis saksa kuulajale mõninga pildi». ³³ Jaan Kitzbergi kirjadest emale selgub, et samal aastal tõlkis Landessender Reval'i kirjandusosakonna juhataja Heuer (sõnasõnalise tõlke tegi raadio tõlk Hiob) «Libahundi» saksa keelde. Näidend pidi veel samal hooajal jõudma teatrisse (kiri 13. XI 1943) ja ilmuma Leipzigi kirjastuse väljaandel (kiri 13. XII 1943). Trükkis ilmumise ja lavastamise kohta puuduvad aga andmed. Küllaltki iseloomulik kõnesolevale ajale on fakt, et Heuer nõudis Jaan Kitzbergilt tõendit näidendi autori aaria tõe kohta, mille viimane Perekonnaseisu Keskametilt ka nõutanud (kiri 13. XI 1943), nii et võis emale teatada: «Isa kohta aaria-tunnistuse saan vist homme kätte» (kiri 24. XI 1943). Järgnevates kirjades tunnistusest enam juttu pole.

²⁸ V. Veistäjä kiri allakirjutanule 16. X 1965.

²⁹ E. Niinivaara kiri allakirjutanule 19. X 1965.

³⁰ L. Reiman E. Niinivaarale 10. II 1950. Kiri eravalduses.

³¹ E. Niinivaara, Virolais-suomalaisesta käännöskirjallisuudesta — «Virttäjä» 1966, nr. 2, lk. 198.

³² O. Kruus, «Libahunt» kahel laval Tallinnas — «Sirp ja Vasar» 16. XI 1962, nr. 46; I. Sillar, «Libahunt» Vene Draamateatris — «Õhtuleht» 20. XI 1962, nr. 273; Эд. Тиннь, «Оборотень» — «Советская Эстония» 4. XII 1962, nr. 284; V. Alttõa, «Libahunt» Vene Draamateatri laval — «Teatrimärkmeid» 1961—62. Tallinn, 1963, lk. 48—53.

³³ Jaan Kitzberg Joh. Kitzbergile 15. II 1943. KM KO F 57, M 47 : 1.

1940. a. kavatseti «Libahunti» lavale tuua Itaalias, Rooma noorte stuudios «Teatro delle Arti». Näidendi tõlkis itaalia keelde (pealkirjaga «Lupo man-naro») M. Pihlak.³⁴ Seni teadaolevatel andmetel pole «Libahunt» Itaalias siiski lavale jõudnud, sest seoses Itaalia sõttaastumisega suleti 11. juunil 1940 kõik teat-rid peale Rooma Ooperi.³⁵

Teistest A. Kitzbergi näidenditest on vähesed pääsenud võõrkeelsetele lavadele. 1920-ndate aastate algul mängiti «Kauka jumalad» Läti Rahvusteatri kahel hooajal. 1921. a. kutsuti ka kirjanikku esietendusele³⁶, kuid pole teada, kas ta Riias käis. Kohalik ajakirjandus reageeris lavastusele üsna elavalt.³⁷ 1924. a. toimus veel üks etendus seoses näitleja A. Mierlauksi 40 aasta lavajuubeliga.³⁸

Venekeelsele lavale toodi «Kauka jumal» esimest korda Kohtla-Järve Vene Draamateatris 7. aprillil 1956, kuid sotsiologiseerivatest skeemidest lähtuv lava-kontseptsioon jäi ühekülgeks. Ainus lavastuse kohta ilmunud retsensioon tun-nistas osatäitjate mängu rahuldavaks ja sel perioodil kehtinud seisukohtade järgi sai kiita noore Märdi osatäitja (E. Kotov), kes olnud kõiges oma isa poeg, seega siis kapitalistliku kiskja loomusega.³⁹

«Neetud talu» vastu tunti Lätis huvi kohe pärast komöödia ilmumist.⁴⁰ 1925. a. algul tõlkis E. Zālite teose läti keelde ja veel samal hooajal pidi «Neetud talu» jõudma Läti Rahvusteatri lavale.⁴¹ Rahvusteatri dramaturg K. Freinbergs oli meile teadmata kaalutlustel tõlke andnud Läti Teatriseltsi Rändteatrile, kus «Neetud talu» ka lavastati ja esitati erinevates kohtades vähemalt 18 korral.⁴² Lätis lavastati «Neetud talu» veel 1927. a. Jelgava Teatris ja 1940. a. algul Kunstiteatri väikese ansambli poolt.⁴³

Soome keeles jõudis «Neetud talu» Viiburi Linnateatri lavale 19. detsembril 1929 sama teatri direktori O. Al'-Antila tõlkes ja lavastuses. 1928. a. suvel Eestis viibides oli O. Al'-Antilale meie näitekirjandusest silma puutunud ja meeldima hakanud «Neetud talu» ning ta palus seejärel Joh. Kitzbergilt teose tõlkimise ja lavastamise luba⁴⁴, mille ta ka varsti sai.⁴⁵ Sellega ühenduses kujunes nende vahel pikemat aega kestev kirjavahetus, millest selgub rohkesti üksikasju ühen-duses «Neetud talu» lavastamisega. Teater asus Kitzbergi näidendiga tööle novembri lõpul.⁴⁶ Töö käigust informeeris O. Al'-Antila Joh. Kitzbergi mitme postkaardiga ja viimane lootis esietendusest väga palju, nagu ta oma päevikuski pihib.⁴⁷ Esietendus läks oodatust siiski tagasihoidlikumalt ja vähesele publikule. O. Al'-Antila põhjendas (20. XII 1929) publiku vähesust jõulueelse ajaga, kuid järgnevatelgi etendustel oli napilt külastajaid — näiteks 4. etendusel 3. jaanua-ril 1930 oli ainult 1/4 tavalisest kassast ja 11. jaanuaril 1930 anti viimane (6.) etendus. Publiku vähesusele leidis O. Al'-Antila veel lisapõhjenduse — pealkirja tragöödiapärasuse (kirjad 3., 10. ja 11. I 1930), kuigi teatribüroo näidendit eel-nevalt tutvustades rõhutas, et tegemist on huvitava humoristliku teosega.⁴⁸ Joh. Kitzberg oma päevikus (23. II 1930) nendib, et näidend ei löönud Soomes

³⁴ «Libahunt» itaalia keeles — «Kunst ja Kirjandus» 9. VI 1940, nr. 19.

³⁵ A. Kurtina kiri allakirjutanule 2. VIII 1965.

³⁶ K. Freinbergs A. Kitzbergile 26. VIII 1921. KM KO F 57, M 1 : 8.

³⁷ A. Deglava kiri allakirjutanule 19. II 1965.

³⁸ K. Freinbergs A. Kitzbergile 29. XII 1924. KM KO F 57, M 1 : 8.

³⁹ Э. Трейер, «Бог мощны» — «Советская Эстония» 12. V 1954, nr. 111.

⁴⁰ K. Freinbergs A. Kitzbergile 23. III 1924. KM KO F 57, M 1 : 8.

⁴¹ E. Zālite A. Kitzbergile 3. III [1925]. KM KO F 57, M 2 : 15.

⁴² E. Zālite A. Kitzbergile 12. XII [1926]. KM KO F 57, M 2 : 15.

⁴³ A. Deglava kiri allakirjutanule 19. II 1965.

⁴⁴ O. Al'-Antila Joh. Kitzbergile 23. VII 1928. KM KO F 57, M 45 : 17.

⁴⁵ Joh. Kitzberg O. Al'-Antilale 25. VII 1928. KM KO F 57, M 45 : 3.

⁴⁶ O. Al'-Antila Joh. Kitzbergile 3. XII 1929. KM KO F 57, M 45 : 17.

⁴⁷ Joh. Kitzberg, Kirjad Temale III. 19. XII 1929. KM KO F 57, M 49 : 20.

⁴⁸ Viipurin Näyttämön ensi-ilta tänään — «Karjala» 19. XII 1929, nr. 343.

läbi. Lavastuse kohta ilmus vähemalt kuus retsensiooni.⁴⁹ O. Al'-Antila lavastajatööd peeti arvestatavaks, kuid mitte kõiges õnnestunuks. Teost analüüsid viitasid kriitikud ka näidendi nõrkustele — tendentslikkusele, tegevuse vähesusele, laheduse hajumisele, väliste efektidele, mis vähendavad sisemist dramaatilisust jne. Näitlejate tööd arvustajad eriti kõrgelt ei hinnanud. O. Al'-Antila pole Juliusena suutnud veenvalt esineda, mida ta ka ise tunnistas (kiri 20. XII 1929), tuues vabanduseks asjaolu, et ta oli I ja II vaatuse ajal olnud väga suures rambipalavikus ja sellega mõjutanud teisigi. Korralikuma osatäitmisega paistsid silma A. Lehesmaa (rajooniülem), A. Laaksoo (Heinrich) ja A. Notkola (Anne).

«Neetud talu» lavastus Viiburis ei lõonud läbi. O. Al'-Antila esitatud põhjused võisid küll kaasa rääkida, kuid kindlasti polnud need peamised. Küllaltki heatahtlikest arvustustest ilmneb siiski, et lavastaja ja näitlejate töö on olnud ainult rahuldav. Arvatavasti langes valik A. Kitzbergi viimasele näidendile mitte teose kunstilist väärtust, vaid esmajoones huvitavaid karaktereid, olukordade koomilisust ja näidendi lavalisust silmas pidades, kusjuures võib oletada, et komöödias käsitletud probleemidel pidi olema kõlapinda kohalikes oludes.

O. Al'-Antila tutvus ka «Kosjasõiduga», kuid leidis, et see olevat «nii läbi ja läbi eesti asi, arvan et Soomes seda ei mõistetaks».⁵⁰

1935. a. lavastati «Püve talus» Jelgava Teatris pealkirja «Meitiņas iet tauņiņas» («Tütarlapsed lähevad mehele») all. See jäi kohaliku tähtsusega sündmuseks, mille kohta ilmus ainult üks lühike retsensioon ajalehes «Zemgales Balss» (1935, nr. 48).⁵¹

Soome Rahvusteatri laval esitati 4. mail 1939 ka «Püve talus», seekord aga «Estonia» külalisetendusena. Kriitikas võeti etendus väga hästi vastu.⁵² Kiitva hinnangu selle kohta avaldas koguni «Deutsche Theaterzeitung» (13. VIII 1939).⁵³

Mag. H. Vuorineni tõlkes ilmus Soomes «Vana vanaga ja noor noorega»⁵⁴ (tegelikult G. Zincki näidendi «Jede Pott findt sie'n Deckel» mugandatud tõlge). Näidendi lavastamise kohta puuduvad aga andmed.

Soome keeles on ilmunud näidendi «Punga-Mart ja Uba-Kaarel» IV vaatus («Käytännöllinen raittiustyö» XVIII, 1921). L. Ploompuu-Vesterinen tegeles selle näidendi tõlkimisega juba 1912. a. ja teos pidi ilmuma järgmise aasta jõuludeks⁵⁵, aga trükkimisel oli see veel 1914. a., mil tõlkija palus autorit anda näidendile uus pealkiri, mis soome keeles ilusamini kõlaks.⁵⁶ Selle kohta, kas näidend Soomes lavale jõudis, puuduvad andmed.

A. Kitzbergi «Tuulte pöörises» rajas eesti draamale tee võõrkeelsetele teatrilavadele. Kõige laialdasema levikuga on aga olnud tema parim teos «Libahunt». Nagu selgub arvustustest, on A. Kitzbergi loodud karakterite kehastamisel olnud

⁴⁹ T. O[ta]va, Viipurin Näyttämön Kitzberg-esitus — «Karjala» 21. XII 1929, nr. 345; [H.] H[assel]ström, Viipurin Näytämos premiär i går — «Wiborgs Nyheter» 20. XII 1929; J. W[ainio], «Kirottu talo» — «Maakansa» 21. XII 1929, nr. 295; -u-k-[Jussi Lonkainen]. Ensi-ilta Viipurin Näyttämöllä — «Kansan Työ» 21. XII 1929, nr. 295; A. P[ohjan]pää, Viipurin Näyttämö — «Uusi Suomi» 23. XII 1929, nr. 347; P. M[ontonen], Viipurin Näyttämö — «Helsingin Sanomat» 24. XII 1929, nr. 348. Nimemärgid avas V. Veistäjä. Kiri allakirjutanule 26. I 1966.

⁵⁰ O. Al'-Antila Joh. Kitzbergile 17. I 1933. KM KOF 57, M 45: 17.

⁵¹ A. Deglava kiri allakirjutanule 19. II 1965.

⁵² «Püve talu» meeldis Helsingile — «Päevaleht» 5. V 1939, nr. 121; Helsingi südamlük öhkkond — «Päevaleht» 6. V 1939, nr. 122.

⁵³ Saksa teatriajakiri «Püve talust» — «Kunst ja Kirjandus» 24. IX 1939, nr. 36.

⁵⁴ A. Kitzbergi lavateosed Soomes — «Postimees» 3. V 1928, nr. 118.

⁵⁵ L. Ploompuu-Vesterinen A. Kitzbergile 23. IX 1913. KM KOF 57, M 1: 28.

⁵⁶ L. Ploompuu-Vesterinen A. Kitzbergile 12. X 1914. KM KOF 57, M 1: 28.

edu paljudel teistest rahvustest näitlejatel. Lavastused ise on aidanud tutvustada meie näitekirjandust ja äratanud huvi teistegi eesti kirjanike loomingu vastu. «Libahundi», samuti teiste meie parimate draamade senisest laiemale levikule muude rahvaste teatrites peaksime kaasa aitama ise, neid võõrkeeltesse tõlkides. Juba 1928. a. väitis kadunud A. Üksip õigustatult, et peame ise rohkem hoolitsemata oma kirjanduse tõlkimise eest. «Libahundi» puhul viitas ta motiivi tundele ka teiste rahvaste juures, lisades, et «see asjaolu, ühes peene vormiga ja sügava dramatismiga, võiks teose levimist kõigiti soodustada».⁵⁷ Meie omapoolne aktiivsus oma kirjanduse tõlkimisel aitaks välistada juhuslikkust nii draamaloomingu kui ka üldse eesti kirjanduse tutvustamisel väljaspool keelepiire.

⁵⁷ A. Üksip, Vaga soov. «Päevaleht» 31. I 1928, nr. 30.

Tähelepanu, positiivne kangeline!

Kui see arvustuseks mõeldud kirjatükk range tõepärasusega üles ehitada subjektiivsetele elamustele, mis kirjutajal H. Kiige «Mõedaku eelpäeva»¹ lugemisega seotud, peaks tulemus koosnema kahest omavahel ägedasti dissoneerivast osast: eelloost ja pärisloost, eel- ja pärisarvustusest. Eellugu jutustaks raamatu esimesel lugemisel tekkinud pettumustest ja toon oleks muidugi sellele vastav: peaks olema romaani, aga romaani ei ole; peategelane liigub täpselt fikseeritud aastate piires, tema ümber ei ole aga olusid ega tingimusi, ei ole ajajärku, nii nagu see ajalooliselt oli; «tootmispeatükk» järgneb «tootmispeatükile», üks teisest üksikasjalikum. Ja küllap veel midagi samas vaimus.

Jäägu see eellugu siiski kirjutamata, mis sest, et mitmed esitatud süüdistuskokkuvõttes nimetatud küsitavused raamatus tõepoolest ilmsi näha on. «Romaani organiseerimine» traditsioonilises mõttes ei ole korda läinud, kuigi mõningaid katseid selles suunas on tehtud. Tuletame meelde kas või Elmar Samlikut Mullutu sovhoosi direktori kohusetäitjana. Noormehe esimesed direktoritundmused ja tema eriskoomilised vahekorrad aednikurahvaga on huvitavad ning huvitavalt kujutatud, aga neil pole teoses funktsiooni. Üldse ei ole katsed Jaagupist ja Mõedakust eemalduda — või peaks ütleva: Jaagupi ja Mõedaku ümber rohkem

inimesi ning huvitavamalt süzeelist tegevust organiseerida — kuigi edukad ja, mis peaaigi, need ei ole teose kui tervikuga küllaldaselt seotud. Veelgi ägedamat võõrastust võib tekitada Mõedaku isoleeritus «suurest maailmast», rahva elust sõjajärgsetel aastatel. «Puhttehnilisi» tingimusi, mis nii suure majandusliku ettevõtmise puhul ei saanud iseenesest sugugi teisejärgulised olla, on natuke riivatud: rakmete ostmine uusaastaõöl, traatvõrkvara saamise lugu, vihjed aktsiaseltsi «Saeviil ja Vana Voolik» tegevusele. Hoopis puudub aga sõjajärgsete aastate ühiskondlik-poliitiline atmosfäär. Jaagup teab ja mõistab, et tema tööd on ühiskonnale vaja, sellest küljest on side olemas. Ise elab ta aga õndsas isoleerituses heast ja halvast, mis ühiskonnas toimub. Tõepoolest: kas ei ole raamatu kirjutamisel juhtunud mingi parandamatu iseloomuga arusaamatus või väärarvestus?

Ei, midagi nii hullu siiski pole. «Mõedaku eelpäevas» on oma sisemine struktuur, selgesti tajutav rõhuasetus, on see «midagi», mis on lubanud teha põhimõtteliselt lausa riskantseid kärpimisi tingimuste ja olude kujutamisel. See kaalukas «miski» on Jaagup Andresmaa kuju. Sellenimelise noore aednik-teadlase «eelpäevast» siin jutustatakse. Ning võib ainult rõõmustada, et romaanivõistluse žüriil oli tundlikku kaalujakätt nii traditsioonipäratu käsikirja esiletõstmiseks. Žanr, mille märgi all seda tehti, ei võida ise midagi, kirjandus aga küll. Kui püüda ühe hinge-

¹ Heino Kiik: «Mõedaku eelpäev». Kirjastus «Eesti Raamat». Tallinn, 1966. 203 lk. Hind 56 kop.

tõmbega, kokkuvõtlikult sõnastada selle raamatu teostusse kätketud vastuolu, võiks ütelda, et kirjandus ei ole «Mõedaku eelpäeva» ilmumisega juurde saanud tähelepandavat teost, küll aga huvitava ja tähelepanuväärse kangelase. Kõlaga see pealegi ebaloogiliselt, aga ligilähedala niiviisi see on. Ja kangelasega koos muidugi uue autori, kellelt võib nii mõndagi oodata.

«Mõedaku eelpäev» on Jaagup Andresmaa raamat. Rahulik-asjalik, kohati kenasti humoristlik ülevaade noore töömehe eelpäevast — seitsmestkaheksast aastast, mille kestel Jaagup paneb käima kaugeleulatuvat teadusliku katse «alusteprobleemi riiklikuks lahendamiseks» ning kujunevad välja tema kui teadlase-juurdleja olulised «parameetrid». Eelpäeva kui mõiste ja kui üldinimliku probleemi juurde jõutakse otsesõnu alles viimasel peatükis. Eelpäev — see on sisukas sõna. Mõnes teises raamatus tundusid need leheküljed ehk juba liiga häirivalt didaktilistena, siin aga mitte. Nagu siin üldse ei peljata mõnikord korrata hästigi lihtsaid tõdesid, mille ümber noortel inimestel nende lihtsusest hoolimata ikka rääkimist on. «Romaanipärast» sündmuste-konfliktide tulevarki Jaagupi ümber ei arene ja nii ei oska siin õieti kasutada kujunemis(arengu-)romaanide mõistet, mis nagu iseenesest meelde tuleb ja mille kohasust eelpäeva mõiste esiletõstmine omakorda rõhutab. Me näeme, kuidas Jaagup edeneb uurijana, kuidas ta kannatlikult probleemidesse tungib, ulatuslikke ettearvestamisi nõudvasse töhe sisse elab. Aga algusest peale ei teki mingit probleemi selle ümber, kes Jaagup on ja mis temast saab — ei lugejal ega Jaagupil endal. Üldse ei ole peategelane lugeja ees mitte niivõrd teadlasena (viimast sõna pruugitakse raamatus ehk ülearugi palju) kui just noore töömehe, kes tüdimatult õpib peaga töötamist. Töötegemine ei ole talle «au ja kuulsuse asi», ei ole kohusetäitmine ega eneseohverdamine, karjäärist või äraelamisest kõnelemata. Võib ütelda, et Jaagup elab maksimaalse

maalse rahulduse saamise printsiibil — ta töötab, harutab väsimatult saladustekera, mille niidi pihku on võtnud. «Mina ei kujuta selle mehe jaoks muud saatust ette kui üks lõpmata töö.» Nõnda ütleb Jaagupi kohta aruka mehena tuntud Dekaar. Tsitaadina kõlavad need sõnad natuke pidulikult ja pretensioonikalt, peaaegu nagu oleks lõppu lisatud «ennäe, kangelane!». Aga seda ainult tsitaadina. Lugemisel on see üsna tavaline konstateering, selles pole ei autori poolt etteüteldud kiitust ega ütleja laitust niisuguse meeletu rühmamise kohta. Kelle kohta meie uuema kirjanduse kangelastest võiks neid sõnu samasuguse endastmõistetavusega korrata? Ma ei oska vastata. Mitte et tublisid mehi ei oleks, aga... Siinkohal tekib mõte, mis tähendab küll iseendale vasturääkimist, olgu aga sellest hoolimata välja üteldud. Võib-olla on autor siiski täiesti teadlikult jätnud teose romaanina välja arendamata, meelega hoidunud oma kangelase killustamisest töö, «isikliku» ja «ühiskondliku» elu vahel? Vastuolud inimeses on elulised, vastuolud on huvitavad, aga kui on midagi, mis võib inimese karakterile ja elule terviklikkuse anda, siis küllap see on töö, mida vaeva ja mõnuga tehakse. Eks ole ka Jaagupi töö — katsead, puukool — niisugune, mis soodustab keskendumist, lubab eralduda. Töömeest vabrikust, olgu ta siis ka hea töömees, kes oma tööpinki paremaks tahab ehitada, niiviisi kujutada ei saa. Üldse on vist tänapäeval üsna vähe ameteid ja tegevusalasid, mille esitamist võiks kujutada sellise keskendatud «monoloogina», nagu on Jaagupi tegevus selles raamatus. Aga siiski: just nendel aastatel toimusid meie bioloogias vägivaldteod ja vapustused, mis aretajana töötavast Jaagupist kuidagi mööda minna ei saanud. Tõepoolest, autor on kohati otse pöörase sirgjoonelisusega ajastu ja olud oma kangelasest eemal hoidnud. Aga Jaagup Andresmaa peab vastu.

Tuleb tunnistada, et Jaagupi eriala on kirjandusteoseainena mitmeti tänu-

väärne. Jaagup teeb tööd, mille juures «aastad jooksevad üksteise sisse» ning peab hoolega silmas pidama, «et paarikümne aasta töö saaks juba ette õige käigu». Arvukad n.-õ. «tehnilised» peatükid ei kujune ballastiks ega liiglihaks. Seemnete külvamine alustekoolis, silmastamine, katsete esialgsetest tulemustest tekkinud probleemide analüüsimine ja palju muud selletaolist — võib muidugi küsida, et kas seda kõike siis ikka oli vaja nii põhjalikult käsitleda. Aga mis viga vastata: näete, ülearust pole midagi. Aednikutöö on poeetiline töö — seda küll. Aga ju siin peab ka midagi muud olema, mis kogu materjali tasakaalus ja mõõdus hoiab — nimetatagu seda siis materjalitajuks või kuidagi teisiti.

Ei ole teada, kas Jaagup loeb värsse, kes on tema lemmikkirjanikud ja nõnda edasi — autor ei korralda oma kangelasele lihtsamatki ankeeti tema mitmekülsuse tõestamiseks. Looduse raamatut loeb ta küll meelsasti — mitte ainult uurijana, vaid sageli lihtsalt niisama, lillest, linnust ja suvepäevast rõõmu tundes. Ning Palli segakooris laulmas käib ta kah. «Ega me ajaviitekste tee, me teeme ilu pärast» — need «maailma kõige ilusama» lillepeenra istutamisel lausunud sõnadki iseloomustavad Jaagupit mõnest küljest. Erialase süvenemisega needusena kaasakäiva ühekülsuse probleemi jätab autor targu üles tõstmata. Ainult mõõdamines on juttu Jaagupi kartusest muutuda tööveidrikuks, inimeseks, kelle mõtted ning jutud algavad ja lõpevad oma tööga. Raamatut lõpetades võib küll sedastada, et oleme Jaagupist siiski pagana palju teada saanud ning et tegemist on huvitava inimesega. Seejuures ei ole kordagi rakendatud «romaanilikke» järeleproovimis- ja tõestamismenetlusi, ta ei pea kedagi tulest ega veest päästma või muidu kangeid tükke tegema. Defitsiitse traatvõrkvara saamisest sõltub Jaagupi katsete «julgeolek», kuid ka sellel pinnal pole tal ühtegi tüli ega kokkupõrget ülemustega. Ja kuhu on jäänud nõrkused? Ilmselt võib inimese töö olla nii tänu-

väärt materjal, et sellest peaaegu piisab huvitava karakteri modelleerimiseks. Muidugi peab see olema huvitav töö ja huviga tehtud — inimese ja töö vahekord peab olema õige, normaalne. Näiteks niisugune nagu selle raamatu peategelasel.

N.-õ. tavalisemast küljest annab autori karakterilooja-oskusest küllalt soodsa ettekujutuse Dekaaari kuju. Algul näed tema lõppematutes lugudes nagu mingit autoripoolset konstrueermist, püüdu luua iga hinna eest midagi originaalset. Natuke ülepakkumist lõõbijuttudega ehk tööpoolest on, aga muidu hakkab Dekaar kirjandusliku kujuna varsti kõige loomulikumal viisil kaela kandma. See on huvitavalt nähtud kuju, «tüüp», kui pidada nii viisi üteldes silmas A. Kitzbergi või O. Lutsu oskust näidata silmapaistva originaalsusega inimesi. Sisuliselt on ta nagu Jaagupi antipoodki — inimene, kes mõistab ja oskab sisimas ka hinnata töömurdmise väärtust, elab aga ise mitte oma parema arusaamise järgi, vaid «tavaliselt». Oma helge meelegaadiga sobib ta hästi «Mõedaku eelpäeva» maailma, mis on noorte päralt ja noortepäraselt rõõmsatooniline. Koosmilise tabamine inimestes ja situatsioonides tundub üldse olevat autori küllalt tugev külg, seda kinnitavad Dekaaari kõrval mitmed teised kujud (Samlik, Peka Pikkonen).

Jaagupeid ei kohta elus sugugi mitte iga päev ja kirjanduses pole lugu teine. Olud ning tingimused nende ilmumiseks ja kirjanduslikuks kujuvõtmiseks pole alati kaugeltki normaalsed olnud, soodsusest rääkimata — ka mitte sõjajärgsetel aastatel, mil toimub selle raamatu tegevus. Ei ole põhjust Jaagupit ideaaliks seada. Kui hakata mõtlema konkreetsetest oludest... Jaagup on tubli Mõedaku vaiksetes aedades, millest tõmbetuuled nii hoolega eemale on hoitud. Aga keerukamates olukordades? Suudaks ta endale tingimusi luua? Ja kui suudaks, siis missugune oleks hind? Kas mitte karakteri teraviklikkuse purunemine, nagu see on juhtunud paljudes raamatutes? Ideaal-

liga on Jaagup seotud teisiti. Temas on jõulise akumulaatorina omadus, mille puudumine või nigelus, või siis tingimuste puudumine selle omaduse aval-

damiseks ja rakendamiseks pidurdab meie liikumist ideaali suunas.

Ü. Tonts

Mida töötab viimane kassett?

Meeldiva traditsiooni kohaselt ilmus ka 1966. aastal noorte autorite kassett. Kriitikud on sellele andnud mõneti erinevaid hinnanguid. On tõsi, et eriti esimese kasseti võimekate autorite püstitatud kõrge etaloon on meid ära hellitanud. Aga kas pole tore seegi, et iga kassett tutvustab uusi noori andeid, et ta on ometi nagu kevad — prognooside võimalusega järgneva suve jaoks.

Vaadeldavas kassetis on autoreid kolm¹ — üks prosaist ja kaks luuletajat, kõik enam või vähem ajakirjanduse veergudelt tuttavad.

Meie kaasaegsesse loodusüürikasse on Suumani ja Luige kõrvale tulnud Leelo Tungal. Tema luuletuskogu «Kummaliselt kiivitajad kurtsid» ei vapusta sügavate probleemide ega eriliste vormivõtetega. Tõtt öelda, pärast esmakordset lugemist jäi siit tervikuna müllu ainult «Mina sain alles täna seda teada» — mitte sellepärast, et see oleks parim, vaid lihtsalt erinevusest looduspiltide hulgast. Teistest luuletustest jäid elavalt meelde üksikkujundid — sõstrahelõhnaline öö, valusvalge lumimarjapõõsas, väike roheline tasa tihkuv rada, mille lõpp ujub allikavees, krigisev roostetanud vaher, hallalinal ärakantud surnud lill, samuti kujundid luuletustes «Ärka sin üheskoos koiduga», «Kühmuskoonulised põdrad», «Isale», «Valgeil varemeil varased maasikad» jm.

Väga tabavalt nimetas R. Rimmel oma «Noorte Hääle» retsensioonis seda luulet maikellukeselõhnaliseks. Leelo Tungla luule ei pretendeeri (esialgu) millelegi suurele, aga teda on hea lu-

geda. Eeskätt sellepärast, et tema värvid helisevad, et tajud neis seda hele-rohelist tuult, mis Tungla kevadelauludes ringi lendleb. Inspiratsiooni pole ta käinud otsimas lumistelt mäetippudelt ega lõunamaa päikese alt, õnnelikuks teevad ta ikkagi maasikaõied koduteel, sest

... Küll ma kaugel, oi kui kaugel ma
käisin,
aga nõnda nad kuskil ei õitse...

Tugev rütmitunge, elamuslikud kujundid on Leelo Tungla luuletustele omased. Loodusemaalingutest sügavamaks saavad luuletused, kus autor kasutab vastandamist, olgu need siis nimiluuuletuses kurb, helehall taevas, kurtvad kiivitajad, mahajäetud hurtsik tühja aknaga ühelt poolt ning noor, heleroheline tuul ja õitsev toomingas teiselt poolt, või kodusoojusele vastandatud ilmekas pilt:

Agas akna all ahastab tuule sees
sajuhämaras õhtupruun lepp.

Mulle ei jäänud muljet, et Tungal just tingimata tormide käest sooja teki alla kipub, aga kas pole siiski hea teada, et on olemas midagi hella ja kaitsvat — kodu!

Leelo Tungla mured ja rõõmud on alles väga noore inimese mured ja rõõmud. Seda heas mõttes. Ei saa me talle tema ainealas ette heita pinnapealsust, noorusaastate sagedast kaaslast. Kuid praeguse nooruse ühe osa vaimse varaküpsuse taustal on rõõm lugeda laule, mis on vallatud ja tulevad männikumäelt (mulle tundub, et oma laulu leidis Tungal siiski üles!), prentensioonidest Kuule ja tuulele, mis on kõikide juuste ja järvede jaoks. Selle täielik tunnetamine, et see pole ainuüksi Kuu ja tuule puhul nii, võib tulla,

¹ Ingvar Luhaäär, Toominga atmosfäär. Leelo Tungal, Kummaliselt kiivitajad kurtsid. Jüri Tuulik, Tund enne väljasõitu. «Noored autorid» 1965. «Eesti Raamat», Tallinn, 1966.

kui ta just tulema peab, hiljem. Me rõõmustame koos Leelo Tunglaga, et ta kannul raasib päikesekutsu, et ta näeb *tuduvat* sõnajalga, ootab nii loodusrikkalt kollase liblika suve, et ta saab sõbraks väikese tähega vees, et ta ei usu lund matvat õitsvaid lilli, et ta näeb inimeste kõrval, kes teineteist ei mõista, ka vihmast lõhnavaid pärnasid ja lumikelluke si nende all. Tema maailm on sõbralik maailm paljude värvinüanssidega, täis elavaks saanud lilli, põõsaid ja puid. Olgu nii! Kui luuletaja «loojakuvaatamisaijal» istub, hakkavad temaga riidlema hallid kivid, need, mis ei õitse ega hinga mulda ning taevast koos metsiku tikri ja luuletajaga.

Leelo Tungla luuletuste põhitoonigi on kriitikud väga erinevalt tõlgitseenud — «ära-puutu-mind-nukrusena» ja lootusi-andva optimismina. Minu arvates kalduvad need poetilised akvarellid küll viimase poole. Oma armastust kodukase vastu on Leelo Tungal veenvalt näidanud. Loodame, et sellest algabki kõik suur, mis tuleb aastatega — kodumaa, armastus, sõprus. Küllap siis avardub ka luuletuste temaatika. Praegu kipuvad need värvid, kus Tungal räägib tunnetest, üldsõnaliselt jääma. Üldsõnalisust esineb näiteks ka luuletuses «Mina sain alles täna seda teada». Siin on ilmekaid kujundeid — keegi tuleb, kannikesed juustes, tähekirju tee, asfalmust vesi, kodus valitseb kaitsva akna taga idüll. Luuletaja põlvkond ei ole sõda üle elanud ja isegi ei usu, et see võiks korduda. Ja äkki nagu avastus — aga minu ja Maarika isa oleksid võinud teineteise tappa! Muretu õnnetunne kaob... Muidugi on see äratundmine üsna hiline, kuid konkreetselt juhtumit arvestades siiski usutav. Luuletaja ei taha ilmselt rääkida faktist üldse, vaid rõhutada, et tema generatsioonil pole vajadust muutuda vaenlasteks, kuid sõja jäljed jäävad pikkadeks aastateks püsima. Seda pole ta aga küllalt sugestiivselt suutnud edasi anda. Näib siiski, et eluprobleemide luulendamise pole Tungla pärisosa. Kuid on

siis midagi katki, kui ta edaspidigi jääb loodusluulele truuks, annab see põhjust tema ja lugeja pärast muret tunda? Meil luuletajaid jagub, luuletagu siis mõned ka loodusest, kui neil on selleks kõige sobivamaid eeldusi.

Ingvar Luhaääre luule on hoopis teiseilmeline ja seda vaagitud kriitikutel arvamused suhteliselt üksmeelsemad. Luhaäärt huvitavad ümbritseva elu probleemid, ja et see kirjutamise ajal oli parasjagu koolimaja seinte vahele sulgunud, siis on enamik mõtteid-kujusid sealt. Sellest siis aine piiratus, teatav koolipoisilikkus.

Oma «Ajatunnitusega», mis tundub olevat vaadeldava kogu paremaid luuletusi, näitab Luhaäär, et temalt võib loota rohkem, kui selleks annab alust «Toominga atmosfäär» tervikuna. Siin tõmbab autor toredasti paralleele ja näeb tulevikku, mil pole enam tarvis olla pikki aastaid eemal elust (põhjusted pole muidugi identsed, nagu luuletusest mulje võiks jääda, aga tegemist on ikkagi ilmajäämistega). Ja ei mullaks saanud tsaar ega keegi, kes «robinaal läbi rannaäärse männiku leegib» (miljöö kõnepruuk!), ei näe mingeid piiritulpasid, kosmoselaeva pardal aga pole kolkapatriotismi ivagi, vaid terve ümmargune Maakera on koondatud ühe mõiste alla — kodu! Luhaääre luules riivatakse teisigi sügavamaid probleeme, mida autor aga kipub esitama poolmänglevas toonis, ka siis, kui ta konstateerib, et näiline võib sageli varjutada tõeliselt suure ja üleva. See avaldub ka ühes «Toominga atmosfääri» tugevamas luuletuses, kus unelmate-neiu peab taanduma üpris maise, käepärase üleõue-Kata ees. Eks elus juhtu selletaolist tihtipeale, ei kõnni ju kaugeltki kõik ringi, silme ees üllad unistused. Luhaääre tähelepanekud, oskus näha elu nii, nagu see on, teevad talle au. Aga toon, millega ta tähelepanud esitab, ja vorm, kus paarisriim sageli luuletuse nagu pooleks lõikab ning selle tõesti nii väga «maisi» kõndima paneb, kisivad õeldu väärtust alla. Paarisriim muutub häirivaks

ka avaluuletuse lõpus, luuletuses «Hea mõelda küll» jm. Liigsete sõnade välitumise püüe aga viib vahel selleni, et mõte segaseks muutub («Monograafia ühest keskealisest luuletajast» lõpp, «Popipäeva hommikul» 3. värsi algus, luuletuse «Toominga atmosfääris» 1. osa viimane salm). Vahel kaldub Luhaäär lodusalt ütlemise kavatsuse tõttu vemmälvärssi («Seitse klassi seljataga» jm.), võime tabada ka riimi riimi pärast («Kaks inimest kohtuvad kunagi / lastevankrite pargis / ja naeratades mahedalt / seisavad jalad hargis» jne.).

Ühe tsükli nimi on «Lüüriilised ja grotesksed hetked», aga niisuguseid hetki on mujalgi küll ja küll. Kas või lugu õnnetust saunanaisest. Iseenesest ka alltekstiga ja, kui mõtlema hakkad, traagikast pole puudu. Aga ei oska noor luuletaja ega lugejagi temaga midagi peale hakata. Lihtsalt muigavad mõlemad. Või too keskealine luuletaja, kelle kirjatükkide puhul luuletuskogu autor nendib: «Algas esimene rida ikka: «Täname...», / teine rida kohe järgnes: «Kahjuks...». Eks ole ta lihtsalt kergelt väljanaermiseks, mitte aga kaasa-tundmiseks või hukkamõistmiseks.

Oma tundeid Luhaäär avalikuks tegema ei kiirusta. Kui ta vahel satubki idülliloomise teele nagu «Maiõhtus», siis ruttab ta kohe, otseku ei tunnet häbenedes, lisama, et ilu oli nii suur, et hakkad «kõrvu plaksutama vastu pead».

«Toominga atmosfäär» annab tunnistust sellest, et Luhaäär ei lepi silmakirjalikkuse ja elu pahupoolega, et ta tahab olla aus. Toomingad aga, millest siin korduvalt juttu on, ei ole elama hakanud, pigem mõned inimsiluetid (tütarlaps, kellega käiakse koos matkateedel ja keda ei tohi solvata, sest loodame koos autoriga, et ta on üks «tõelistest»!). On hea lugeda, et Luhaäär seda vahet teeb. Eks kõnele sellest «Toominga atmosfääri» viimane värs — valgete toomingate vahel, mööda valget liivateed tuleb talle vastu eesti rahvaluule linalakk neid... Me tahame loota, et Luhaäär ka edaspidi jääb iseendaks, et ta elutunnetusele hakkab

tugevamalt kaasa kõlama, ta kavatsusi mõjuvamalt toetama vorm.

Jüri Tuuliku kogumiku parim novell algab vihjega koovitajale, kes loojangujärgse pleekinud lina värvi mere taustal oma poegi otsib. Sama detail on ka lõpus. See linnuema on nagu sümboliks. Tema ehk võib oma pojad leida, aga inimestega on lood palju keerukamad. Ja seda tunnetab Jüri Tuulik hästi, sest kuidas muidu on tema, noor mees, suutnud luua haaravaid emakujusid — Mere-Triinu «Südasuves» ja ema novellis «Emad ei unusta». Nendest kahest on Mere-Triin reipam, elulisem ja konkreetsem, too teine ema aga sümboolsem, rohkem nagu kirjasõnas jäädvustatud mälestusmärk.

Need kaks ema, novellikogu «Tund enne väljasõitu» paremad, õnnestunud karakterid, on tihedalt oma keskkonnaga seotud. Nende elu on seotud muutlikku värvi mere, rannamändide, rukkipooldude, madistavate säinaste ja kõike kainelt nägevate mere inimestega. Siinmail pole see, et lähedased tagasi ei tule, kaugeltki nii suur ootamatus kui sisemaal, on ju meri alati nõudnud ohvriks julgemaid ja tugevamaid. Ent sõda on merest halastamatum. Koovitajal on usk ja lootus oma poegi leida, aga inimesed saavad aru, et sõda «on olnud tugevam lootusest ja armastusest». Nad tunnetavad seda suurte siseheitluste hinnaga. Tuulik on seda näidata suutnud. Kõik teavad, et kedagi enam tulemas ei ole, ainult ema ei suuda endas surmata lootust. Muidu poleks ta ema. Ta elab vaid unelmais, tema peamiseks vestluskaaslaseks vanas majas on poeg, kelle pildi alla ta värsked lilli toob, keda ta arvab juhuslikes võõrastest ära tundvat. Mere-Triin on lakanud ootamast seda, kes enam ei tule, aga ometi ei saa temagi elada ilma emarmastuseta, kellegi eest hoolitsemata. Inimesed — igapäevased, tavalised inimesed on need, tänu kellele Jüri Tuulik saab kirjutada novelli armastusest.

Jüri Tuulik on asunud lahendama

inimestevaheliste suhete, inimliku õnne probleeme. Vaadeldavates paremates palades jõuab ta üksikult üldisele — kogu inimkonna õnne küsimiseni. Sest pojata jäänud vanemate probleem pole ainult üksikisiku, vaid kogu rahva tragöödia. Sellest, et autor küllaltki hästi tunneb inimeste psühholoogiat, et ta seda ka edasi anda suudab, annavad tunnistust kas või «Jutustamise» dialoogid, kalur Kure siseheitlused, kolme paadikaaslase tugeva alltekstiga vestlus «Tunnis enne väljasõitu».

Nende emade kõrval, kellest siin eespool kiitvalt juttu oli, on õnnestumiseks ka kolhoosi arveametnik Lepp ja «Punased vahtrad» tervikuna. Vahtrate punane hävingueelne lõõm ja Lepa hiline õnn on hästi seostatud. Nagu need kaks vastandatud karakteritki — sentimentaalsusse kalduv, oma hilises armastuses pisut naeruväärsena näiv Lepp ja kahekümne aasta eest pojata jäänud raamatupidaja, kes toriseb ning ärritub, ent salaja teise õnne kadestab.

Jüri Tuuliku paremates jutustustes ja novellides on inimesed ja inimlikkus elavaks saanud. On hea, et Tuulik ei lähe «inimeste maad» otsima kõvraid teid pidi, et ta näeb olulist igapäevases, meie eneste ümber. Sellest, et Tuulik on vaadeldava kasseti autoritest kõige tugevama elu- ja kunstitunnetusega, et ta vahepeal on edasi arenenud, on juba juttu olnud. Need detailid, mida «Tunnis enne väljasõitu» õnnestub leida, ennekõike aga karakteriloomise võime peaksid olema edaspidise edu tagatiseks.

Marju Lauristin kirjutas «Sirbis ja Vasaras», et kasseti toimetuse pole olnud küllalt nõudlik. Tõepoolest, sõel on olnud üsna suurte aukudega. Ent me püüdsime siin alla kriipsutada seda positiivset, mida kõigil autoritel ometi leidub, teed, mida mööda nad peaksid edasi sammuma. Lootusrikkuseks ja optimistlikku laadi prognoosideks annavad alust Leelo Tungla poeetilisus, Ingvar Luhaääre siirus ja Jüri Tuuliku oskus näha inimest.

S. Luksep

RINGVAADE

Kirjanike kongressist

On selgunud NSV Liidu Kirjanike Liidu IV kongressi lõplik täärmin. Kirjanike Liidu juhatuse sekretariaat ot-

sustas ühel oma laiendatud istungil — kokku kutsuda kongress käesoleva aasta maikuu 22. päeval.

Eesti NVS Kirjanike Liidus

Jaanuaris oli kaks teoreetilise seminari koosolekut.

16. kuupäeval vestles dr. Jänes vaimse töö hügieenist. Ta rõhutas eriti tööreežiimi, päevaplaani, autosugestiooni tähtsust igapäevases elus ja pooldas eluõiguse andmist hüpnootsile. Inspiratsiooni küsimust käsitledes pidas ta töö osa selles üsna otsustavaks.

28. jaanuaril kõneles ajalooteaduste kandidaat O. Kuuli EKP poliitikat rahvusküsimuses kodanliku võimu perioodil. Põhjalikuma vaatluse alla võttis ta EKP seisukoha

Eesti iseseisvuse küsimuses. Ettekande teises osas peatus parteitööl vähemusrahvuste hulgas.

Koosoleku põhiteemaga kõlas kokku ka A. Hindi poolt ülesvõetud küsimus, mida tasuks tõsiselt edasi mõelda. Nimelt avaldas A. Hint arvamust, et on viimane aeg hakata süstemaatiliselt koguma nn. *Estica materjale* — kõiki eesti kultuuri ning rahva ajaloo- ga seotud andmeid igast maailmanurgast. Sest aeg teeb oma töö, paari aastakümne pärast on juba raske avastada, uurida, taastada seda, mida praegu annaks ehk veel hõlpsamalt leida.

Tartu Kirjanike Majas

Tartu Luuleteater alustas aastat 10. jaanuaril toimunud Betti Alveri õhtuga. Poetessi loomingut esitasid näitlejad Milvi Koidu, Einari Koppel, Helend Peep, Kulno Süvalep ja Karl Ader. Täienduseks olid Ülo Vili- maa tantsu- ja Valdeko Viru klaveri- improvisatsioonid ning viiulipalad Priit Bernhardilt.

12. jaanuaril vestles kuulde- m ängust, selle spetsiifikast ja võim- alustest, olevikust ja perspektiividest Eesti Raadio kunstiliste saadete peatoi- metaja Laine Soe. Nagu näitab

võrdlus piiritaguste ringhäälingute praktikaga, väärriks kuuldemäng kir- janike senisest suuremat tähelepanu.

26. jaanuaril arutati Milvi Sep- pingu luulekogu käsikirja. Sissejuha- tavalt arvamusi avaldanud Aira Kaalu järel võtsid sõna A. Suuman, L. Sep- pel, E. Laido, E. Öunas, V. Verev, E. Köst, K. Kurg, K. Kääri, J. Feldbach, L. Hainsalu, T. Lehtmets, M. Kalamäe ja H. Kiik. Erinevaist arusaamistest hoolimata tõdeti M. Sepingu luule kunstiliselt soodsat lihtsust ja isiku- pära.

Kreutzwaldi päevad Tartus

26. ja 27. detsembril 1966 toimus Tar- tus Kirjandusmuuseumi traditsiooni- line teaduslik konverents, mida kutsu- takse Kreutzwaldi päevadeks ja mis oli sedapuhku juba kümnes. Konverentsi

ajal jõudis müügile ka Kirjandusmuu- seumi kauaoodatud aastaraamat «Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed» IV.

Konverentsi sissejuhatavas kõnes

tegi direktor Eduard Ertis kokkuvõteteid Kirjandusmuuseumi tööst möödunud aastal. Kirjandusteadlastele ja teistele uurijatele tõsiselt muret valmistavaks asjaoluks on muuseumi pikaleveninud remont, mille lõppu Tartu remondiorganisatsioonide saamatuse tõttu pole veel nii pea näha.

Kreutzwaldi päevade kesketeks ettekanneteks on uurimused Lauuisa elust ja loomingust, mida sedapuhku oli kaks: ettekandes «Fr. R. Kreutzwald ja rahvusliku kirjanduse kontseptsioon» esitas Keele ja Kirjanduse Instituudi sektori juhataja Endel Nirk üldistavaid teese eesti kirjanduse algusaaja kohta, Tartu kunstiteadlane Volde-
mar Erm jälgis Fr. R. Kreutzwaldi ja J. Köleri suhteid, tuues rohkesti detailiseerivaid andmeid nende kirjajavahe-
tusest.

Üksikasjaliku ülevaate A. H. Neusi elust ja folkloristlikust tegevusest andis TRÜ eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedri dotsent Eduard Laugaste. Eesti kultuurilugu XIX sajandil valgustas veel Kirjandusmuuseumi töötaja Mee-
lik Kahu, kes S. Issakovi avastatud ja muid arhiivmaterjale kasutades esitas

ülevaate eesti kirjanduslike ajakirjade rajamise katsetest aastail 1860—1880.

XX sajandi kirjanduselu keskele juhatas kuulajaid Tallinna kirjandusteadlane Erik Teder, kes kõneles Oskar Lutsu kujunemisest näitekirjanikuks ning tõi rohkesti andmeid Lutsu lavateoste leviku kohta. Ülevaate Nõukogude Liidus tegutsenud seni vähemtuntud eesti proosakirjaniku Karl Treini elust ja loomingulisest teest andis E. Ertis. Poleemilise tooniga oli Tallinna kirjandusteadlase Nigol Andre-
seni ettekanne «Tähelepanekuid Gustav Suitsust aastail 1940—1941».

Läbirääkimistel tõstatisid mõningaid probleeme ja tegid täiendavaid märkusi K. Aben, E. Ertis, L. Laidvee, O. Kruus, V. Ernits jt.

Fr. R. Kreutzwaldi sünnipäeva õhtul toimus traditsiooniline küünalde süütamine tema kalmul Raadi surnuaial, kus katkendi «Kalevipojast» esitas «Vanemuise» näitleja Johannes Saar ning Keele ja Kirjanduse Instituudi teaduslik töötaja Oskar Kruus kõneles Tartu tähtsusest Kreutzwaldi kujunemisel.

Külalised petseneegide maalt

Nii tutvustasid end kaks kirjanikkupoeti Karakalpakki Autonoomsest Nõukogude Sotsialistlikust Vabariigist, kes viibisid 24.—27. jaan. Kirjanike Liidu ja «Loomingu» külalistena Tallinnas.

Need mehed olid Mäten Seitnija-zov — Karakalpakkia Kirjanike Liidu sekretär ning Bainjaz Kaipnazarov — kirjandusliku ajakirja «Amudarja» («Amu-Darja») luuleosakonna juhataja, kes viibisid ringreisil, et tutvuda Baltikumi ning selle kirjandus-
eluga. (Kuidas tekkis ringreisi mõte, võib uudishimulik lugeja teada saada «Loomingust» nr. 9, 1966, lk. 1469.) Et selline rahvuskultuuride vastastikune tundmaõppimine üpris tarvilik on, näitab kas või seegi fakt, et eesti kirjandusest teab too Aasovi mere äärne vabariik ainult J. Smuuli nime («Jäise raamatu» järgi), meie teame nende kirjandusest aga veelgi vähem.

Karakalpakid on küllalt väikene rahvakild, kelle kujunemine ning saatus on olnud keeruline. Arhiivandmed ajaloo kohta 1683. aastast. Eelnev minevik on aga kirev ja üsna ebaselge. Rikas on folkloor, suuline rahvaluule. Rahvaepoostest on kuulsaim «Nelikümmend neidu», mis pajatab võitluslikust minevikust, sõjakaist. naissalklastest (amatsoonidest),

kunagistest hõimudest nn. Turaani orus. Teise eepose sündmustik on seotud kasakas Jermaki vallutuskäiguga Kesk-Aasia ja Siberi rahvaste maale. Veelgi vanemaid mälestusi karakalpakide esivanemate kohta pakub vennasrahva vägilaseepos «Lugu Igori sõjaretkest».

Tuntuim karakalpakki kirjanduse klassik on poet Berdakh, kelle 140 aasta juubelit pühitsetakse suurejooneliselt s. a. augustis-septembris.

Karakalpakide keel kuulub türgitatari keelte rühma. Suur sarnasus kasahhi keelega. Kaugenevat haru pidi veel sugulane kirgiisi, tatari, usbeki, turkmeeni, aserbaidžaanid jt. keeltega. Kuni 1928. aastani kasutati araabia tähestikku. Siis läksid türgi rahvad üle ladina tähestikule, ka karakalpakid. See aeg ei kestnud kaua. 1940. aastast alates kehtib uus tähestik — slaavi päritoluga. Kõik see on kultuurigi mõjutanud.

Kirjanike Liidu liikmeid on Karakalpakias 41. Üheks enamtõlgitud poeetik on Ibragim Jussupov, kes on ühtlasi Kirjanike Liidu esimees (1966. a. ilmus Moskvas vene keeles tema luuletuskogu «Südame meridiaanid» — «Меридианы сердца»).

Meie tõlkeprintsiiibi kõrval tundub ebaloomulikuna, et tõlked karakalpakki

keelde tehakse ükskõik millisest kirjandusest, ükskõik millisest keelest ainult vene keele kaudu; otsetõlkimist ei tunta! Selle ja muudegi asjaolude tõttu on ülevaade maailma ja euroopa kirjandusest tagasihoidlik. Jah, aga et as-

ju ikka paremaks parandada, selleks viibisidki ju kirjamehed tutvumisturneel.

«Kara kalpak» kõlaks aga meie keeli «must müts», küllap see Kesk-Aasia rahvaste iseloomulik peakate.

Marie Majerová

Marie Majerová nimi ilmus tšehhi kirjandusse sajandi algul. Juba esimestes teostes ilmes autori kalduvus juurelda sotsiaalsete probleemide kallal. Autor valis oma esimesteks kangelasteks naised, kes püüdisid välja passiivsest eneseohverduslikust pisielust, kes kiindusid sotsiaalsesse ideesse, taotledes vaimset sirgumist ning osavõttu ühiskonna elust. Sellised teosed olid jutustus «Neitsilikkus» («Panenství», 1907), ning romaan «Kõige ilusam maailm» («Nejkrásnější svět»).

Tšehhi sotsiaalse romaani arengus oli M. Majerová teerajajaks, kuna tõi kirjandusse vabrikutöölise miljöo ning elu. Sündinud 1882 ja veetnud oma lapsepõlve metallurgiatöölise perekonnas, õppis ta varakult tundma proletaarset keskkonda, ning see määras kirjaniku edaspidise ainevaliku. M. Majerová parim romaan «Sireen» («Sirena») käsitlebki töölisperekonna elu Kladno töös-

tusrajoonis. Teoses jälgitakse tööliste mitme põlvkonna saatust, proletariaadi kujunemist seoses suure tööstusliku pealetungiga XIX sajandi keskpaigast kuni Esimese maailmasõja järgse perioodini.

Tugeva sotsiaalse kallakuga on ka M. Majerová järgnevad ulatuslikumad teosed — fantastilist laadi «Tõke» («Pfehrada»), sõjaeelset Euroopat kritiseeriv «Vabariigi väljak» («Náměstí republiky») ning mõtteliselt «Sireeni» ainetikku jätkav töölisromaan «Kae-vuriballaad» («Haviřská balada»).

Oma ulatuslikumate eepilise kallakuga romaanide kõrval, mille seas on ka sotsialistliku Tšehhoslovakkia elu kujutavaid teoseid, on M. Majerová kirjutanud lüürilisemaid ning poeetilisemaid lugusid ning jutte lastele. Ajakirjanikuaastatel harrastas kirjanduskriitikat.

See kõrgesse vanusesse jõudnud viljakas kirjanikustus jaanuaris 1967.

Hispaania kirjanikud kohtu ees

Hispaania kohus mõistis 29-aastase kirjaniku I. Montero kuueks kuuks vangi. Kirjaniku esikteos «Alrededor de día de abril» («Ühest aprillikuu päevast») konfiskeeriti enne, kui see jõudis raamatukauplustesse. Peale selle määrati talle veel 10 000 peseta suurune rahaträhv. Kirjanikku süüdistati

«seadusevastase propaganda tegemises».

Madridi kirjastuse «El Bardo» väljaandel ilmus noore luuletaja Joaquín Horta teos «Antoloogia 56—66». Ajakirjanduse ja kirjastustoodete erikohtuniku otsusel kõrvaldati teos müügilt.

Suri Alfred Margul-Sperber

Rumeenias suri 69 aasta vanuses luuletaja Alfred Margul-Sperber. Tema surm oli selle maa kirjanduselule suureks kaotuseks. Alfred Margul-Sperber kirjutas oma teosed saksa keeles ja need said suure tunnustuse osaliseks nii kodumaal kui ka raja taga. Kogu

oma elu kestel oli luuletaja aktiivselt tegev rumeenia ja saksa kirjanduse tõlkijana. Eriti tunnustusväärse töö tegi ta väljapaistvate rumeenia luuletajate Mihail Eminescu ja Tudor Arghezi loomingut tõlkimisel.

Kongressi lõppakord

Kultuuripärandi säilitamisele ja kultuuri arendamisele osutatava tõsise tähelepanu manifestatsiooniks kujunes Prantsusmaa Kommunistliku Partei

XVIII kongressi pidulik lõppakord — pärast kongressi viimast istungit korraldatud raamatu ja kujutava kunsti näitus samas Levallois' spordihallis.

Kongressi ajal oli avatud raamatute näitus-müük, millest kongressi lõppedes võtsid osa ka kirjanikud. Värsketel kirjanduslaureaatide Edmonde Charles-Roux' ja François Nourissier' kõrval andsid oma raamatutele autogramme Louis Aragon, Roger Chateauneu, Jean-Pierre Chabrol, Pierre Daix, Mohamed Dib, Georges Pérec, André Stil, Elsa Triolet jt.

Elavat huvi äratas Prantsusmaa kirjastustegevuse ajaloole pühendatud näitus «Aastad 1789—1795 ja kirjastamine». Haruldased raamatud, vähetuntud dokumendid, gravüürid ja teised eksponaadid taaselustasid ajajärku, mis tähistas põhilist pööret kirjastajate, trükkijate, aga ka kirjanike eneste tegevuses.

Kujutava kunsti näitus — maal, skulptuur, graafika ja prantsuse rahvusliku kunsti lemmikala vaibad — jättis väga kaasaegse mulje. Demonst-

reerides prantsuse kunsti tänast päeva, osutas näitus ühtlasi tulevikule. Oma töid tutvustas üle saja nii ealt, väljendusviisilt kui ka vormikäsitluselt erineva kunstniku. Arhitektuuri alalt oli ainsaks eksponaadiks Prantsusmaa Kommunistliku Partei Keskkomitee tulevase hoone makett, mille autoriks on kuulus Oscar Niemeyer.

Seda kultuurimanifestatsiooni hindas ajaleht «Humanité» kui Prantsusmaa Kommunistliku Partei XVIII kongressi teist tähtsamat võitu ja märkis, et näituste iga külastaja võis veenduda kutsekaardile trükitud PKP Keskkomitee Argenteuil' istungi resolutsiooni tsitaadi paikapidavuses: «Partei hindab kõrgelt ja toetab kunsti ja kirjanduse mitmekesisust, mille kaudu loov intelligents oma vabalt areneva lennuka kujutusvõime, individuaalse maitse ja isikupäraga annab oma osa inimkonna üldisse arengusse.»

Uus raamat Roger Garaudylt

Hiljuti ilmus Prantsusmaal nimeka kommunisti, marksismi teoretiku, filosoofiadoktori Roger Garaudy raamat «XX sajandi marksism» («Marxisme du XXe siècle»), milles autor jätkab oma eelmiste teoste — kunstiküsimustele pühendatud «Piirideta realismi» («D'un réalisme sans rivage», 1963) ja kommunistide ning katoliiklaste suhteid käsitleva «Anateemist dialoogini» («De l'anathème au dialogue», 1965) — probleemide analüüsimist ühtaegu teoreetilises ja ajaloolises plaanis. Garaudy filosoofilised esseed peegeldavad seda vaimu, mis valitses kevadel peetud Prantsusmaa Kommunistliku Partei Keskkomitee Argenteuil' pleenumil. Prantsuse marksistid hindavad Garaudy teost väärtusliku lisana marksismi teooriale. Muuhulgas püütakse siin vaadida ka strukturalismi väärtust ja tähendust, mis seni on marksismi teoreetikute vaatepiirist välja jäänud.

Ka raamatus «XX sajandi marksism» köidavad autori tähelepanu ees-

kätt marksismi suhted moraali, religiooni ja kunstiga. Ta kritiseerib Sartre'i ja eksistentsialistide anarhistlikku individualismi, samuti aga Althusseri «antihumanismi teooriat» ning moraali-probleemide vulgaarsotsioloogilist kontseptsiooni. Kunsti ja marksismi vahetõlge analüüsides vaidleb Garaudy vastu kunsti taandamisele lihtsaks tunnetusvahendiks, selle tõlgendamisele tegelikkuse otsese, kunstniku isiksusest sõltumatu peegeldusena ja kunsti normatiivsele käsitamisele kunsti spetsiifikat arvestamata.

Suurt tähtsust omistab Garaudy vastutustundele ja loomisvõimele, mille ohtlikemaiks vaenlasteks ta peab ühelt poolt religiooni ja teiselt poolt dogmatismi. Ta rõhutab, et inimene loob ise kõik oma «kavatsused, otsused ja teod. Loob müüdid. Loob oma ajaloo. Loob oma kunsti ja oma tuleviku. Loomisvõime määratleb inimest, see on omandus, mis eristab teda maailmast, mille osaks ta on — loomadest ja asjadest».

Sisukord

E. Taniloo	Maksi esimene pruut	242
Istuv akt (Graniit)	Elame selles ajas	247
V. Verev	M. Veetamm	
Bussis	Rajad	252
A. Linntamm	** (Mu süda on mul ikka * olnud peos)	254
Viimane õhtu ja esimene hommik	Ehitajad	257
E. Hiir	R. Tiitus	
Tuisus	Muia Veetamm (Sõbralik šarž)	255
Nokturn	K. Siilivask	
Tee	Tsaarivõimu lõpupäevad Eestis	258
G. Skulski	H. Runnel	
Pearaamat	Anne — ahvatlus ja ahelad	276
Sealpool	O. Kuningas	
A. Vender	«Et saada kord see salasõna kätte...»	287
Lasteaed (Linoollõige)	R. Põldmäe	
M. Traat	Enn Kippeli elu ja loomingut meenutades	291
Talvepäeva poem	A. Järv	
K. Saaber	A. Kitzbergi draamalooming võõrkeelsetel lavadel	301
Kui mu ema oli julm	Ü. Tonts	
A. Sang	Tähelepanu, positiivne kangelane!	309
On jälle öö	S. Luksep	
Õunapuu	Mida töötab viimane kassett?	312
Ood mõistlikule elule	Ringvaade	316
Venna kiri		
E. Maasik		
Heino Laaneti lugu		
Valter Ermi meeleetus		

Toimetuse kolleegium: Erni Hiir, Paul Kuusberg, Ralf Parve,
Paul Rummo, Ilmar Sikemäe, Juhan Smuul, Aleksei Sokolov,
Anton Vaarandi (toimetaja).

Toimetuse aadress: Tallinn, Harju t. 1, tel. 413-65, 407-80, 407-81.

Kirjastus «Perioodika», Tallinn. Pikk t. 37.

Ladumisele antud 9. I 1967. Trükkimisele antud 6. II 1967. Trükiarv 10 500.
Paber 70×108/16. Trükipoognaid 10 + kleebis. Tingtrükipoognaid 14,18. Arvestus-
poognaid 13,90. MB-01026. Tellimise nr. 108. Trükikoda «Ühiselu», Tallinn,
Pikk t. 40/42.

«Looming» nr. 2, veebruar 1967. Hind 50 kop.

На эстонском языке

Орган Союза писателей ЭССР «ЛООМИНГ» («Творчество»)

№ 2, февраль 1967

88 коп.

Индекс
78174